

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Kirkegade 8 Sønderborg

Fra Als og Sundeved

Kirkegade 8 Sønderborg

Fra Als og Sundeved - Bind 67

Kirkegade 8 Sønderborg

1989

HISTORISK SAMFUND FOR ALS OG SUNDEVED

Redaktion:

Boye Andersen

J. Slettebo

Udgivet med støtte fra:

Sønderborg Kommune

Planstyrelsen

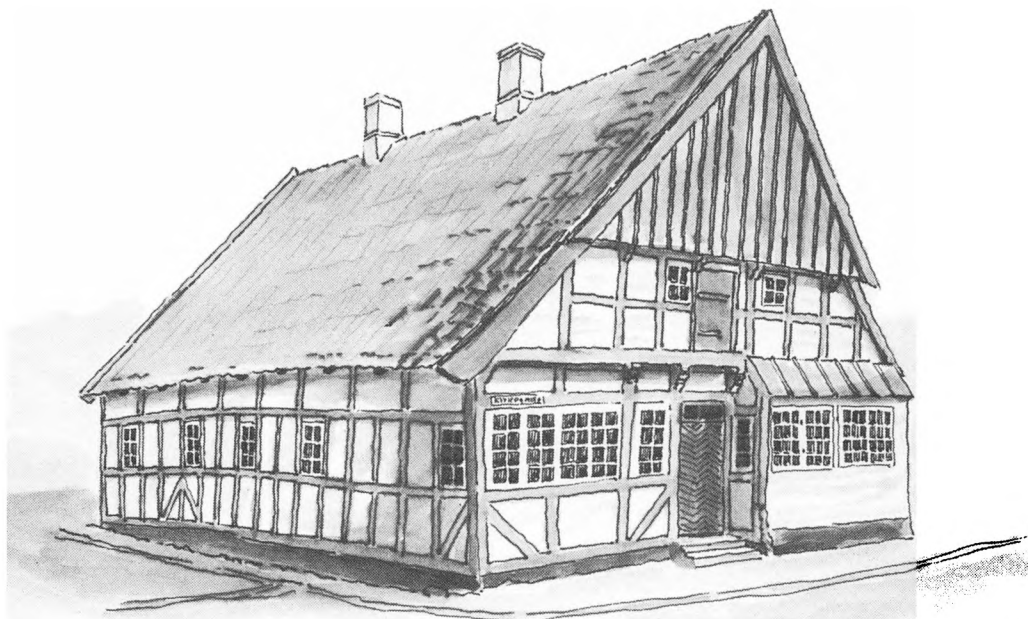
Tryk: Dy-Po Tryk · Sønderborg

ISSN 0085-0845

ISBN 87-87153-07 6

Indhold

Forord	7	<i>Jørgen Slettebo:</i>	
Byen:		Kridtpiber	173
<i>Jørgen Slettebo:</i>		Træ, jern, ben og andre ting.....	179
Hertugdagens Sønderborg.....	9	Afslutning.....	181
Kirkegade 8:		Beretninger:	
<i>Jørgen Overby og Henrik Gram:</i>		Historisk Samfund for Als og Sundeved	183
Bygningshistorien	13	Museet på Sønderborg Slot	189
Restaureringen.....	29		
<i>Henning Mathiesen:</i>			
De første 100 år	43		
<i>Ester Fick:</i>			
Fra midten af 1700-tallet	53		
Fundene:			
<i>Jørgen Slettebo:</i>			
Fundstederne	68		
Ovnlakler.....	72		
Lertøj	81		
Låg af ler	101		
Salvekrukker.....	109		
Stettinergods.....	111		
<i>Harald Roesdahl:</i>			
Majolica og fajance	115		
Porcelæn	121		
Hvidbrændt glaseret lertøj.....	129		
Glas	133		

NORMANN 89
ELIMAR

Kirkegade 8, tegnet til brug for Sønderborgjulemarkedet 1989 af Norman Jensen.

Forord

I gennem mange år diskuterede man i Sønderborg, hvad man egentlig skulle stille op med det gamle gavlhus, nr. 8 i Kirkegade. Det var et ganske stateligt hus, sikkert dateret til 1643 og dermed det næstældste byhus i Sønderborg, men var ved gadegennembrydningen til Chr. X's bro kommet til at ligge meget klemt. Mens diskussionen af og til blussede op, forfaldt bygningen mere og mere, og en restaurering ville derfor blive dyrere og dyrere. Alligevel traf byrådet endelig i 1985 den beslutning, at Kirkegade 8 skulle gennemgribende istandsættes. Restaureringsarbejdet blev overladt arkitektfirmaet K. Rønnow og J. Overby og udførtes i 1985-87.

Kirkegade 8 ligger nu i en smukt genskabt og brugbar skikkelse. Efter istandsættelsen blev det overladt til Lokalhistorisk Arkiv for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg, der rykkede ind i maj 1987.

Samtidig opstod den tanke, at der burde udgives en bog om det gamle hus og dets restaurering. Opgaven blev større end oprindeligt tænkt, og ligesom husets restaurering trak også bogens færdiggørelse meget længere ud end planlagt. Det havde til dels økonomiske årsager, men skyldes især, at bogen blev langt mere omfangsrig end oprindeligt tænkt. Årsagen hertil er, at den ikke alene skulle omfatte bygningshistorien og restaureringen, men også en redegørelse for de helt usædvanligt rige fund, der blev gjort under arbejdet. Disse afsnit ville derved komme til at dominere bogen i langt højere grad end det ellers har været tilfældet ved bøger om andre huses restaurering andre steder i landet. Proble-

merne løstes ved at bestyrelsen for Historisk Samfund for Als og Sundeved vedtog at optage bogen i sin skriferække »Fra Als og Sundeved« som bind nr. 67. Derved blev det muligt at give bogens i alt seks forfattere rimelig plads til deres manuskripter. Yderligere blev der givet tilskud til bogens udgivelse fra Planstyrelsen og fra Sønderborg kommune, der endda forlods bestilte et antal eksemplarer. Takket være disse tilskud er der blevet mulighed for at illustrere bogen bedre og rigere end det ellers havde været muligt. Bogen er derved blevet mere omfangsrig end normalt, men der er så også tale om offentliggørelse af et stort og væsentligt bygningshistorisk og genstandsmæssigt materiale, der giver et sjældent indblik i mange sider af købstadslivet i 16- og 1700-tallet.

Foruden forfatterne, der hver især har behandlet deres særlige afsnit i bogen grundigt og indgående, har mange været inddraget i arbejdet med Kirkegade 8 og med publiceringen af bogen herom. Først og fremmest de meget interesserede og omhyggelige håndværkere, der har haft stor ære af det fornemme resultat, og som så omsorgsfuldt tog vare på de mange fund. Dernæst har adskillige medarbejdere på museet været inddraget. Til to af disse, Steffen Almtorp, der tegnede en stor del af fundene, og Børge Pudselykke, der satte skik på de store mængder lerkarskår og sammenlignede mange af dem til større enheder, lykkedes det at få en særlig bevilling fra arbejdsmarkedsnævnet. De mange genstands fotografier skyldes især museets faste fotograf, Hans Arne

Madsen, mens enkelte er taget af Brian Poulsen. De tekniske tegnere Helge Andersen, Johs. Ludvigsen og Inga Jørnil har bidraget med flere tegninger, sidstnævnte også med rentegning af kort. Arkitekturtegningerne og fotos fra restaureringsarbejdet skyldes arkitekterne J. Overby og H. Gram, og billedarkiverne i Lokalthistorisk Arkiv og Museet på Sønderborg Slot har leveret de ældre billeder i bogen.

Der er således tale om hjælp, støtte og praktisk arbejde fra mange sider. Bestyrelsen for Historisk Samfund for Als og Sundeved takker alle, der på én eller anden vis har bidraget til at gøre denne udgivelse mulig.

Redaktionen

Hertugtidens Sønderborg

Af J. Slettebo

Sønderborg var under hertug Hans den Yngre og hans nærmeste efterfølgere blevet en ganske stor, velstående købstad med knap 500 ejendomme, hvoraf de 62 var vurderet til 500 rdl og derover. Den var opdelt i tre kvarterer, hvoraf 1. kvarter udgjorde byens centrum, mens 3. kvarter udgjordes af havneområderne samt gaderne ned herimod.

Byens udstrækning og plan fremgår med nogenlunde sikkerhed af en række kort fra midten af 1600-tallet.

I Dankwerths store atlas over Slesvig-Holsten findes det kendteste og mest udbredte, trykt i Husum 1652 ¹⁾. Trods flere fejl, bl.a. er borgen helt forkert tegnet, er byens hovedtræk korrekt gengivet. Det bekræftes af to lidt yngre byplaner, tegnet i forbindelse med svenskekrigene 1657-58 og gengivet som kobberstik i betretninger om krigene og om svenskekongen Karl X Gustavs bedrifter ²⁾. Endvidere findes endnu nogle byplaner fra 1650-erne, der ligeledes svarer godt til Dankwerths kort. De er håndtegnede og håndkolorede og er altså aldrig, således som de tre andre, udgivet på tryk ³⁾. Det ene er dateret 1659 og er en penne-tegning med brunt og farvelagt med rødt, blå og grønblåt. Det er ude i venstre side forsynet med en forklaring på syv steder i byen, slot, rådhus, kirke m.v. Det andet er udført af en tysk fæstningsingeniør, Christoph Heer, omkring 1660 og indgår i et bind med 22 kort over danske og norske fæstninger, skænket af Heer til Frederik III. Der er en del ligheder mellem begge disse kort og det ene af de trykte svenske kort, og muligvis

går de alle tre tilbage til et forlæg fra korttegneren og fæstningsingeniøren Gottfried Hoffmann, der var fætter til Christoph Heer. Et tredje, der muligvis er lidt ældre end de øvrige, findes i Stockholm. Det er enkelt udført kort, der blot angiver kysten og vejforløbene med tynde streger, og borgen er delvis udvisket ⁴⁾. Lidt yngre end disse kort er så byplanen fra Resens Atlas, der er udført ca. 1670 ⁵⁾. Også her angives ved tal en række lokaliteter i byen, nu hele 30, og planen er betydelig mere detaljeret end de foregående.

Selv om nogle af kortene nok er afhængige af andre, og selv om nogle er gengivelser af forsvundne forlæg, er det dog klart, at i alt fald mindst to tegnere har været i Sønderborg og ved selvsyn lært den at kende. Om det kun drejer sig om to, tre eller snarere fire tegnere, lader sig dog nok ikke afgøre med sikkerhed. Mest sandsynligt er, at i alt fald tre har besøgt byen, nemlig tegneren af Dankwerths forlæg, tegneren af svenskekrigstidens kort, der måske er den nævnte Gottfried Hoffmann, og så Reesens tegner, altså et besøg i slutningen af 1640-erne, et omkring 1657-58 og et umiddelbart før 1670. Det er sjældent, at en by er blevet så ofte gengivet med fuldstændig gadeplan på et så tidligt tidspunkt, og de mange planer giver et udmærket indtryk af Sønderborgs udstrækning og gadenet på det tidspunkt, da Kirkegade 8 lige var opført.

Det ses, at den sydligste og mellemste del af Sønderborgs centrum har haft et gadeforløb, der svarer nøje til de nuværende: Fra Sønderbro og Slotsbakken lige in-

den for den nu ganske store borg-ø udgår de gader, der i dag hedder Rosengade, Slotsgade, Brogade og Søndergade. Sidstnævnte, der oprindeligt udgjorde selve kystlinien og derfor kun var bebygget på østsiden langs foden af skråningen, var på dette tidspunkt fyldt så meget op, at der var huse på begge sider. Vestsidens haver skrånede direkte ud i vandet, og kun i områderne nærmest Sønderbro og Nørrebro synes der at have været kaj anlæg. For enden af Rosengade gik Stjernegade hen til Humletorvet, og herfra gik foruden Slotsgade ned mod Slotsbakken også Mellemgade ned til hjørnet, hvor også Brogade, Chr. II's Gade og Store Rådhusgade mødtes samt Lille Rådhusgade op mod Rådhus-torvet. Her mødtes Store og Lille Rådhusgade til et gaffeltorv foran det gotiske rådhus, og herfra udgik det, der nu var blevet byens hovedgade, Perlegade. Den strakte sig mod nord og nordøst et godt stykke forbi Rønhaveplads. Øst for Perlegade lå kun et par smalle tilkørselsveje til byen, men mod vest, ned ad skråningerne mod vandet, lå flere gader, Æblegade, Bjerggade, Mariegade, Liljegade, Stengade, Skt. Jørgensbjerg, Skt. Jørgens Gade og altså Kirkegade. Det er noget uklart, hvor meget af Bjerggade, der egentlig var bebygget, og da Skt. Jørgens Gade brændte i 1661, var det på et tidspunkt, hvor de økonomiske forhold ikke tillod en hurtig genopbygning. Trods dette er hele gaden gengivet som bebygget på Reesens kort fra 1670. Heller ikke Mariegades forløb er entydigt vist på kortene, men trods disse uklare punkter og trods visse uoverensstemmelser mellem kortene ligger hovedtrækene af byens udstrækning og plan i hertugtiden dog fast.

Hertugtidens Sønderborg var resultatet af en omkring 500-årig udvikling. Byen var blevet til som en følge af, at der i den sydligste indsejling til Alssund engang mellem 1150 og 1200 blev anlagt en borg. Denne fæstning var i begyndelsen blot et firkantet tårn, der opførtes i munkesten på en lille ø, en naturlig sand-

banke mellem Als og Sundeved. Beskyttet af denne borg voksede byen op, i første omgang østpå op ad bakkenskråningen inden for borg-holmen, siden også mod nord langs vandet. I løbet af middelalderen voksede både borg og by. Borgholmen var udvidet ved påfyldning, borgen blev til et større firesidet anlæg med bygninger bag de middelalderlige ydermure og med en forborg mod øst ind mod byen. Byen var en livlig havneby, der strakte sig fra Sønderbro til nord for Nørrebro og med en lang hovedgade øst derfor oppe på bakkeskråningens ryg ⁶⁾.

Under hertug Hans den Yngre, der regerede fra 1571 til 1622, oplevede Sønderborg en blomstringstid ⁷⁾. Den udvidedes nok ikke så meget i areal, men den moderniseredes på mange områder og et livligt byggeri fandt sted. Den gamle sognekirke, Sct. Nicolai kirken

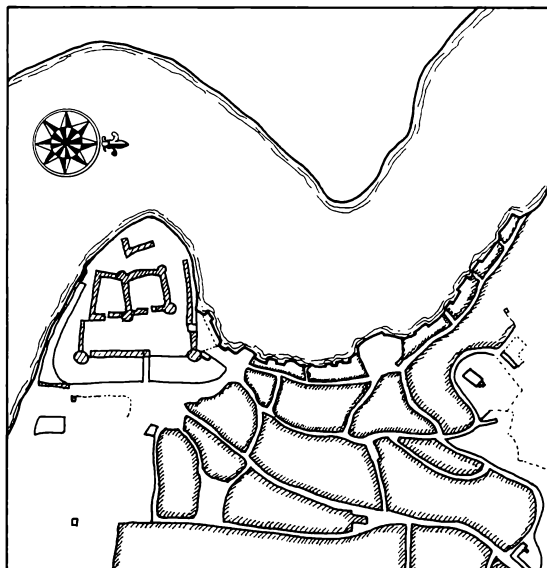

Hans den Yngre. Maleri i Museet på Sønderborg Slot, formodentlig gammel kopi efter originalbillede fra ca. 1620.

på bakketoppen lige oven for borgen, blev nedrevet, og den hidtidige hospitalskirke, Skt. Jørgenskirke, blev udvidet til det dobbelte og blev ny sognekirke som Sct. Marie Kirke. Mange tomme grundstykker blev bebyggede, og forældede småhuse og skure blev revet ned for at give plads til nye og større huse. Enkelte stenhuse kom til, selv om byen dog fortsat domineredes af bindingsværksbygninger. Efter en større brand i 1610 forordnede Hans den Yngre, at alle huse skulle tækkes med tegl. Udskiftningen gik dog langsomt, da det var dyrt at skifte de gamle stråtage ud – ofte måtte der nye spær til for at bære det tungere tegl. Men en modernisering havde hertugen dog sat i gang, og den støttedes af, at byen i hans tid oplevede en økonomisk opgangstid med tiltagende handel og øget brug af den gode havn.

Selv om økonomien nok blev ringere snart efter hertugens død for så at afløses af en voldsom krise efter svenskekrigene omkring 1660, fortsatte nybyggeriet op til århundredets midte. Fra denne tid stammer Sønderborgs to ældste daterede huse, »Ringerboligen«, Kirkeallé 4, fra 1641, og Kirkegade 8 fra 1643. Få år senere byggedes »Ernst Günthers Palæ« i Perlegade, et fornemt trefløjet anlæg med en ca. 38 meter lang to-etages facade ud mod byens hovedgade. Denne fine bygning blev totalt ødelagt i 1864, da også mange andre huse i bymidten og i området omkring Brogade-Søndergade-Sønderbro forsvandt under bombardementerne. Alligevel kan der mange steder findes spor af 1500- og 1600-tals huse i endnu eksisterende bygninger, ligesom der er gjort fund af huse fra den tid ved udgravninger i byens ældre dele.

Blandt de endnu eksisterende minder fra 1600-tallets Sønderborg indtager Kirkegade 8 efter den omfattende undersøgelse og restaurering en særlig plads. Dette vil blive gennemgået i de følgende afsnit, hvorefter de usædvanlig rige fund fra huset vil blive behandlet. Her skal blot nævnes, at det hjørne, hvor Kirkegade 8 ligger, også fremgår af byplanerne fra 1600-tallets

Bykort fra 1657. Forenklet retegning af udsnit fra Pufendorfs værk om svenskekrigene.

midte. På Dankwerths kort går Kirkegade direkte ind til kirkegårdens sydside, og der er for enden af gaden, ind mod en lille indgang med port i kirkegårdsmuren, en udvidelse til en lille plads. Her er i NØ-hjørnet mellem pladsen og muren en bygning, der angives til at være fattighuset. Det ligger omtrent dér, hvor senere skolen kom til at ligge, mens Kirkegade 8 formentlig også dengang var den sidste bygning på gadens østre side. Også på Heers kort og på det anonyme kort fra 1658-59 går Kirkegade ind mod kirkegården, men på disse fortsætter en vej rundt syd og øst om kirken til den ender på nordsiden, omtrent hvor Kirkeallé 4 nu ligger.

På Pufendorfs stik ligger Kirkegade som på de ældre kort, og her kan »vejen« rundt om kirken mere se ud til at være en angivelse af kirkegårdsmuren. Ingen af de tre sidstnævnte kort har aftegnet den lille plads med

fattighuset for enden af Kirkegade. Selve fattighuset genfindes imidlertid i kirkegårdens hjørne på Resens Atlas. Her synes også at gå en ubebygget vej langs ydersiden af kirkegårdens mur hele vejen langs kirkens sydside, så Resens kort rummer her elementer fra alle de ældre kort. Desuden ses på overgangen mellem Kirkegade og kirkegården en stor, ubebygget grund – måske den åbne plads, der vises på Dankwerths plan. De fire sidste huse langs Kirkegades østside er hos Resen tegnet som lange, smalle gavlhuse. Det passer jo meget godt med Kirkegade 8, men da Resens tegner benytter skiftende symboler for byens huse uden nærmere hensyntagen til de virkelige forhold, kan der næppe drages sikre slutninger heraf.

Uanset usikkerhed i enkeltheder er alle planer dog enige om Kirkegades forløb som en kort forbindelsesgade fra Liljegade og Skt. Jørgens Gade frem til kirkegården og kirken. Dens længde tillader øjensynligt heller ikke flere huse i rækken end de, der er i dag. Man kan derfor nok tillade sig at mene, at Kirkegade 8 altid har været en hjørneejendom for enden af Kirkegade, kun ganske kort fra den sydlige hovedindgang til kirkegården.

Denne placering måtte være ideal for en præstebolig. Bygningen er da også i nyere tid blevet kendt som »Den gamle Præstegård«. Som det påvises side 43 f., har huset tilsyneladende aldrig været bolig for en af byens præster, så betegnelsen er ikke korrekt.

Foruden beliggenheden nær kirke og kirkegård kan også andre forhold have bidraget til fejltagelsen. Et lille hus, der har ligget på hjørnet af Kirkegade og Skt. Jørgens Gade før det nuværende, har sandsynligvis i 1750-erne været bolig for byens vesperpræst Gerhard Clausen – altså i Kirkegades anden ende. Samme Clausen byggede selv lidt senere en større bolig lige uden for den daværende kirkegårds østside, altså en kort afstand mod nordøst for Kirkegade 8. Her blev også indrettet skole, og den afløstes på ny senere af den side 64 om-

talte Caroline-Amalie-skole, der lå i den østlige del af den nuværende Kirkeplads i forlængelse af Asylgade. Muligvis har endelig pastor Em. Vette (1666-1736) en tid boet i et af Kirkegades andre huse, idet det nævnes, at han har været nabo til Jacob Pram, der omkring 1700 ejede Kirkegade 8. Det kan da heller ikke udelukkes, at der kan være sket en forveksling mellem den kendte pastor Leonhard Pechmann fra midten af 1600-tallet og husets ejer hundrede år senere, skibsreder M. C. Pechmann.

Nu er det meget vanskeligt med fuld sikkerhed at følge enkelte bygningers ejer- og bebyggelsesforhold tilbage i tiden. Gadebetegnelserne er flere gange ændrede, matrikelnumrene ligeledes, småhuse dukker op og forsvinder igen, så det er en yderst usikker og besværlig sag at finde fuldt ud sikre ejerlister for de enkelte ejendomme. Nedenfor følger side 43-67 en gennemgang af de ejerforhold for Kirkegade 8, som det ved omhyggelig eftersøgning og sammenligning af talrige spredte kilder er lykkedes at finde frem til. Sammen med den foregående skildring af huset selv (s. 13-41) skulle det derved være muligt at få et samlet indtryk af en Sønderborg-ejendom og dens skæbne.

- 1) Dankwerth: *Neue Landesbeschreibung. Jf. Sønderborg Bys Historie*, 1960, s. 47.
- 2) S. Pufendorf: *De rebus a Carolo Gustavo gestis*. Nürnberg, 1896. Kortet findes i tryk på Museet på Sønderborg Slot.
- 3) B. Westerbeck Dahl: *G. Hoffmanns forsvundne Sønderborg-kort*. Sdj. Årbog 1982, s. 77-85.
- 4) B. W. Dahl, *anf. arb.*, s. 81.
- 5) *Sønderborg Bys Historie*, 1960, s. 99. H. P. Clausen og J. Paulsen: *Augustenborg*, 1980, s. 135 f.
- 6) J. Slettebo: *By og Bolig*, 1988, s. 13-23. J. Slettebo: *Det ældste Sønderborg*. (Nordsl. Museer, 5, 1978, s. 31-41).
- 7) J. Slettebo: *By og Bolig*, 1988, s. 14-19.

Bygningshistorien

Af Jørgen Overby og Henrik Gram

Det sønderjyske gavlhus

Gavlhuset var den hustype, som i ældre tid var næsten enerådende i de sønderjyske købstæder. Grundstykkerne inde i byen var smalle, så for at få et rummeligt hus, måtte man vende gavlen mod gaden og give huset stor dybde ind på grunden. Således blev gadegavlen til husets facade og blev ofte udsmykket med snitværk på forskellig måde, jo flottere, jo rigere eller fornemmere bygherren var. Gavlene var næsten altid forsynet med en fremspringende karnap med vinduer i alle tre sider, idet bebyggelsesformen med smalle tagdrypslipper mellem husene kun gav få muligheder for lysgivende vinduer.

Plandispositionen i gavlhusene var næsten ens. I de fire til seks forreste fag lå den daglige bolig. Denne del var opdelt af en langsgående skillevæg. På den ene side lå den brede, dybe forstue, »dielen«, og på den anden side karnapstuen, »dørnset« og køkkenet. Mellem stuen og køkkenet lå det store åbne køkkenildsted og en alkove.

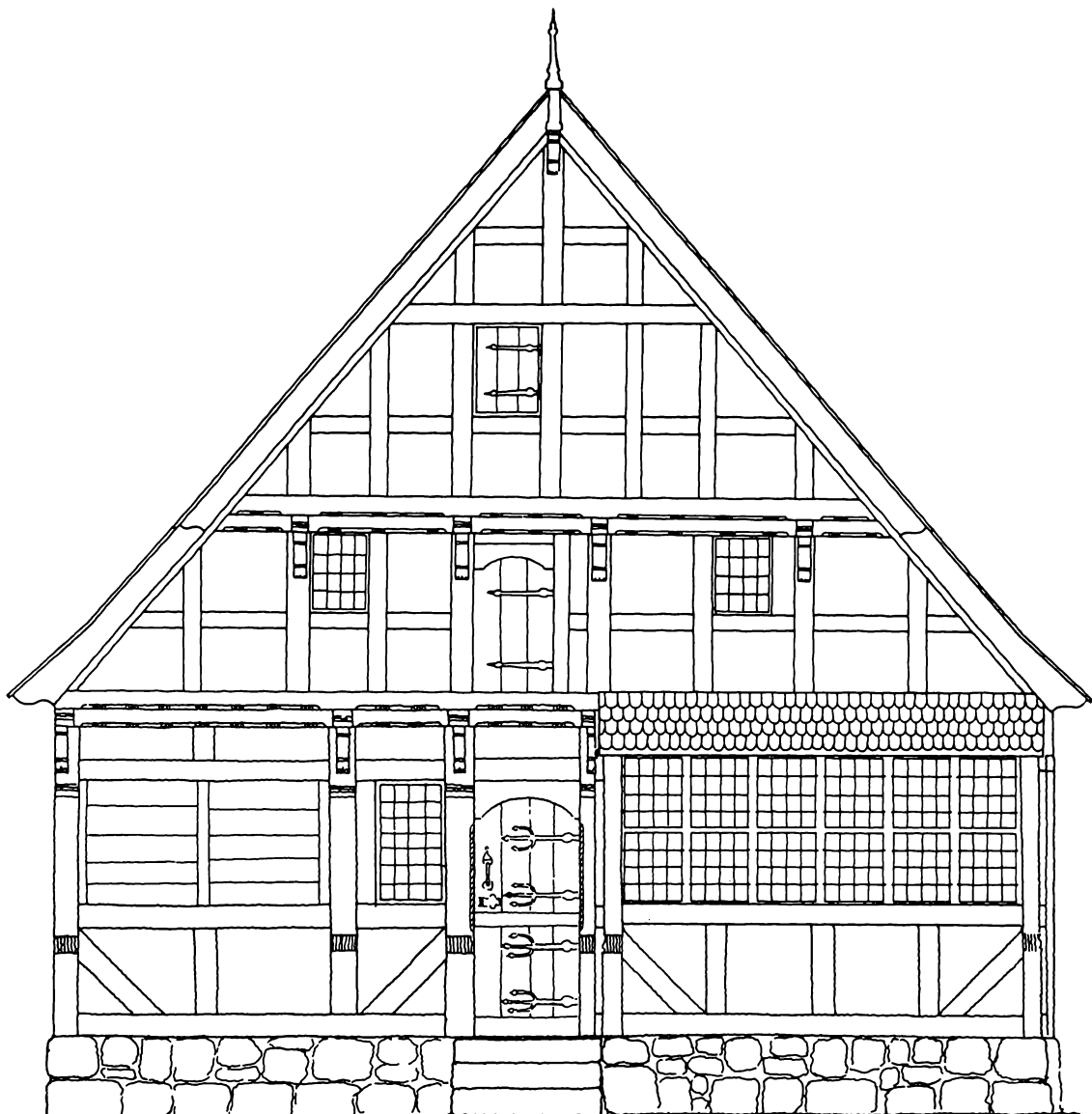
Husets fine stue eller sal, »piselen«, optog oftest hele den bageste del i husets fulde bredde. Da der næsten altid var et kælderrum under denne, lå gulvniveauet højere i salen end i de øvrige rum.

Kirkegade 8, der er et bindingsværksbygget gavlhus fra den sene renaissance, er således også bygget op over dette planskema. Sammenlignet med andre sønderjyske gavlhuse fra denne periode er Kirkegade 8 dog forholdsvis bredt, dielen er således midtplaceret,

og der findes en række småkamre langs den ene ydermur.

Huset virker tillige forholdsvis højt, fordi det er opført med en styrtrumskonstruktion, hvilket vil sige at bjælkelaget er tappet ind i stolperne et stykke under tagremmen. Dette er en gammel konstruktionsform, især på disse kanter, idet man i Sønderjylland oftest har bjælkerne liggende oven på remmen. Husets konstruktive opbygning samt bl.a. udformningen af de indvendige krumryggede knægte, peger hen mod et opførelsestidspunkt i første halvdel af 1600-tallet og verificerer således opførelsesåret, som på en dørhammer i gavlen er angivet til 1643.

Rekonstruktionsskitse der viser, hvorledes gadegavlen oprindeligt kan have set ud.

Kirkegade 8 omkring opførelsestiden

Eksteriøret

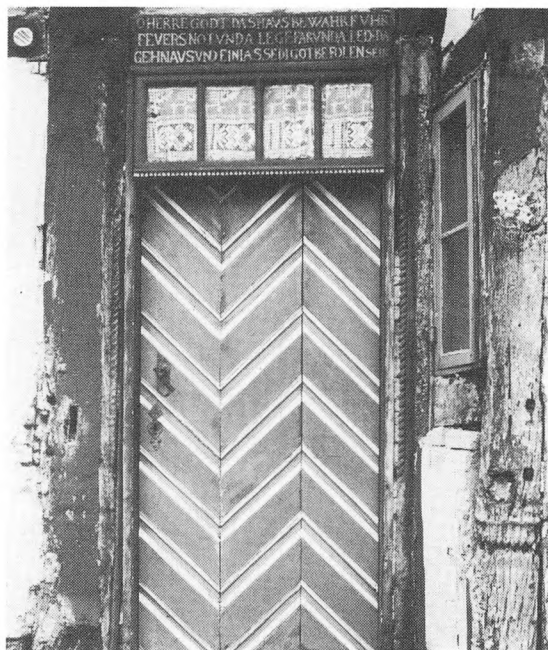
I Kirkegade udgjorde vores bygning næppe noget særsyn, omend netop dette gavlhus som nævnt havde en anselig bredde. Opført på en meget høj sokkel stod det fem fag brede hus med fremspringende karnap og den knægtbyggede gavl med dobbelt udkrægning i kraftigt bindingsværk med mønstermurede tavler. En stejl, muret trappe førte op til indgangsdøren.

Det kraftige egebindingsværk havde enkelte dekorative led. Stolpernes øvre og nedre dele stod med profilerede overgangsled, og indgangsdørens stolper var forsynet med sirlige tovværkssnoninger. En fladbuet dørhammer, som skik var med en inskription, udgjorde det øvre anslag for en todelt dør. Dørens udformning med en nedre og øvre selvstændig oplukkelig del, må have knyttet sig til dielens funktion som handelsbod. Døren var hængt på kraftige, indhamrede stabler.

Karnappen var ligeledes i bindingsværk med kraftige hjørnestolper – udført som gavlens øvrige. Et stort blysprosset vinduesparti udfyldte karnappens front. Også karnappens sider var forsynet med små vinduer. Karnappens tag var tækket med fint afrundede egespån. Modsat karnappen fandtes i gavlens bredeste fag ligeledes et vinduesparti, muligvis med skodder eller luger til husets bod.

Den fremspringende overgavls bindingsværk blev båret af en overgangsrem affaset efter stolpefag og hvilende på fint formede, karnisprofilerede knægte. Fyldtømmeret var sirligt dekoreret med en perlestavfasning.

Overgavlen var opdelt i en nedre og øvre del. Den øvre gavldel hvilede således på en tilsvarende overgangskonstruktion som nedenfor. I gavlens bindings-

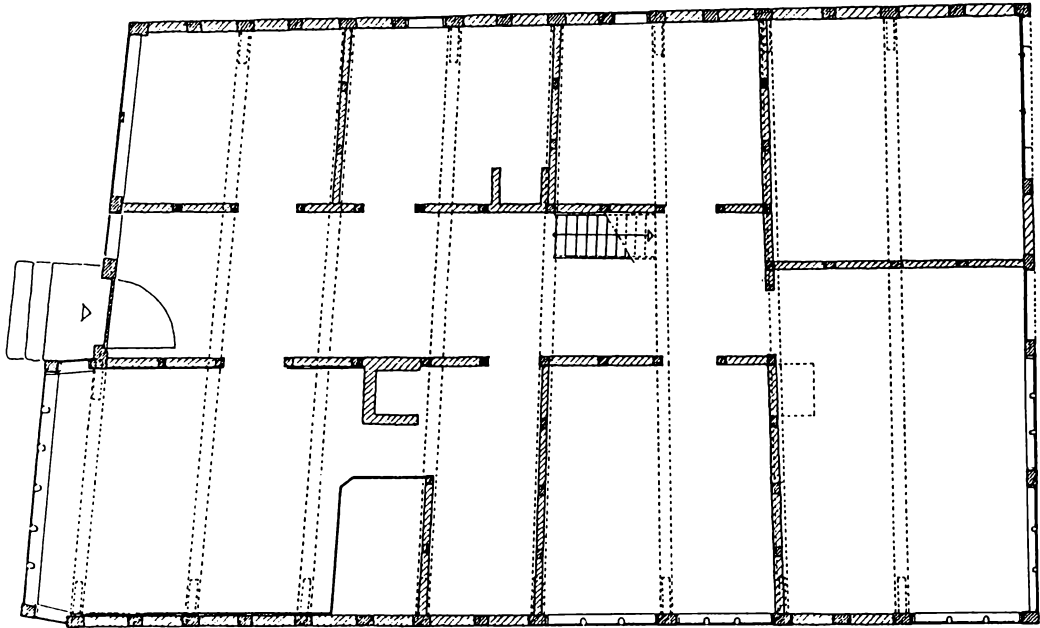

Hoveddøren der er tilkommet huset i midten af 1700-tallet. I stolperne ud for overvinduet ses anbringene, der viser placeringen af den oprindelige overluger (dørhammer). På begge sider af døren ses de frilagte tovværks-udskæringer i stolperne.

værk fandtes umiddelbart oven for indgangsdøren en luge tilsvarende afsluttet med en fladbuet dørhammer med årstalsinitialerne 1643. I to af tavlene på hver side af lugen fandtes små blysprosede vinduer.

Husets langsider udgjordes af 8 fag med dobbelte løsholter og dokker. Øverste løsholts placering svarede til bindbjælkernes skjulte taping i stolperne; en konstruktion som gav plads til et rummeligt styrtrumsloft. Tavlene var mønstermurede.

Nordsiden havde enkelte, ganske små vinduer; sydsiden derimod havde i den østlige ende ud mod naboslippen store blyopsprossede vinduer. Hvert vinduesfag var udført med en kraftig lodpost og en spinkel karm. Blyruderne var i den ene side fæstnet direkte i en fals.

Rekonstruktion af den oprindelige plan.

Modsat var ruderne indsat i en oplukkelig ramme.

Langsiderne havde et stort tagudhæng, båret af profilerede skalke.

Østgavlen stod i kraftigt bindingsværk med et stort portfag mod nord, som gav adgang til et værksted eller en stald. I midten en indgangsdør til storstuen. De øvrige fag havde to store blysprossede vinduer svarende til sydsidens. Iøjnefaldende var også den hævede fodrem over kælderen under storstuen. Overgavlen var brædebeklædt.

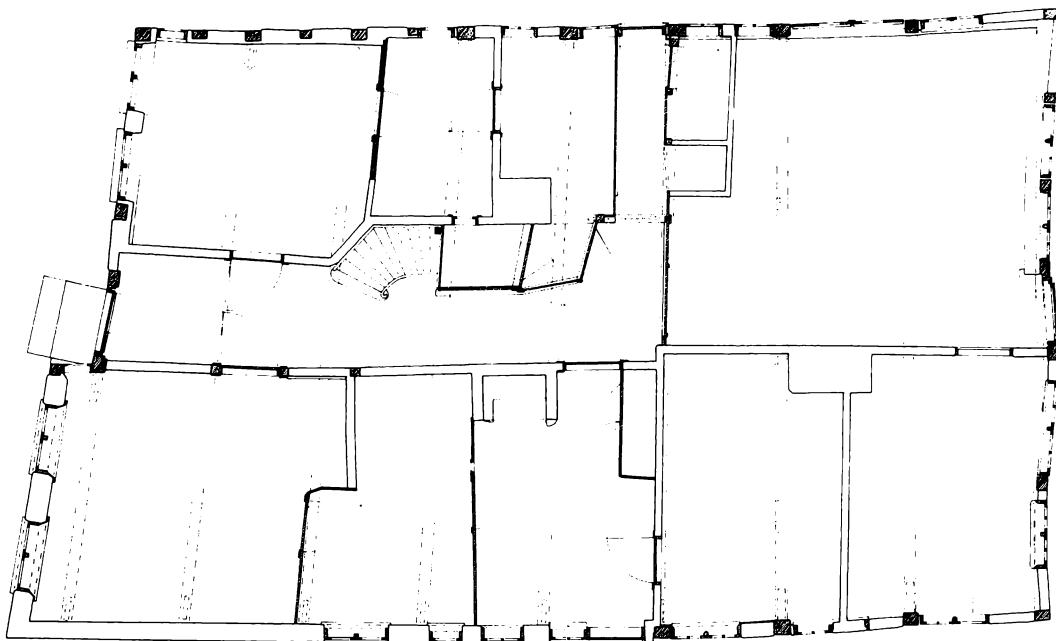
Hele huset var teglhængt og kronedes af to kraftige skorstenspiber.

Interiøret

Gennem vestgavlens hoveddør kom man ind i en bred og meget lang diele. Rummet lå hen i halvmørke, idet

der kun kunne trænge dagslys ind gennem et mindre vindue i gavlen. Gulvet i dielen bestod af kvadratiske teglfliser, og de kalkede vægge var bindingsværksbyggede med lerklinede tavler. Loftet var et bræddeloft med synlige bjælker, der stod rødmalet. I dielens bageste del var der en stejl trappe til tagetagen, der blev udnyttet som magasinloft bortset fra to små kamre ved gavlen mod gaden.

Syd for dielen lå de traditionelle rum, som kendes fra datidens gavlhusbyggeri. Straks efter man var kommet ind i dielen, var der til højre adgang til husets karnapstue, også kaldet »døms«. Dette var beboernes dagligstue og var et lyst og veludstyret rum. Karnappen, der havde vindue til alle tre sider, sørgede for rigeligt med dagslys og gav mulighed for, at man fra stuen kunne overskue en stor del af gaden. Stuen havde

Opmåling af planen.

trægulv, og væggene var beklædt med høje paneler, af fyrretræ, der stod i træets egen farve. De synlige lofts-bjælker var forsynet med en karnisprofilering og var sammen med loftsbrædderne og de krumryggede knægte under bjælkerne ved ydermuren malet med en kalk- eller limfarve.

Bagest i stuen var der adgang til køkkenet, og mellem stue og køkken var alkoven indbygget. Til venstre for døren til køkkenet stod antagelig en bilæggerovn bygget ind mod bagmuren i køkkenildstedet.

Fra det åbne ildsted i køkkenet kunne der skubbes gløder ind i ovnen, som herefter kunne opvarme karnapstuen.

Køkkenet, der lå bag stuen, var et forholdsvis lille, mørkt rum, idet der kun var mulighed for vinduer ud mod den smalle tagdrypsslippe ind mod nabohuset.

Bag køkkenet lå et større kammer, der strakte sig over to fag. I begge fag sad store vinder mod syd, der gjorde kammeret veloplyst.

Som i karnapstuen var der i dette kammer et plankegulv og synlige, profilerede bjælker med krumryggede knægte samt bræddeloft. Loftet med bjælker og knægte var rødmaledede.

Nord for dielen lå tre mindre tofagsrum, der blev brugt til bod og kamre. Rummet, der lå umiddelbart til venstre, når man kom ind i dielen, fungerede antagelig som handelsbod, og muligvis var den store vinduesåbning i vestgavlen blot lukket med luger eller skodder, således at der også kunne foregå handel her, når disse var slået fra.

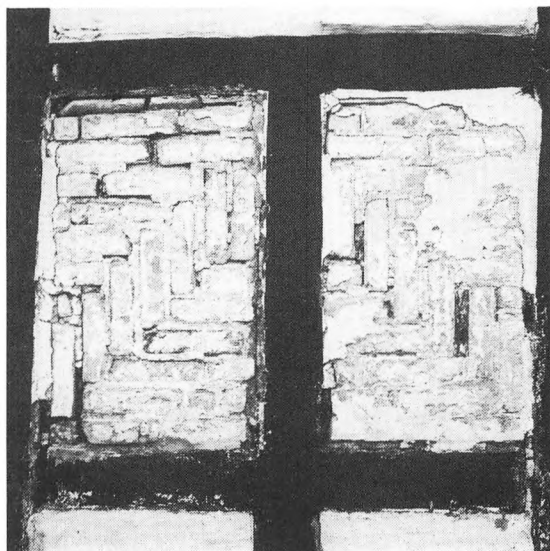
Ind til de to bagvedliggende kamre var der kun enkelte små vinduer mod nord.

Knægten i karnappens nordside. At den ene halvdel er profileret og den anden blot lige, viser at karnappen ikke er tilkommet senere, men er opført samtidig med huset.

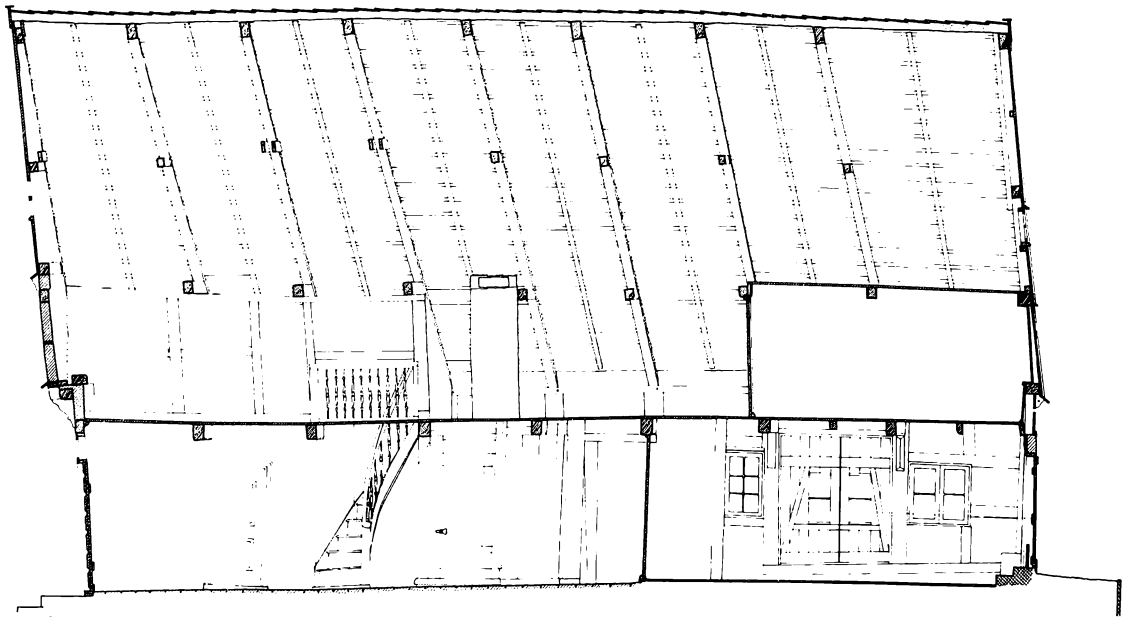
En af de profilerede knægte der bærer gadegavlens udkrængning. På begge sider af knægten ses det dekorerede fyldtømmer.

To af husets oprindelige, mønstermurede tavler.

En af de indvendige, krumryggede knægte.

Opmåling af længdesnit der viser de store skævheder i bygningen.

I det forreste rum, handelsboden, var loftsbjælker, knægte og brædder malet hvide, mens væggene stod med en mørk blågrå kalkfarve. I de to kamre var loftterne som i flere af de øvrige rum malet med en oxidrød.

I dielens bagvæg var der en dør ind til husets storstue, også benævnt »pisel«. Da der var et kælderrum under husets bageste del, som det næsten altid var tilfældet i datidens gavlhuse, lå gulvniveauet i stuen en smule højere end i resten af huset, hvorfor der var et par trin foran døren i dielens bagvæg.

Storstuen var et forholdsvis lavloftet rum pga. det højereliggende gulvniveau, men det var et meget lyst rum med store vinduer mod både syd og øst. Loftet var som i de øvrige rum et bræddeloft med profilerede bjælker og krumryggede knægte, men var her malet med en lys okkerfarve.

Da rummet var »den fine stue«, var det ganske givet veludstyret. Formodentlig var det paneleret, og mulig-

vis stod her en fornem renæssancekamin opbygget af sortglaserede kakler.

For at komme ned i kælderen under storstuen, måtte man gennem en lem i gulvet. Selve kæderrummet havde en udstrækning på ca. 3,5×3,5 m. Det havde kampestensvægge og et pigbrolagt gulv med en lav stenbænk langs den ene side. Rummet var meget lavloftet og uden nogen form for vinduer.

Rummet ved siden af storstuen, i husets nordøstlige hjørne, blev brugt som værksted eller stald. Loftsbjælkerne var her uden profilering, og såvel vægge som loft stod hvidkalkede.

Bygningsarkæologiske iagttagelser

Den foranstående beskrivelse af husets udseende og indretning omkring opførelsestiden bygger på byg-

Opmåling af vestgavlen.

ningsarkæologiske undersøgelser, foretaget før og under restaureringen. Der er ikke bevaret skriftlige kilder til belysning af husets første tid.

Nedenstående bygningsarkæologiske redegørelse omfatter de væsentligste iagttagelser, som har dannet grundlag for rekonstruktionsbeskrivelsen.

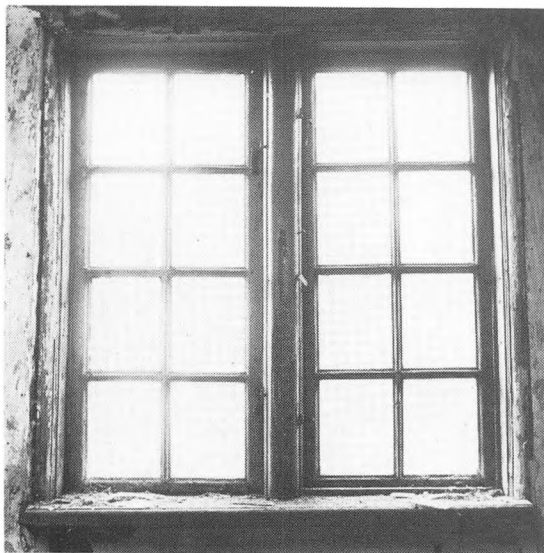
Gavlen mod Kirkegade

Gavlens oprindelige dobbelte udkrøgning kunne aflæses af taphuller og anboringer for knægte i overgavlens bindingsværksstolper. Disse knægte havde, efter spor at dømme, haft samme dimension som de bevarede nedre knægte. I overgavlens bindingsværk fandtes i øvrigt, under restaureringsarbejdet, et stykke fyldtømmer, genanvendt som sekundær stolpe, også med perlestavsfasning. Bindingsværket fremviste derudover spor efter løsholters og skråbånds oprindelige placering. Hoveddørens udformning kunne aflæses efter nedtagning af udvendige gerigter. Under inskriptionsløsholten/fyldtømmeret fremstod spor efter en dørhammer, der efter de dobbelte og lave anboringer at dømme må have været fladbuet som den bevarede i overgavlen.

Dørstolperne havde indvendig fals, og i den sydlige stolpe sad bevaret fire indhamrede stabler for gangjern. Stabernes placering viste, at der oprindeligt havde sidet en todelt dør.

Karnappen

At karnappen er født med huset, viser den knægt, der dels indgår i karnappens nordside, dels understøtter gavludkrøgningen. Den halvdel af knægten, der indgår i karnappen, er nemlig udført uden profilering i modsætning til den frie halvdel, der er profileret som gavlens øvrige knægte. Karnappen er på et tidspunkt ændret til grundmur, men nordsidens bindingsværk er bevaret ligesom vestsidens tagrem. I denne rem findes ingen taphuller ud over taphulleerne fra hjørnestolperne. Dette betyder, at hele den øvre del af karnappen har væ-

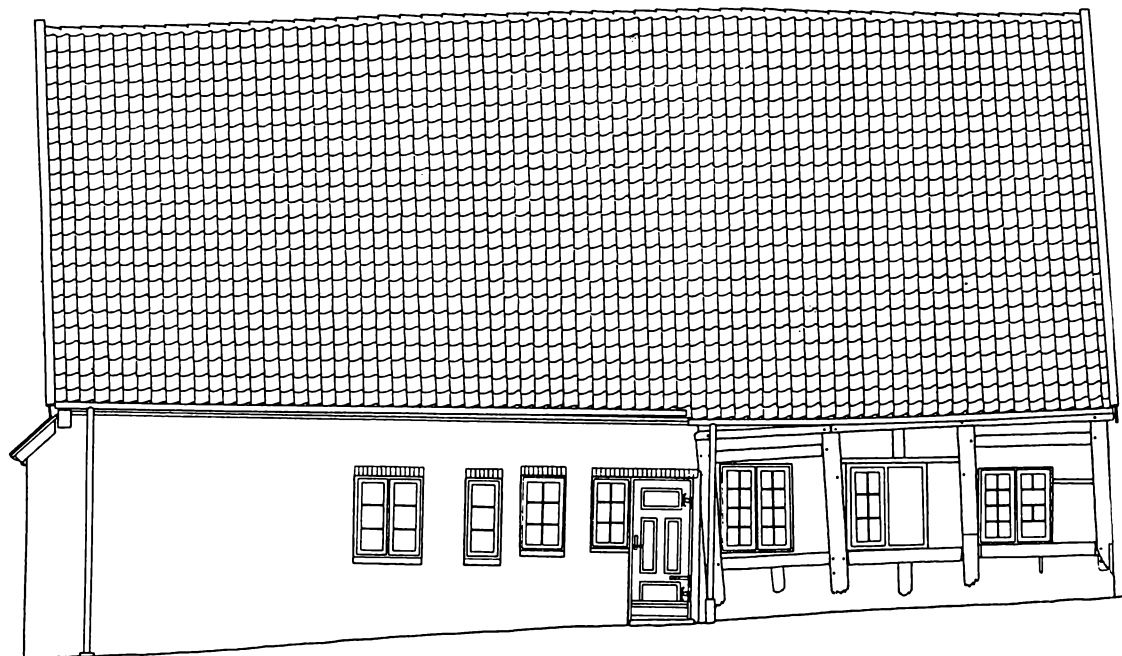
Vindue i husets sydøstlige rum. Karmen og lodposten stammer fra husets opførelsestid.

ret et stort vinduesparti. Ofte var datidens vinduer uden karm placeret direkte i en fals i bindingsværket, men da der ikke er spor efter false i remmen eller den bevarede hjørnestolpe, må vinduet have haft en karm. På grund af karnappens store bredde må vinduet have været opdelt af kraftige lodposte, der var med til at bære tagremmen.

Antagelsen om at karnappen var tækket med egespån, bygger på et fund af egespån i karnappens tagværk.

Gavlvindue til boden

Den lange, øvre løsholt, der spænder ud i hele det bagvedliggende rums bredde, viser, at der her oprindeligt var en åbning. Som ved karnappens vindue må åbningen her også have haft en karm og kraftige lodposte, men måske har der ikke kun været vindue men evt. også luger ind til husets bod.

Opmåling af sydfacaden.

Langsidernes og nordgavlens bindingsværk

Huset er antagelig opført som et seks fag langt bindingsværkshus, men umiddelbart efter eller måske snarere som en fortsættelse af byggeprocessen er de to østlige fag tilkommet. Dette kan aflæses både på facadernes tømmernummerering og i tagværkets spærfag.

Den konstruktive opbygning af bindingsværket kan aflæses ud af spor i de bevarede dele. Sydsidens fem vestlige fag står grundmurede, hvorfor der kun kan gættes om opdelingen af de fire fag. Opdelingen af det femte fag fremgår af spor i den vestligste stolpe.

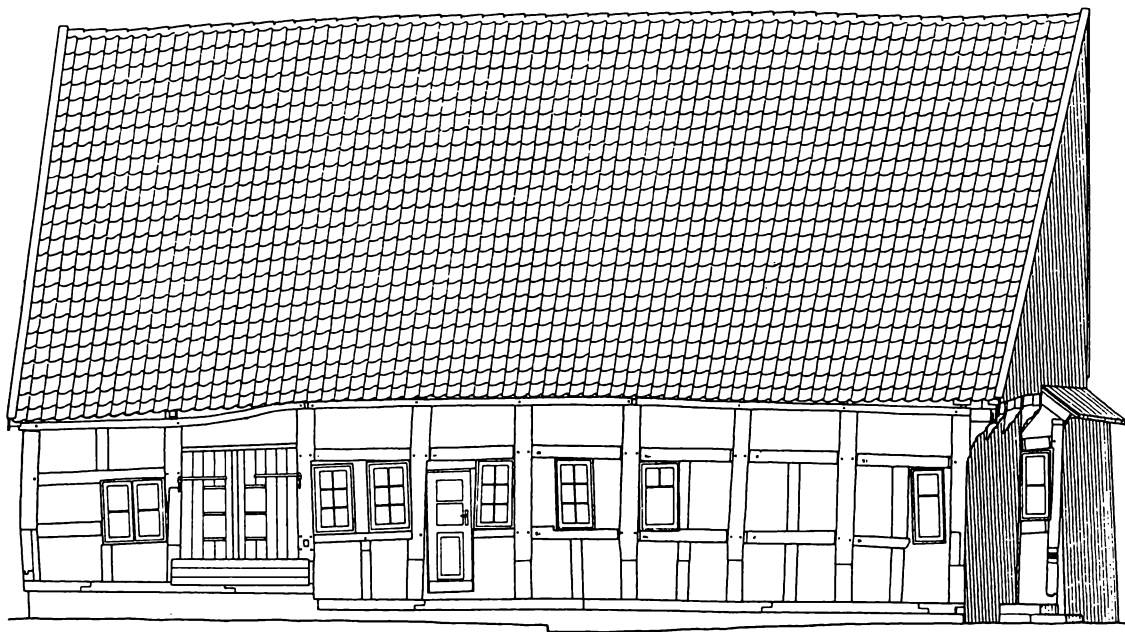
Af facadernes oprindelige, mønstremurede tavl er bevaret tre i den nordlige langside.

Det var almindeligt i datidens byggeri, at fodremmen og dermed gulvniveauet lå noget højere i den del af huset, der havde kælder. Dette var også tilfældet i Kirkegade 8, og ud fra en bevaret tap i bunden af den fjerde stolpe fra øst i sydsiden kunne den oprindelige højde på fodremmen fastlægges. At fodremmen også lå højere ud for rummet ved siden af storstuen kan skyldes, at terrænet er kraftigt stigende mod øst.

Vinduerne i vestgavlen og den sydlige langside

Løsholternes placering viser, i hvilke fag der har siddet større vinduer.

Ud fra bevarede dele af originale karme og lodposte kan de oprindelige vinduer rekonstrueres: Vinduerne

Opmåling af nordfacaden.

var udført af egetræ med en spinkel karm og en kraftig lodpost. Til den ene side havde de en gående, blysprosset ramme, der var hængt på lodposten, og til den anden side en fast, blysprosset rude, der sad i en lille fals i karmen og lodposten stabiliseret af vindjern.

Taget

Ved restaureringen blev fundet rester af gamle 1600- og 1700-tals vingetegl med teglstensmærker i nakken, der viser, at de stammer fra et af datidens teglværker ved Lübeck.

Indvendige farvelag

De farver, der er angivet i de forskellige rum, er fundet ved en farvearkæologisk undersøgelse foretaget af kon-

servator Lene Larsen. Alle de oprindelige farver var kalk- eller limfarver. At det også kan oplyses, hvilken farve der oprindeligt var på væggene i salgsboden skyldes, at der på bagsiden af de tre bevarede mønstermurede tavler i nordsiden sad dele af den indvendige puds med velbevarede farverester.

Skillevægspaceringer

Den oprindelige planløsning kan fastlægges ret nøjagtigt ud fra de fundne spor. Bl.a. viste udformningen af de indvendige knægte (hvor disse var bevaret), hvor der har stået skillevægge: Hvor knægtene er krumryggede, har de stået frit i rummet, mens der har stået en skillevæg under bjælken og knægten, hvor disse er lige og uprofilerede. Den oprindelige placering af den langs-

Opmåling af østgavlen.

gående skillevæg i husets østende kan rekonstrueres ud fra udstrækningen af kantprofileringen på loftsbjælkerne, idet de i det nordligste rum var uprofilerede, mens de i det sydligste rum havde en profilering som i de fleste øvrige rum.

Dielen

I dielen blev der ved gulvudgravningen fundet tydelige aftryk efter de oprindelige kvadratiske gulvfliser, og enkelte af disse var bevaret i en genanvendt position.

I den vestlige del af den sydlige dielevæg var den op-

Bindingsværksbygget skillevæg med lerklinede tavl mellem dielen og karnapstuen.

rindelige bindingsværkskonstruktion med enkelte lerklinede tavl bevaret. Forløbet af den nordlige dielevæg var med tiden blevet ændret, men den oprindelige placering fremgik af spor i loftet samt fund af fundamentsten.

Over den østlige del af den nordlige dielevæg var bevaret den originale toprem med spor efter stolpetapper samt huller til tavlenes støjler, der bar fletværket og lerkliningen. At dielen oprindeligt var mindst et fag længere, fremgik af denne rem, der tydeligvis var afkortet.

Af spor i den originale del af den sydlige dielevæg fremgik det, at døren mellem dielen og karnapstuen altid havde siddet i det 2. fag fra vest. Oprindeligt sad døren i en fals i bindingsværksstolperne, og tappehullerne efter løsholten viste, at døren må have været forholdsvis lav.

Karnapstuen

Fire renæssancepaneler var bevaret i en genanvendt po-

Den indvendige side af de originale, mønstermurede tavl, med rester af den oprindelige vægfarve.

sition i et skabsrum i dielen. Et fragment af et ramme-stykke med samme profilering som panelerne blev fundet over det nordre vindue i karnapstuen, hvilket kunne tyde på, at panelerne oprindeligt har siddet i dette rum. Dette blev bekræftet af den farvearkæologiske undersøgelse, som viste, at de tidligste farvelag var ens på panelerne og loftsbjælkerne samt de oprindelige loftsbrædder.

I karnapstuen var bevaret en bræddeskillevæg, som antagelig var resterne af en alkovevæg. Bræddevæggen var dog blevet flyttet på et tidspunkt at dømme efter spor i loftet.

Køkkenet

Ved udgravningerne til den nye gulvopbygning blev fundamentet til det oprindelige køkkenildsted frilagt. Det nuværende ildsted i køkkenet stammer antagelig fra en ombygning i 1700-tallet.

Storstuen

Storstuen eller piselen var husets fine rum, der ikke indgik i den daglige brug. Stuen må derfor have været veludstyret med paneler m.m., men på grund af de mange ændringer der er sket i denne del af huset i tidens løb, hvor der bl.a. blev indrettet værksted her, var der desværre ikke bevaret rester eller spor efter denne udsmykning.

Ved restaureringen blev der i det nordvestligste rum fundet en del fragmenter af sortglaserede renæssancekakler fra en ovn. Ovnene har næppe oprindelig stået i dette lille og mere simple rum, derimod ville en placering i storstuen virke rimelig. I forbindelse med senere tiders ombygninger kan ovnen være blevet taget ned og derefter genopbygget i husets nordvestlige rum.

Det ildsted, som er bevaret i storstuen, var opført med fundering stående på kælderopfyldningen og stammer således først fra begyndelsen af 1800-tallet. En mønt, der blev fundet i opfyldningsjorden umiddelbart under ildstedsbænken, bar således årstallet 1822.

Kælderen

Kælderen viste sig stort set at være intakt ved udgravningen. Alle væggene var sat af kampesten og uden nogen spor efter åbninger. Derfor må adgangen til kælderen være sket gennem en lem i storstuens gulv.

Tagetagen

I tagetagen var der ved vestgavlen bevaret resterne af et lille kammer med bindingsværksskillevægge med lerklinede tavler. Et andet kammer, ligeledes ved vestgavlen, men opbygget af bræddewægge, var ikke originalt, men antagelig har der oprindeligt også været et kammer her.

Snedkerarbejde

Bortset fra de fire panelstykker samt få dele af originale vindueskarme og lodposte, var der stort set ikke bevaret

rester af det oprindelige snedkerværk. Muligvis er dog en enkelt af dørene original. Det drejer sig om en meget enkel revledør med en lille portalformet rude.

Ombygninger og ændringer

Kirkegade 8 er heldigvis aldrig blevet udsat for store og gennemgribende ombygninger.

Med tiden er der naturligvis sket ændringer og mindre ombygninger bl.a. som følge af skiftende tiders brug af huset, ændringer i den fremherskende stil samt i forbindelse med etableringen af sanitære installationer og indlæggelse af elektricitet, men disse indgreb har aldrig været så omfattende, at huset har mistet sin oprindelige karakter.

Fra den farvearkæologiske undersøgelse ved vi, hvorledes farveholdningen har skiftet gennem årene, hvilket kan formidle et lille indtryk af interiøret til forskellige tider. F.eks. ved vi, at den panelerede karnapstue efter i en årrække at have stået med ubehandlede paneler fik ændret sit udtryk totalt, ved at alt træværk (paneler, loftsbjælker og bræddeloft) blev malet grønt med en mørk lasur. Dette må på trods af det forholdsvis store vinduesareal i dette rum have fået rummet til at virke meget mørkt, fordi de malede paneler var meget høje og måske endog dækkede vægfladerne helt. Senere skiftedes til en jernoxidrød på alt træværket til dels med en lasur, hvilket også gjorde denne farve mørk.

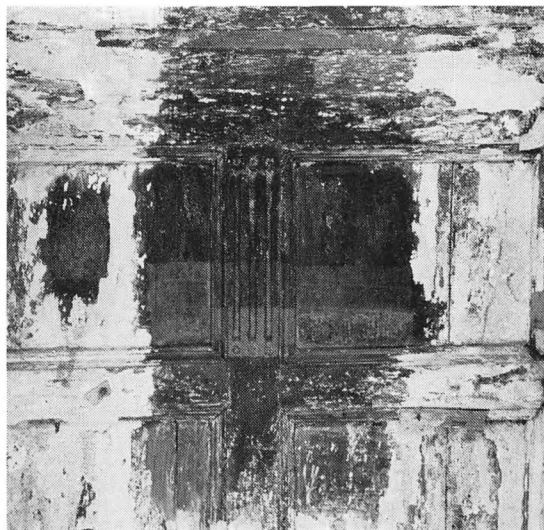
To væsentlige ombygninger har bygningen dog været udsat for i løbet af årene. Den første blev foretaget omkring midten af 1700-tallet og var i det væsentligste en indvendig ombygning. Alt det gamle snedkerværk i renæssancestil blev fjernet og udskiftet med nyt udført i barokstil.

Den gamle halvdør i gadegavlen blev fjernet ligesom den fladbuede dørhammer og erstattet af en ny og højere hoveddør med pålagt flammering.

I karnapstuen blev renæssancepanelerne nedtaget og

Spor i loftet efter den oprindelige placering af skillevæggen mellem dielen og boden i husets nordvestlige hjørne.

Renæssancepanelerne der oprindeligt sad i karnapstuen, men som siden blev fjernet og genanvendt ved indretningen af et skabsrum. Midt på panelstykket ses konservatorens farveafdekninger.

nye, lave brystpaneler opsat og vægfladerne over disse dekoreret med blomsterslyngninger. Også næsten alle de indvendige døre og gerichter blev fornyet, og afsluttende blev alt træværket (lofter, døre, gerichter og paneler) i hele huset malet med en jernoxidrød oliefarve.

Antagelig blev de blysprossede vinduer også ændret på dette tidspunkt, idet de blev forsynet med oplukkelige rammer med træsprosser, eller de blev helt udskiftet med nye barokvinduer. Tidspunktet for denne ombygning og omfanget fremgår af de bevarede snedkerdetaljer udformning sammenholdt med den farvearkæologiske undersøgelse.

En anden væsentlig ombygning blev foretaget efter, at huset var blevet beskadiget ved Sønderborgs bombardement i 1864. Huset blev ramt i det sydvestlige hjørne, men blev kun beskadiget i mindre omfang, hvorfor det ved denne lejlighed stort set kun var husets ydre, der

blev ændret. Denne ændring kom til at bestå i en udskiftning af bindingsværket i sydsidens fem vestligste fag med grundmur. Ændringen af karnappen fra at være bindingsværksbygget til at være grundmuret stammer dog ikke fra dette tidspunkt, men var allerede foretaget flere år før.

Udbedringer af krigsskaderne efter 1864 blev således den sidste markante ombygning, der blev foretaget før husets restaurering i årene 1984-87.

Gadefacaden før restaureringen.

Restaureringen

Af Jørgen Overby og Henrik Gram

At bevare historiske huse er at bevare vor fortid, vor baggrund, hvorpå vor nutid og fremtid skal bygge. Fjernes de gamle huse i en by, fjernes vidnesbyrd om byens historie, og byen mister sin identitet.

Derfor er det vigtigt at sikre overleverede bygninger, der repræsenterer byens rødder tilbage i fortiden. Hermed gives nutidens indbyggere på en helt jordnær måde en indsigt i og forståelse for den historiske kontinuitet, som de er en del af.

Et historisk hus som Kirkegade 8 har gennemlevet næsten 350 år. Dette har sat sit præg på bygningen, dels i kraft af skiftende tiders brug af bygningen og de forskellige krav til en bolig, dels på grund af skift i hvad der blev betragtet som tidssvarende og moderne. Hertil kommer større ændringer som følge af krigshandlinger. Bygningen er således ikke kun et eksempel på et Sønderborg-hus fra Chr. IV's sidste regeringsår, men vidner også om historiens gang, både den mere dagligdags og fredelige og de mere voldsomme begivenheder i byens historie såsom bombardementer og belejringer.

Inden der foretages en restaurering af et sådant hus, skal bygningens historie aflæses. Dette sker ved, at der foretages en bygningsarkæologisk undersøgelse, hvorved det søges klarlagt, hvorledes bygningen oprindelig har set ud, og hvilke originale dele der er bevaret, ligesom følgende tiders ændringer klarlægges. Kun på baggrund af den historie, som huset herved »fortæller« restaureringsarkitekten, kan et projekt udarbejdes, således at huset kan restaureres under hensyntagen til dets historie, og de bevarede værdier det indeholder.

Ved en restaurering skal der naturligvis rådes bod på forfald og manglende vedligeholdelse, men det er også vor målsætning, at den historiske kontinuitet skal være aflæselig. De nødvendige byggetekniske indgreb skal respektere eksisterende, traditionelle konstruktioner, og gennem formgivning og materialevalg skal nye bygningsdele og bygningsudstyr føje sig til bygningens håndværkstraditionelle og stilmæssige grundlag.

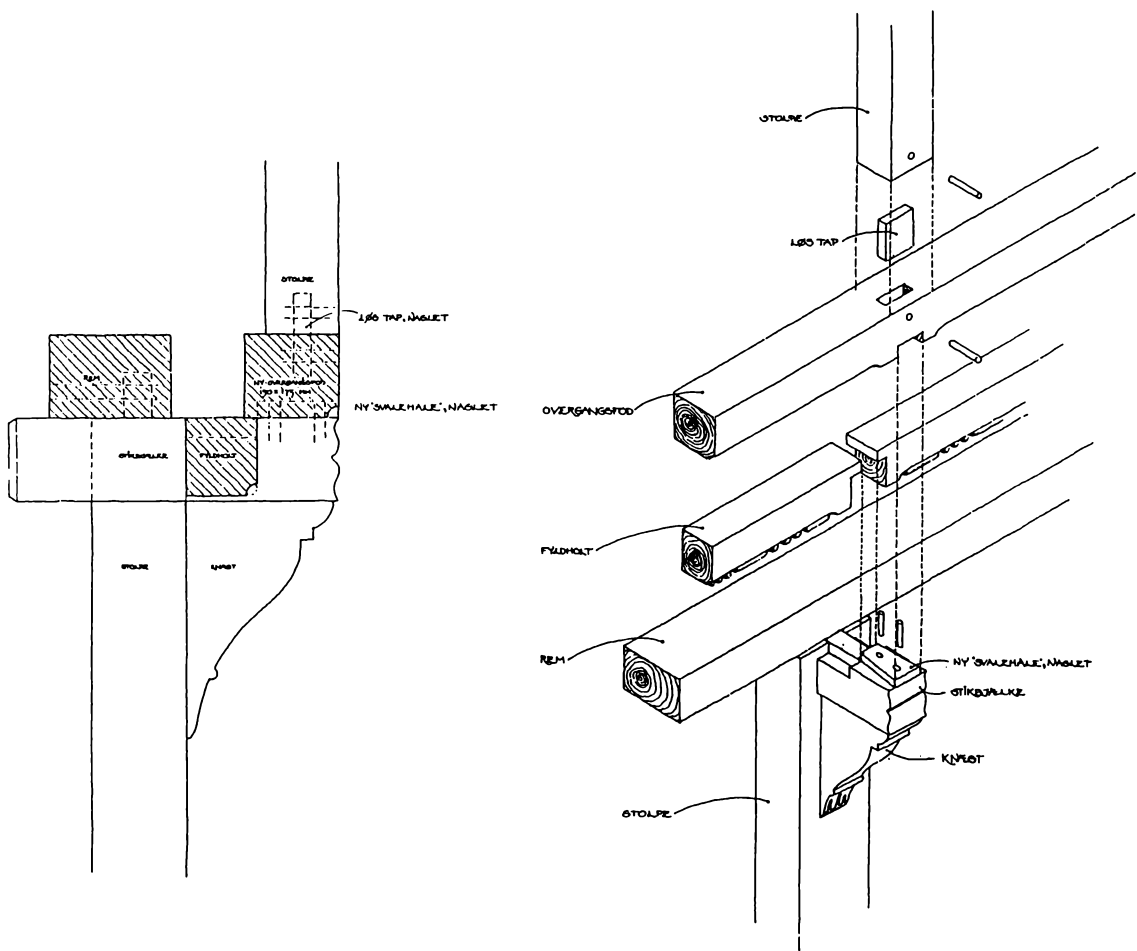
Restaureringen af husets eksteriør

Bindingsværket

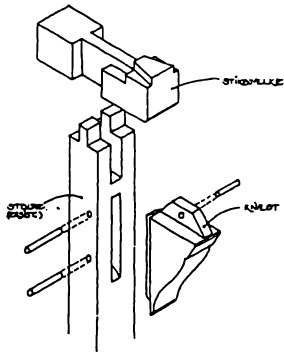
Det tilsigtedes ved restaureringen, at bindingsværket skulle genskabes i den udstrækning, det var konstruktivt og arkitektonisk nødvendigt.

Fodremmen blev atter placeret i det oprindelige niveau, og i forbindelse med fundet af kælderen blev der også her registreret spor efter den oprindelige fodrem. Den havde som ventet ligget noget højere over kælderen, og denne situation blev naturligvis genskabt.

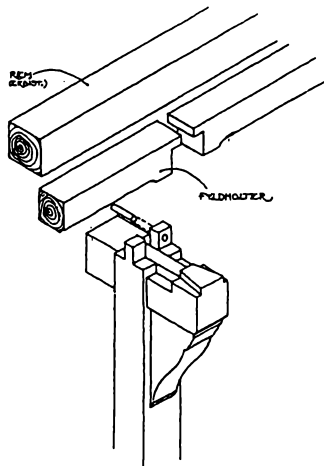
Bindingsværket blev kun retableret, hvor det kunne ske efter sikre spor. Dette betød, at den grundmurede del af sydsiden og karnappen bibeholdtes grundmurede, hvilket de har været siden en beskadigelse under bombardementet i 1864, og således fortæller om en væsentlig begivenhed i husets og byens historie. Gade-gavlen fik retableret den øvre udkragning, men alle nye dele (knægte, fyldtømmer m.m.) fik en forenklet ud-

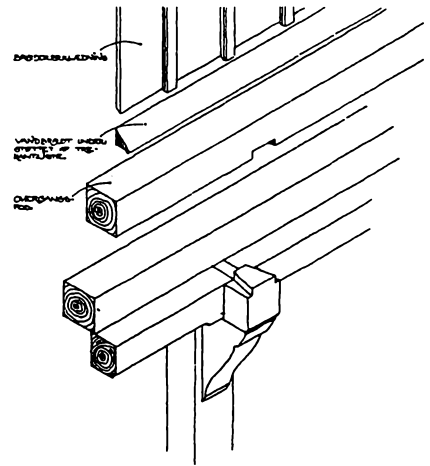
Tegning der viser, hvorledes vestgavlens nedre, originale udgraving er opbygget, og hvorledes den blev istandsat.

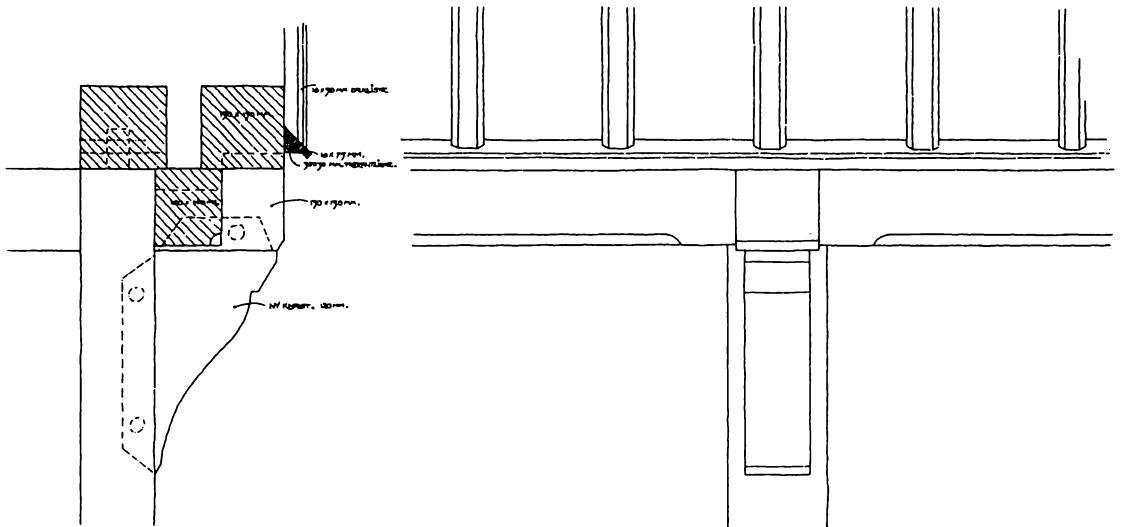
Ny knægt og stikbjælke isættes den eksisterende stoler.

Fyldholter og bageste rem nedlægges.

Overgangs fod nedkæmmes, og brædderbeklædningen, med vandbræt understøttet af trekantsliste, påsømmes denne.

Tegning der viser, hvorledes vestgavlens øvre udkrøgning blev genopbygget efter spor i bindingsværket, og hvorledes de nye dele fik en forenklet udformning, så de adskiller sig fra de originale dele i den nedre udkrøgning.

Dielen før restaureringen.

Det nordøstlige rum før restaureringen.

formning, således at de adskiller sig fra de originale dele.

Ved udskiftning og skaring af det oprindelige bindingsværk blev kun det allermest nødvendige udskiftet, og der blev gjort store bestræbelser på at bevare så meget af det originale tømmer som overhovedet muligt.

Under arbejdet med istandsættelsen af bindingsværket var de originale, mønstermurede tavler i nordsiden sikret og ophængt med jernbånd, så løsholterne under tavlene kunne udskiftes, uden tavlene tog skade.

Efter endt istandsættelse af bindingsværket blev de øvrige tavler genudmuret med gamle sten. Til supplerende anvendtes håndstrøgne normalsten.

Vinduer

I bygningen var der bevaret dele af originale egetræs-vinduer. Disse havde oprindelig haft oplukkelig, midterhængt ramme i den ene side og fast, blysprosset ramme i den anden side. Desværre var vinduerne me-

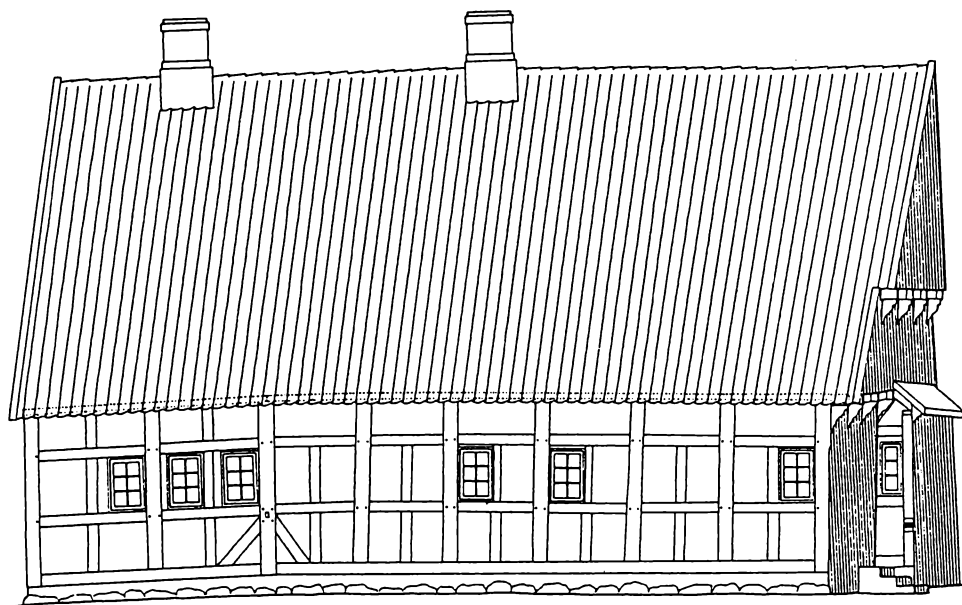
get ændrede og forskårne, så kun dele af disse kunne genanvendes. Ved fremstillingen af de nye vinduer til huset blev der taget udgangspunkt i de bevarede vinduesdele, både hvad angik proportioner og profilering, dog blev profileringen forenklet ved de nye vinduer. De bevarede gamle dele blev indarbejdet i vinduer til husets østligste stue over kælderen. I sydsidens grundmurede del blev de eksisterende vinduer bevaret, da de tidsmæssigt svarer til grundmuringen.

Udvendige døre

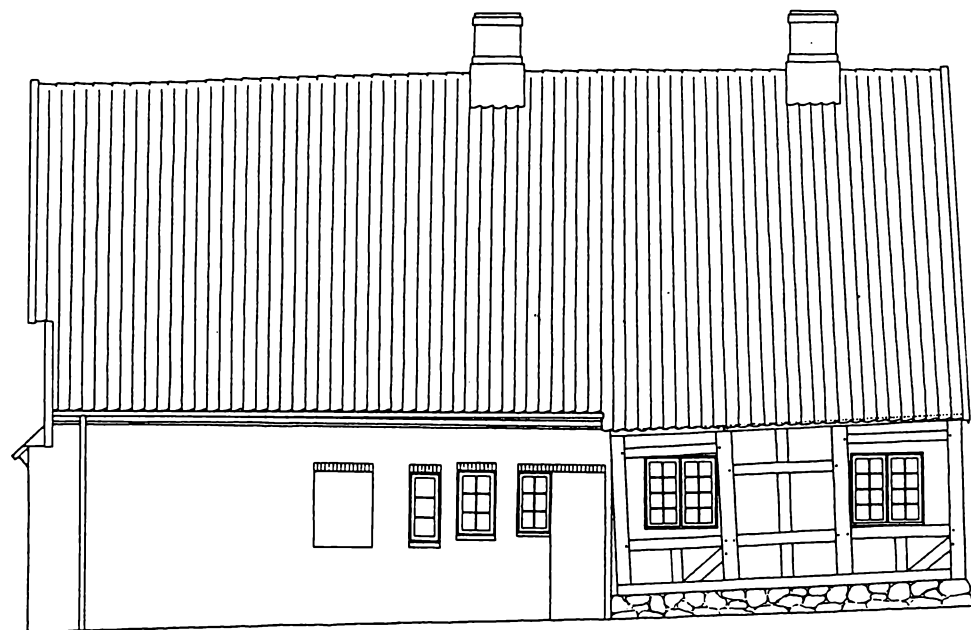
Husets gamle barok-hoveddør blev istandsat og genisat i en ny karm, der friholdt sporene i dørstolperne efter den oprindelige halvdør og de udvendige stolpedekorationer. I østgavlen blev der isat en ny revledør med stablehængsler.

Tagværk og skorstene

Den eksisterende tagkonstruktion blev istandsat, og

Nordfacaden efter restaureringen.

Sydfacaden efter restaureringen.

Østgavlen efter restaureringen.

spærfødderne blev sikret ved hjælp af forankringsbeslag.

Tagværket havde en kraftig hældning mod vest; denne hældning bibeholdtes. Tagværkets hældning stabiliseredes ved at det faste undertag udformedes som en bræddebeklædning oven på spærrene. Taget lagdes med røde, håndstrøgne vingetegl, og der etableredes et stort udhæng, båret af karnisprofilerede skalke. Tagfoden blev lukket på traditionel vis med tagsten. Gavlene bræddebeklædtes, tildels med gamle, genanvendte brædder, og over samlingerne opsattes affasede dæklistes.

Husets to skorstene blev nedbrudt til etageadskillel-

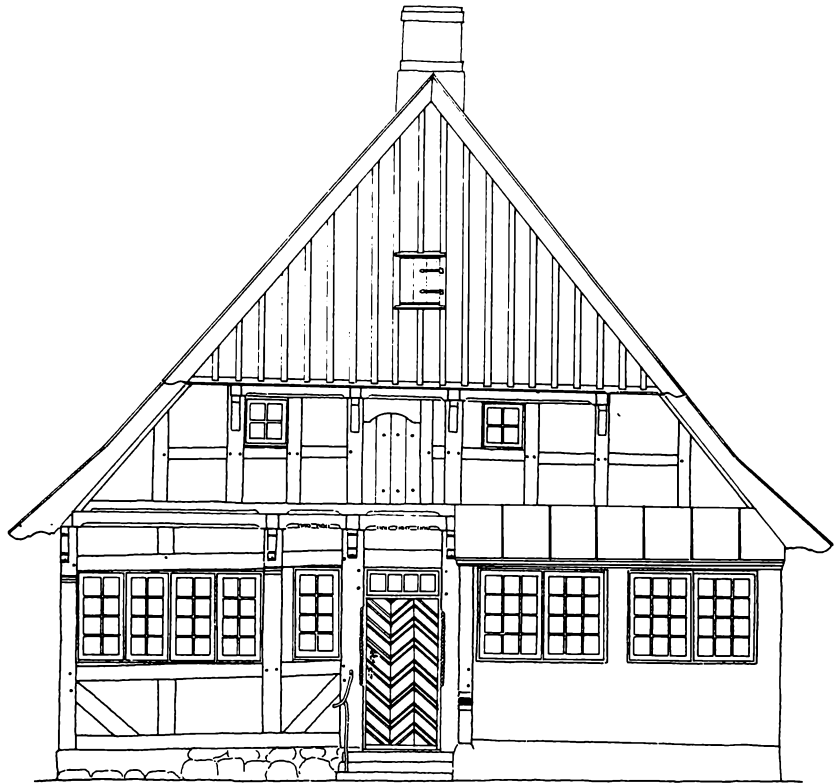
sen og genopført med en ny, men traditionel udformning af piberne.

Karnappen

Karnappens murværk istandsattes. Tagværket blev delvis fornyet, dog med genanvendelse af to originale egespær. Taget blev tækket med bly, og under tagudhænget blev der opsat et nyt, profileret gesimsbræt.

Udvendig farveholdning

Bindingsværket, der oprindeligt havde stået rødmalet, blev efter restaureringen gengivet denne farveholdning, hvorimod tavlene, der oprindeligt havde været

Vestgavlen efter restaureringen.

hvidkalkede, bibeholdtes gulkalkede. Således blev tavl og murværk kalket okkergult, bindingsværket blev malet med svensk »Falurödfärg«, og udhæng og bræddegavle blev strøget med finsk trætjære.

Restaureringen af husets interiør

Planen

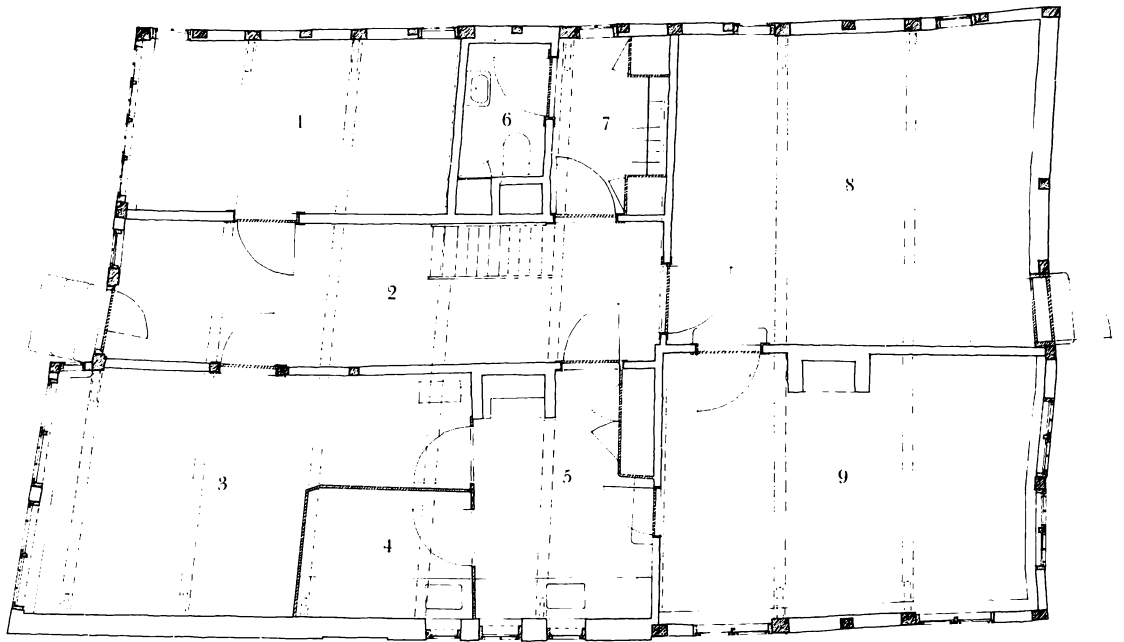
Som nævnt i det bygningshistoriske afsnit kunne den oprindelige planløsning rekonstrueres ud fra de fundne spor. Imidlertid var det ikke ønskeligt ved restaurerin-

gen at genskabe denne plan, idet væsentlige reminiscenser fra senere tider i givet fald ville blive ødelagt.

I stedet blev det tilstræbt at frilægge og tydeliggøre spor af den oprindelige indretning, samtidig med at værdifulde dele fra senere ombygninger blev bevaret. Hertil kom at bygningen skulle indrettes til byhistorisk arkiv og derfor også skulle forsynes med moderne faciliteter.

Skillevægge

Enkelte sekundære skillevægge uden historisk betydning blev fjernet. De eksisterende, grundmurede skillevægge blev istandsat, nypudset og kalket. De originale

Planen efter restaureringen.

bindingsværksbyggede skillevægge med stejler og lerklining blev under restaureringsarbejdet sikret med en midlertidig brædebeklædning. Efter nedtagningen af denne beklædning blev tavlene repareret med ler og kalket. Et fragment af en tidligere vægdekoration på et af de lerklinede tavler i karnapstuen blev renset af og fik lov at stå ukalket.

Mellem karnapstuen og køkkenet blev de bevarede dele af alkovevæggen suppleret med gamle vægbrædder, der stammede fra to nedbrudte loftskamre i den østlige del af huset.

Ydervægge

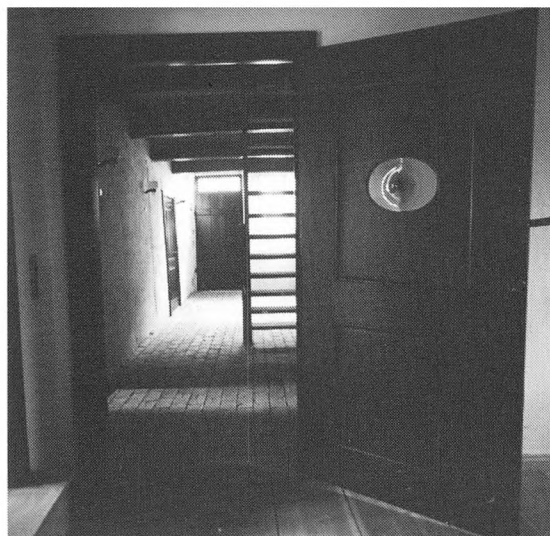
Den grundmurede del af sydsiden blev indvendig isoleret med en halvstensmur af molersten, der blev pudset og kalket. De bindingsværksbyggede ydervægge blev isoleret mellem stolperne med træbetonplader, der blev

pudset, hvorefter hele væggen blev kalket, således at bindingsværksstolperne kom til at stå synlige indvendigt. På denne måde blev der kun opnået en beskeden isoleringseffekt, men det var vigtigt at bevare bindingsværksstolperne synlige på grund af knægtopbygningen mellem disse og loftsbjælkerne.

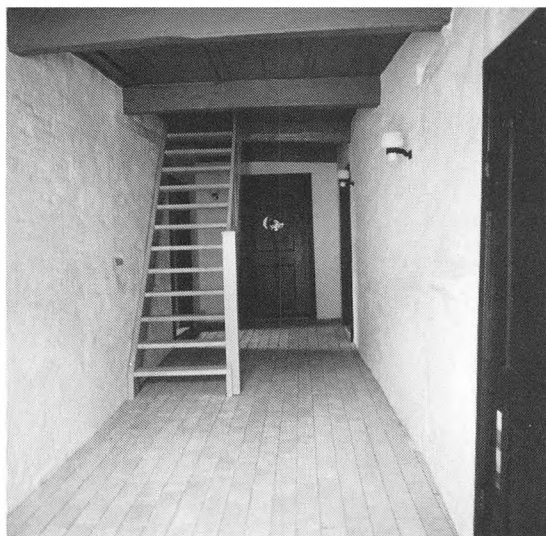
De få fragmenter af original vægpuds med farvelag, der var bevaret på de mønstremurede tavler i nordvæggen, blev bevaret bag træbetonpladerne, der kun blev fastgjort til tømmerkonstruktionen. For at opnå en bedre varmeisolering blev der langs ydervæggen i enkelte rum opsat isolerede brystningspaneler af brede, uprofilerede brædder.

Kælderen

Under arbejdet med nyfunderingen blev husets oprindelige kælder fundet i bygningens sydøstlige hjørne.

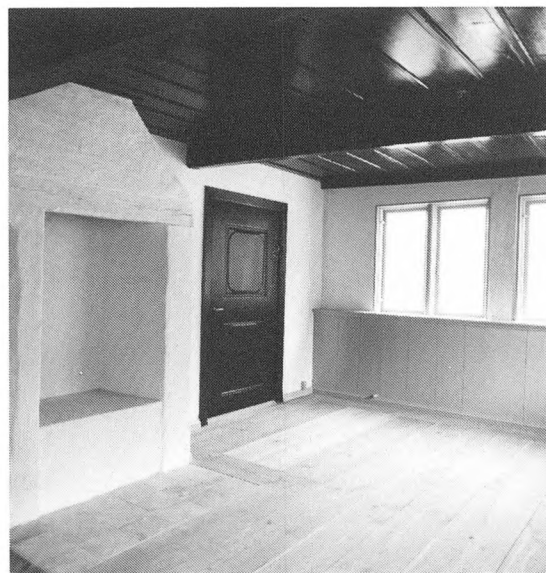
Dielen set fra det nordøstlige rum.

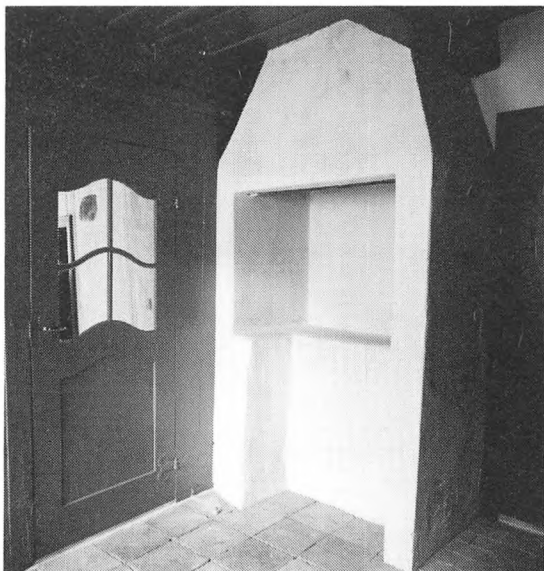
Dielen set fra indgangsdøren.

Det nordøstlige rum med barokdøre til dielen og storstuen, »pise-lens«, hvor gulvet ligger noget højere pga. kælderen.

Storstuen i husets sydøstligste hjørne med det bevarede ildsted fra omkring 1800.

Køkkenet med ildstedet fra 1700-tallet. Foran ildstedet ses de genanvendte, originale gulvtegl, og til venstre for ildstedet en dør fra første halvdel af 1700-tallet, der fører ind til karnapstuen.

De nye vinduer i stuens karnap.

Kælderen, der har en udstrækning på 2×2 fag, var øjensynlig blevet fyldt op omkring 1800 antagelig på grund af gentagende problemer med indtrængende vand. Ved restaureringen blev kælderen frilagt, og den kun delvist bevarede pigbrolægning blev retableret ligesom en stebænk langs kælders nordre væg. Over kælderen blev der udlagt et nyt bjælkelag af egebjælker med rem og stolpeunderstøtning langs den sydlige kældervæg.

Ildstederne

Bygningens tre ildsteder blev alle istandsat og bevaret. Det nordligste ildsted fik dog lysningen tilmuret i forbindelse med indretningen af toiletrum. Det østlige ildsted, der er placeret over det nordvestlige hjørne af kælderen, er opført i begyndelsen af 1800-tallet, efter

at kælderen var blevet fyldt op. For at kunne bevare dette ildsted, samtidig med at kælderen blev gravet ud, var det nødvendigt at lave en bærende udveksling i det nye bjælkelag over kælderen.

Gulve

Ingen af bygningens gulve kunne bevares ved restaureringen. I alle rum blev der lavet en ny, isoleret gulvopbygning. Et antal kvadratiske gulvtegl, der oprindeligt havde ligget i dielen, blev bevaret og blev genudlagt i køkkenet, hvor de blev suppleret med nye, blødstregne teglsten. Også i dielen og toiletrummet blev der udlagt nye, tilsvarende teglgulve. I alle øvrige rum blev der lagt trægulve med brede planker af douglasgran. I husets sydøstlige rum blev plankegulvet lagt med et frisebræt for at give rummet en lidt finere karakter.

I karnapstuen blev gulvbrædderne tilpasset således,

Huset set fra nordvest efter restaureringen.

at en række af fundamentstenene fra det oprindelige køkkenildsted fik lov til at stå synlige.

Bjælkelag og lofter

Hele det oprindelige bjælkelag blev bevaret ved restaureringen, men på grund af den store bjælkeafstand var det af konstruktive grunde nødvendigt over dette at udlægge et ekstra bjælkelag med isolering og bræddegulv.

Opbygningen af dette ekstra bjælkelag betød, at de

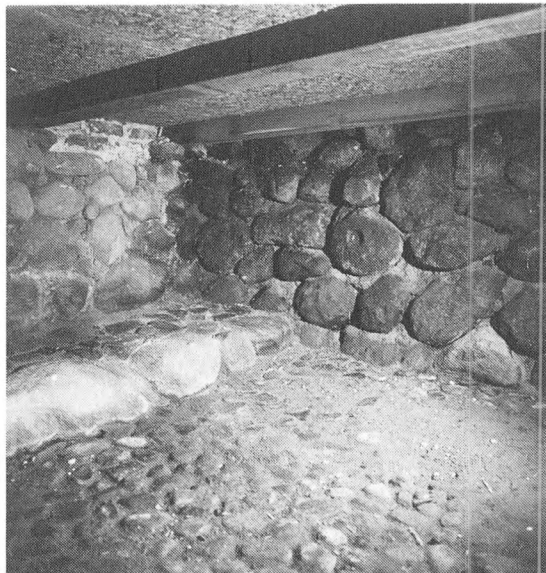
originale loftsbrædder, der var bevaret i store dele af bygningen, fortsat kunne bevares, da de ikke længere blev udsat for trykpåvirkninger ovenfra. Over bræddesamlingerne blev der opsat profilerede dæklister, idet loftsbrædderne mange steder var frønnede i kanten og gabte i samlingerne.

De gamle loftsbrædder blev suppleret med nye brædder med tilsvarende dimensioner.

Til at bære loftsbrædderne langs gavlene blev der opsat en enkel trægesims, der blev lavet som kopi af den originale, som der blev fundet et fragment af.

Et kikk fra karnapstuen ud i dielen. Husets skøvheder er bevaret ved restaureringen. Til højre for døren ses et lille fragment af en vægbemaling fra 1700-tallet.

Den udgravede og istandsatte kælder.

Indvendige døre

Alle de indvendige døre, der stammer fra 1600- og 1700-tallet, blev afrenset for de yderste malingslag, istandsat og genisat i huset. De døre, der ikke havde originale greb, blev forsynet med nye, enkle messinggreb.

Ud over de eksisterende døre blev der også isat to fine barokdøre, der var blevet kasseret ved en restaurering af ejendommen Rosengade 7 i Sønderborg.

Paneler

De fire renæssancepaneler, der blev fundet genanvendt som skillevægge ved den bygningsarkæologiske undersøgelse, blev afrenset og opmagasineret i tagetagen.

Indvendig farveholdning

Alle murede og bindingsværksbyggede vægge blev

kalket hvide. Alt træværk blev malet med oliemaling, og ved farvevalget blev der taget udgangspunkt i de farvelagsafdækninger, der var blevet udført i forbindelse med den farvearkæologiske undersøgelse. Disse farveafdækninger blev bevaret ved restaureringen og vil fremover være med til at fortælle husets historie.

Karnapstuen, »dørns«, med den oprindelige, lerklinede skillevæg ud til dielen. Langs skillevæggens bageste ende ses rester af fundamentet til det oprindelige køkkenildsted. Til højre for døren til køkkenet ses alkovevæggen.

Kirkegade 8, gavlen mod Kirkegade, fotograferet i 1914.

Kirkegade 8 de første 100 år

Af Henning Mathiesen

Præstegårde i Sønderborg

Bygningen Kirkegade 8 er gennem mange år blevet kaldt for »Den gamle Præstegård«, og det kan derfor være interessant at se lidt nærmere på præstegårdene i Sønderborg.

I 1594 solgte kirken en tidligere præstebolig for 300 mark og købte i stedet et hus i Skt. Jørgensby beliggende mellem Peter Clausen og Andreas Harhorn for 350 mark af Jacob Pilegaard's arvinger (1). Han var præst i Hørup 1574-91 og en tid provst over Als og gift med Mette Henriksdatter Meyer, der i øvrigt senere ægtede de to næste præster i Hørup, nemlig Hans Rasmussen (1591-99) og Jørgen Olufsen (1599-1622). Hun overlevede sin sidste mand med fire år og nåede at se sin søn af 2. ægteskab, Jacob Hansen, blive præst i Hørup – fra 1622 til sin død 1639 (2).

Huset blev dog allerede solgt – med hertug Hans den Yngre's samtykke – i 1612 for 400 mark til skrædder Henrik Stød. Af renterne af salgsprisen skulle 18 mark årligt anvendes til betaling af husleje til sognepræsten (3).

I 1736 købte Sønderborg by et hus ved markedspladsen ved Rådhuset. Det var et 10-fags hjørnehus med en 6-fags høj stald med have bagtil. Fire år senere købte kirken 1/3 af huset, som blev stillet til rådighed for den dengang nyudnævnte provst Balthasar Petersen (4), der dog kun forblev i byen indtil 1747 (5), hvor han flyttede til Tønder og oprettede et skolemester-institut, der senere blev begyndelsen til seminariet i Tønder (6).

Hans efterfølger var Johann Adam Flesha, og han fik i foråret 1749 foretaget en besigtigelse af huset, der senere blev solgt og kom i Hans Ahlmann's besiddelse (7). Herefter havde kirken kun sig selv og et lille materialehus (8) på kirkegården. Det var i 1772 vurderet til 500 mark (9).

Alle kirkens og skolens embedsmænd måtte således selv sørge for husly, men deres husleje, som de fik godtgjort af kirken, blev efter salget af præstegården forhøjet med 2 til 4 mark årligt.

Fra 1760 er der bevaret en oversigt over ejendomsvurderingerne for kirke- og skolebetjentene, nemlig: Provst Burchardi (Flesha's efterfølger) 5.550 mark, pastor Gerhard Clausen 950 mark, rektor Pflündel 900 mark, kantor Hoenicka 1.900 mark, skrive- og regnemester Krüger 1.000 mark og degn Stender 350 mark; fropræsten Krahe boede til leje (10)!

Der har således i de første mere end 100 år af huset på Kirkegade's historie ikke været nogen egentlig præstegård i Sønderborg, og betegnelsen »Den gamle Præstegård« er forkert.

Ved generalforsamlingen i det, der senere fik navnet »Historisk Samfund for Als og Sundeved« i 1909 holdt dr. Otto Fürsen et foredrag om bl.a. Sønderborgs skolehistorie, ved hvilken lejlighed han fortalte, at Sønderborgs gamle latinskole lå i nærheden af Mariekirken, på pladsen ved Caroline-Amalie-skolen (11). Hertil kunne to af byens indbyggere, Ulrich Johannsen (dengang byens ældste indbygger) og hr. Vilhelmsen imidlertid

berette, at skolen indtil 1840 havde hørt til andenpræstens have, og at denne havde boet i huset med den religiøse indskrift over døren – Kirkegade 8 (12)!

Andenpræsten, Friedrich Christiani, havde en fortid som rektor, inden han i 1683 blev præst (13). Han døde 1692 og blev efterfulgt af Eberhard Vette, der i 1698 nævnes som nabo til skrædder Jacob Prahm. Hans hus blev dengang vurderet til 300 mark (14), og det blev efter Vette's død overtaget af efterfølgeren Gerhard Clausen. I 1778 nævnes pastor Johan Clausen i huset, senere pastor Thöming, inden byen købte hus og jord for at bygge skole dér (15). Den tidligere præstebolig angives i 1845 at være nedbrudt (16).

- 1) LAÅ, Sønderborg præstearkiv, pakke Ca 1, kirkeregnskabsbog 1554-1733.
- 2) A. Pontoppidan Thyssen (red.): Dansk præste- og sognehistorie, bind X, Haderslev stift, Århus 1982 (side 657).
- 3) Jf. note 1.
- 4) LAÅ, Sønderborg præstearkiv, pakke Bc 5, forskellige sager vedr. kirkevæsenet 1563-1831.
- 5) Sønderborg Bys Historie, bind I, Sønderborg 1960 (side 150 ff.).
- 6) Henrik Fangel: Tønder Seminariums grundlægger i »Sønderjysk Månedsskrift«, Aabenraa 1988 (side 272).
- 7) LAÅ: Sønderborg byarkiv, pakke 154, sager vedr. præstegårdsbygningerne 1740-1853. Rigsarkivet, København, tyske kancelli, pakke D 187 II, kirkesager 1736-1838.
- 8) LAÅ, Sønderborg præstearkiv, pakke Bc 2, kirkeinventarier og sager desangående 1550-1870.
- 9) LAÅ, Sønderborg byarkiv, pakke 267, regnskaber 1772.
- 10) Jf. note 4.
- 11) Die Heimat, 20. Jahrgang Nr. 9, 1910 (side 191).
- 12) Læserbrev fra Otto Fürsen i »Sonderburger Zeitung« 17. maj 1911.
- 13) Jf. note 4.
- 14) LAÅ, Sønderborg byarkiv, pakke 10, kommissionen af 1698 vedr. Sønderborg by.
- 15) LAÅ, Sønderborg byarkiv, pakke 267-302, regnskaber 1772-1822.
- 16) LAÅ, Folketællingslister 1845.

Ejere af Kirkegade 8's forgængere

Som det fremgår af omtalen andetsteds, har de arkæologiske fund vist, at der tidligere har ligget et hus på stedet. Hvordan det har set ud vides ikke, men nogle af ejerne fra tiden omkring år 1600 kan bestemmes.

Hans Brock og hustru Abel

Efter at den nuværende Sct. Marie-kirke var blevet ombygget i årene 1599-1600, fik alle huse i 1602 ét eller flere faste stolestader i kirken.

Mænd og kvinder sad i hver sin side af kirken, og i kvindesiden fik Abel Hanses sæde nr. 1 i den 27. række (1). Hun nævnes i kirkens skattemåte fra 1607 som værende enke efter Hans Brock – og hun boede dengang som nr. 25 i Anders Wechters kvarter, det 4. kvarter i byen, og hun betalte 6 skilling (2) – et relativt lille beløb.

Hendes mand må have været købmand i byen, for i et skatteregister fra 1585 betaler han 12 sk. i skat, hvilket nogenlunde svarer til beløbet for middelstanden, samt 8 sk. ekstra for at have et »spiker« (3). Denne afgift betales også af ni andre købmænd, der dog alle betalte mere i skat. Abel Hanses døde 1625.

Peter Fisker

Om Peter Fisker har boet i huset vides ikke. I skattelisten fra 1607 nævnes han 22 huse længere fremme i byens 4. kvarter (4), og han kan muligvis have været arving til huset, for i 1632 anføres, at han solgte Abel Hanses stolestade til Søren Jensen (5). Hans hustru døde marts 1633, og i oktober samme år giftede han sig med Gertrud Büssenschütt, enke efter Claus Petersen Royum. I det første ægteskab var der tre børn, Joakin Ernst (døbt 24. februar 1622), Alexander (3. december 1624) og NN (30. oktober 1628).

Søren Jensen og hustru Cathrine Petersdatter

Ægteparret erhvervede som nævnt huset på Kirkegade i 1632. De var den 14. november 1630 blevet viet, og for Søren (eller Severin) Jensen's vedkommende synes det at have været første ægteskab.

Cathrine havde været gift før, nemlig den 16. august 1618, hvor hun blev viet til hertugelig hofskrædder Jørgen Boysen. I dette ægteskab fødte hun seks børn, nemlig Jens (døbt 12. august 1619), Jørgen (12. december 1620), Peter (15. januar 1622), Magdalene (20. februar 1625) og Marina (26. september 1628). Sønnen Jørgen (døbt 15. januar 1630) er blevet født efter at faderen i slutningen af 1629 havde fulgt tre af sine børn til graven (6).

Blandt fadderne ved barkedåbene kan nævnes fornemme personer som Iwer Magister, Hans Amtskriver, Claus Lausen (borgmester 1612-23, død 1637 (7); hans epitafium hang i Sct. Marie-kirken indtil det blev fjernet ved en reparation mellem 1852 og 1864 (8)), hofskrædder Jens Jørgensen (hans epitafium i Sct. Marie-kirken kan ses endnu den dag i dag (9)), Johan Tordsen (kapellan) og Jacob Stresorius (skolemester) – alt mennesker der betød noget i datidens samfund!

Også Jørgen Boysen må have været gift før, idet to af hans børn begravedes hhv. 1613 og 1614. Han må være blevet hofskrædder efter 1610 (10), hvor Nickel Petersen, der i øvrigt var svigerfader til de to faddere Claus Lausen og Jens Jørgensen (11), afgik ved døden. Det kan ikke afgøres, hvor Jørgen Boysen har boet, men det kan have været i skrædderhuset, der i sin tid lå ved slottet (12).

I ægteskabet mellem Søren Jensen og Cathrine var der mindst to børn, nemlig en søn Jens, der blev døbt 29. september 1633 med blandt andre købmanden Johan Übbing (13) og Frans Vinskænk som faddere. Barnet døde to år senere – et andet barn blev begravet 7. april 1639.

Cathrine døde 1643 og Søren Jensen betalte for to ti-

mers klokkeringnig den 2. og 3. juli i alt 6 mark – samt 12 skilling for voksløsl!

Ud over kirkebøgerne kan henvises til følgende kilder (LAÅ angiver Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Aabenraa):

- 1) LAÅ: Sønderborg præstearkiv, pakke cd 1, stolestaderegister 1602-ca.1780.
- 2) LAÅ: Sønderborg præstearkiv, pakke cb 1, kirkens skattemliste 1607-09.
- 3) LAÅ: Sønderborg byarkiv, pakke 46, skattemliste 1585.
- 4) Jf. note 2.
- 5) Jf. note 1.
- 6) Dødsangivelserne mangler i kirkebøgerne i tiden før 1711. De kan i noget omfang erstattes af regnskabsoplysninger i LAÅ: Sønderborg præstearkiv, pakke Ca 6, kirkeregnskaber 1600, 1604-46 og 1648-50.
- 7) Anders Andersen (red.): Bidrag til Sønderborg bys historie, en materialesamling, Sønderborg 1957 (side 28-29).
- 8) Epitafiet var rejst af to af sønnerne, Hans og Nicolai, jf. Christian Knudsen, manuskript, Det kongelige Bibliotek, København, Ny kgl. Samling nr. 2684, bind XXI (side 80).
- 9) Danmarks Kirker, bind 23, Sønderborg amt, København 1961 (side 68 ff.).
- 10) Jf. note 6. Angivelserne i J. Raben: Alte Sonderburger Schneider i »Heimatblätter aus Nordschleswig«, Apenrade 1943 (side 242 ff.) er noget upræcise. Det nævnes således, at Jens Jørgensen efterfulgte svigerfaderen som hofskrædder ved dennes død 1611, selv om der angives »Jürgen Hoffschneider«'s to børn, der døde hhv. 1613 og 1614.
- 11) Jf. note 8 (side 19 og 29).
- 12) LAÅ: Sønderborg amtsarkiv, byggesager vedr. Sønderborg Slot 1708-61. Huset blev nedrevet 1708.
- 13) Familien Übbing var meget velhavende og optræder blandt de største långivere til det sønderborgske tughus, jf. P. v. Hedemann i »Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte«, Bind 31, Kiel 1901 (side 37) og Bind 45, Leipzig 1915 (side 345).

Skræddere i Kirkegade 8

Huset Kirkegade 8 bærer årstallet 1643 – det år, hvor Søren Jensen mistede sin hustru Cathrine. Det kan ikke afgøres, om Cathrine nåede at se det færdige værk, men det må antages, at Søren Jensen har været bygherre og første beboer af den fornemme ejendom.

Kirkegade 8 med skolebygningen i baggrunden.

Søren Jensen og hustru Mette

Kort tid efter Cathrine's død (formentlig i slutningen af 1643 eller 1644, hvor kirkebøgerne er mangelfulde) ægtede Søren Jensen Mette, og det er måske hende, der har været den første kone i det dengang nyopførte hus på Kirkegade.

Ægteparrets første barn døde som spæd, og der blev den 10. maj 1645 ringet en halv time for barnet. Senere fulgte to døtre, nemlig Cathrine (opkaldt efter hans første kone, døbt 7. januar 1649, 6. april 1668 gift med skrædder Christoffer Jørgensen) og Magdalena, (døbt 1653, som tyveårig gift med Peter Hansen i Sønderborg).

I 1654-55 nævnes Mette som enke. Søren Jensen må således være død 1653-54. Hun betalte til Skt. Jørgens Hospital for 8 ørtug 3 skæpper byg og malt og senere for 5 ørtug 9 skæpper malt (1); hun må have ernæret sig ved ølbrygning, hvilket ikke var noget ukendt begreb for en skrædder – jf. således at den berømte Ribe-heks Maren Splids på det tidspunkt også var gift med en skrædder – og også drev værtshus (2)!

Hans Petersen og hustru Mette

Søren Jensens enke, Mette, ægtede den 17. april 1656 skrædder Hans Petersen, og sammen fik de datteren Marina, der blev døbt 3. oktober 1656. Ægteskabet varede kun ganske kort tid, så døde hustruen.

Hans Petersen og hustru Ellen

Allerede den 13. april 1660 kunne Hans Petersen gifte sig igen, nemlig med Ellen (eller Ellina), døbt 25. marts 1626 som datter af Jørgen Clausen og Maren Lorentses datter fra Sønderborg; forældrene var blevet viet 20. oktober 1622. I dette ægteskab var der to børn, nemlig Peter (døbt 14. december 1662) og Maria (døbt 16. april 1665). Kort tid efter døde Hans Petersen.

Jacob Pram og hustru Ellen

Kort tid efter mandens død, nemlig den 30. oktober 1670, ægtede enken skrædder Jacob Pram, der var søn af Claus Pram i Sønderborg. De fik sammen sønnen Abraham, der blev døbt den 12. januar 1673, hvor bl.a. pastor Johs. Brandt og Frederik Christian Rector stod faddere. Heller ikke dette ægteskab kom imidlertid til at holde længe, før Ellen døde.

Jacob Pram og hustru Anna

Den 22. februar 1685 kunne enkemanden gifte sig, denne gang med Jens Angelbo's datter Anna, der var døbt 14. december 1649. Jacob Pram nævnes i et skatte-register fra 1698 i den 32. lejlighed i Sønderborgs 4.

Dørhammeren over hoveddøren, som den udformedes efter dørens ændring i 1700-tallet.

kvarter som nabo til pastor Vette. Han blev anslået til en årlig indkomst på 60 mark, lejligheden blev vurderet til 40 og bygningen samt stolestader til yderligere 250 mark (3). Indkomstmæssigt var dette langt under middel, men husets værdi beløb sig til mere end gennemsnittet.

Jacob Pram må være død omkring år 1700, for i 1704 er enken noteret for det stolestade, som Søren Jensen købte i 1632.

I modsætningen til de andre enker i huset giftede Anna sig ikke igen, og hun døde først 28. oktober 1729. Hun blev begravet i den del af kirkegården, der lå nærmest ved sit tidligere hjem og samtidig var den »dyre« ende af kirkegården, nemlig syd for kirken, hvilket kostede 2 mark. Øst for kostede 1½ mark, medens den billigste del (nord for kirken, hvor kirkegården er placeret i dag), kun kostede 1 mark (4). Det var altså kun de mest fornemme, der blev begravet dér, hvor der i dag er parkeringsplads!

Efter at Søren Jensens hustru var afgået ved døden, giftede han sig igen og døde. Enken giftede sig med en

anden skrædder og døde. Skrædderen giftede sig igen og døde, hvorefter enken fandt en ny skrædder, inden hun afgik ved døden. Også den tredje skrædder i dette »ægteskab« giftede sig igen for at dø relativt kort tid efter.

Alexander Torp og hustru Margretha

Også den næste ejer af huset var skrædder, og også han fik det ved ægteskab, selv om det denne gang ikke var med enken.

Alexander Torp var ud af en gammel sønderborgsk skrædderfamilie. Hans bedstefader, Hans Torp (død 1648), var skrædder, ligesom faderen Asmus Torp (døbt 26. december 1635, død 21. august 1718, gift 1. gang 26. september 1635, hustruen død 21. august 1718, gift på ny 26. september 1669 med Elsche Asmus datter, døbt 18. maj 1637, død 21. maj 1735).

Alexander Torp var født 8. september 1670 og ægtede 5. november 1702 Margretha, født 28. februar 1669, der var datter af afdøde skrædder Christoffer Jørgensen og hustru Cathrine. Sidstnævnte var igen datter

af Søren Jensen, og det var således et barnebarn af den mand, der i 1643 havde ladet huset opføre, der kunne flytte ind i sin moders barndomshjem!

I ægteskabet var der fem børn – de fire første blev opkaldt efter deres bedsteførelde, nemlig Asmus (døbt 3. oktober 1703, død før 1708), Christoffer (1. januar 1705), Elsche (6. oktober 1706), Asmus (19. maj 1708) og Alexander (29. september 1714).

Alexander Torp døde 16. september 1727, hustruen den 10. november 1739.

Christoffer Torp og hustru Anna Christina

Alexander Torp's ældste søn var afgang ved døden som lille, og det var derfor sønnen Christoffer, der efterfulgte faderen som skrædder i sin oldefaders hus. Han blev den 18. september 1738 gift med Anna Christina, datter af Andreas Carstensen (født 1711, død 28. oktober 1802 (5)).

I ægteskabet var der i alt 9 børn: Margrethe (døbt 26. august 1739), Andreas Peter (døbt 15. marts 1741, død ugift 30. december 1780), Cathrine Elsche (døbt 15. marts 1743, død 9. maj 1748), Anna Christina (døbt 16. november 1746, død 30. november 1749), Christian August (opkaldt efter hertug Christian August I af Augustenborg, der personlig stod fadder ved dåben den 16. november 1746 (6)); han var styrmand og blev 17. marts 1786 gift med Catharina, datter af afdøde bødker Jørgen Christensen, Nordborg, og døde før moderen, men ikke i Sønderborg), Anna Christina (født 15. april 1752, viet 15. april 1779 til skrædder Hans Jørgen Dresen fra Slesvig; hun døde også før moderen, men ikke i Sønderborg), Anna (født 15. januar 1754, død 19. september samme år), Anna Augusta (født 10. september 1755, død 21. december 1759) og Alexander (født 8. juli 1759, sømand, død 11. juni 1795).

Christoffer Torp døde 8. august 1759, og to dage senere blev der ringet i 1½ time for ham.

Hans og Anna Christinas ældste datter, Margrethe

(død 12. august 1811), blev 1764 gift med skrædder Carl Ludvig Raakmann (født i Lauenburg, død 62 år gammel 30. oktober 1800) i Fiskergade (det senere Havbogade). Her tog moderen kort tid efter faderens død ophold, formentlig fordi hun ikke økonomisk kunne klare husets drift med tre ukonfirmerede børn (7).

Med Christoffer Torp forsvandt skrædderhvervet fra huset i Kirkegade, men det skal da lige nævnes, at byregnskabet for 1791 anfører, at skrædder Andreas Jacobsen's enke Anna, der døde 94 år gammel 22. februar 1804, boede til leje hos den senere ejer, Jacob Hamdorf (8). Hun var fritaget for at betale skat, hvilket må tages som udtryk for armod.

- 1) LAÅ: Sønderborg byarkiv, Skt. Jørgens hospital, regnskaber 1646-1774.
- 2) David Grønlund: Historisk Efterretning om de i Ribe Bye for Hexerie forfulgte og brændte Mennesker, 2. udgave, Ribe 1973 (side 102).
- 3) LAÅ: Sønderborg byarkiv, pakke 10. kommissionen af 1698 vedr. Sønderborg by.
- 4) LAÅ: Sønderborg præstearkiv, pakke Ca 7, kirkeregnskaber 1718-30, 1758-62 og 1764-80.
- 5) I forbindelse med dødsfaldet anfører kirkebogen, at Anna Christina skulle være datter af snedkermester Christen Jacobsen fra Fredericia.
- 6) Christoffer Torp har formentlig været skrædder for den pragtfulde hertug (jf. H. P. Clausen og Jørgen Paulsen: Augustenborgerne, Sønderborg 1980, side 38). Hertugen optræder dog kun yderst sjældent som fadder hos ikke adelige personer, dog nævnes han sammen med sønnen, prins Frederik (Christian I) og »geheimeråd og oversekretær, baron (J. H. E.) von Bernstorff« ved provst Hinrich Anthon Burchardi's barmendåb knap tre år senere.
- 7) LAÅ: retsbetjentarkiver, Sønderborg by, nr. 1466, skyld- og panteprotokol 1735 ff., folio 226. 30. august 1760 – altså kort efter mandens død – optager enken et lån på 100 mark hos rådmænd Otzen. Dette og to lån (på tilsammen 285 mark) fra mandens levetid overdrages senere til svigersønnen, jf. nr. 1467, skyld og panteprotokol 1746 ff., folio 718; husets senere ejer, David Netler, er anført på folio 719.
- 8) LAÅ: Sønderborg byarkiv, pakke 286, byens regnskab 1791.

Skrædderne i Sønderborg

Bygningen af Kirkegade 8 er altså ikke opført af en præst, men af en skrædder, hvilket nok kan undre mange, idet huset også i datiden har været tegn på velstand, og skrædderne er ikke ligefrem kendt for at være den befolkningsgruppe, der har været mest kapitalstærk.

Det kan derfor være berettiget at se nærmere på skræddernes forhold i Sønderborg.

I midten af 1500-tallet synes byens købmænd og skipperne at udgøre overklassen, medens håndværkerne udgjorde en »lavere mellemklasse« (1).

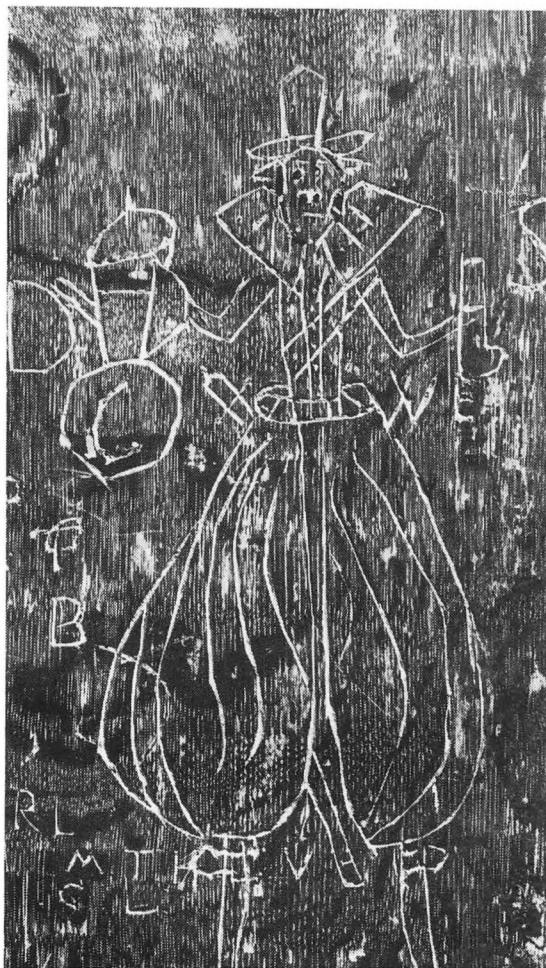
På landsbasis synes den største håndværkergruppe at have været skomagerne, efterfulgt af skræddere, smede og snedkere (2), og dette synes også at være gældende i Sønderborg.

Håndværksmestrene var samlede i laug, der primært skulle sikre medlemmerne størst mulig andel i produktionsudbyttet i form af eneret til arbejde og salg inden for deres håndværk, men også skulle sikre medlemmerne en rimelig samfundsposition i såvel økonomisk som social henseende.

Dette medførte, at laugsmedlemmerne efterhånden blev samlet i noget, der kunne ligne lokale karteller, der selv fastsatte priser, og samtidig begunstigedes sønner, svigersønner og mænd, der ægtede skrædderenker i et sådant omfang, at der blev sat en meget snæver grænse for den faglige rekruttering til de enkelte erhverv. Dette medførte mange steder et »småligt fagforeningstyranteri«, der fordyrede varerne og vanskeliggjorde adgang for nye mestre, selv om deres faglige dygtighed oversteg laugsmedlemmernes (3).

Dette medførte, at man i 1613 i kongeriget Danmark forbød laugstvangen (4), og i hertugdømmene Slesvig og Holsten fulgte et lignende forbud to år senere (5).

De ældst kendte laugsskråer i Sønderborg er fra det største laug, nemlig skomagerne, fra 1488 (6).

Mand med skænkekande, iført 1600-tals dragt, snittet i trævæg i Dronning Dorotheas Kapel.

Efter enkedronning Dorothea's død 1571 regerede hendes yngste søn, hertug Hans den Yngre, i Sønderborg. Han førte en yderst merkantilistisk politik, hvis hovedformål var at sikre byens erhvervsliv inden for deres fag, og han var ikke omfattet af lovgivningen i det øvrige Slesvig-Holsten. Så medens kong Christian IV og hertug Johan Adolph af Gottorp forbød laugstvan-

gen, kunne hertug Hans i 1615 bekræfte skræddernes skrå (7).

Lauget var »lukket« og bestod af 12 mestre, der havde eneret på at udføre skrædderarbejde i byen. Byens indbyggere måtte ikke lade nogen »fusker« i byen eller håndværkere på landet forarbejde deres klæder. Skulle det blive opdaget, at nogen overtrådte bestemmelserne, var laugene berettiget til at konfiskere arbejdet og sælge det til fordel for laugene – samtidig med at overtræderen fik en bøde! Laugets vedtægter indeholder også beskrivelse af den sociale eksklusivitet for medlemmerne, ligesom der fastsættes maksimumslønninger for skræddersvende (8).

I 1615 var der i Sønderborg 17 selvstændige skræddermestre. Dette tal blev i forbindelse med udarbejdelsen af skråen reduceret til 12, dog således, at de 5, der ikke blev optaget i laugene, fik tilladelse til fortsat at arbejde, dog uden svende og læredrenge, indtil deres død.

Hertugen forbeholdt sig dog ret til at udnævne en frimester, dvs. sikre sig en hofskrædder, der ikke behøvede at være laugsmedlem.

Om selv om hertugen (ligesom sin broder, kong Frederik II) synes at have foretrukket det bekvemme og hensigtsmæssige for det pyntelige (9), har der sikkert været rigeligt med arbejde for hoffet. Således døde hofskrædderen Nickel Petersen i 1610 som en af de mest velhavende borgere i byen (10), og også hans svigersøn og efterfølger som hofskrædder, Jens Jørgensen (11), synes at have været økonomisk velfunderet (12). I øvrigt synes der i perioder at have været to hofskræddere på én gang, idet Jørgen Boysen og senere Hans Asmussen nævnes samtidig med Jens Jørgensen; senere nævnes Vilhelm Korck og (efter dennes død 1659) enkens anden mand, Joachim Hein (13).

Hertugdømmet Sønderborg gik konkurs 1667, bl.a. fordi hertug Hans' efterkommere nok levede mere ekstravagant uden at have tilsvarende indtægter som hertugdømmets grundlægger.

Fyrstehoffets bortgang betød en økonomisk tilbagegang for hele byens erhvervsliv, og i 1698 mente skrædderlauget, at der ikke længere var basis for 12 skræddere i byen; man forsøgte at få tallet reduceret til 9 (14).

Dette lykkedes imidlertid ikke til trods for skræddernes beklagelser over manglende indtjening – de måtte alle 12 deles om det skrædderarbejde, der var i byen.

Beboerne af Kirkegade 8 gennem de første 120 år af husets levetid illustrerer på udmærket måde, hvordan det var enkens nye mand, sønner og svigersønner, der beboede huset og beklædte skrædderhvervet, ligesom husets udvikling kan holdes sammen med skræddernes økonomiske situation.

Søren Jensen var gift med enken efter hofskrædder Jørgen Boysen, og efter hans død ægtede enken Hans Petersen. Ved dennes død ægtede skrædderenken Jacob Pram.

Herefter overgik huset til Alexander Torp, hvis fader, Asmus Torp, og bedstefader, Hans Torp, også havde været skræddere, og som var gift med en datter af skræddermester Christoffer Jørgensen og dennes hustru, der igen var datter af bygherren! Også deres søn, Christoffer Torp, var skrædder, men hans enke måtte sælge huset, der på det tidspunkt trængte til en reparation, som hun ikke kunne klare økonomisk.

Men selv om det foregik andre steder i byen, fortsatte skrædderfamilien: Christoffer Torps datter Margrethe (1739-1811) var gift med skrædder Carl Ludvig Raakmann (1738-1800, fra Lauenburg), og deres datter Anne Christina (1773-1808) var gift med skrædder Carsten Thomsen (1767-1834, fra Bredsted). Sønnen Thomas Thomsen (1797-1832) var også skrædder, gift med Margrethe (1793-1870), datter af skipper Christian Behrendsen, og deres søn Vilhelm blev senere skrædder i Fåborg. Efter mandens død blev enken gift med skrædder Nicolai Heinrich Migge (1803-1869, fra Randers), der døde i fattighuset!

Skrædderfamilien flyttede altså til sidst fra byen resp.

døde i den dybeste armod, men det var efter 1849, hvor den liberale politik var slået igennem, og grundloven bestemte, at »alle indskrænkninger i den frie og lige adgang til erhverv som ikke ere begrundet i det almene vel, skal hæves ved lov« (15). Og således blev også skrædderlauget og dets privilegier ophævet.

- 1) Johanne Skovgaard i »Sønderborg bys historie«, bind I, Sønderborg 1960 (side 69).
- 2) Finn Grandt-Nielsen i »Dagligliv i Danmark«, bind IV, København 1971 (side 155).
- 3) E. Ladewig-Petersen: Fra standssamfund til rangssamfund 1500-1700, Dansk social historie, bind II, København 1980 (side 210 ff.).
Johanne Skovgaard i »Sønderjyllands Historie«, bind III, København 1940-42 (side 95).
- 4) E. Ladewig-Petersen anf. arb. (side 298).
- 5) Johanne Skovgaard (note 3) anf. arb. (side 95).
- 6) C. Nyrop: Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen, andet Bind, København 1895-1904 (side 192 ff.).
- 7) Rigsarkivet, København: Tyske kancelli, pakke D 182, publica 1665-1847 og pakke D 191 III, håndværks- og nærings-sager 1615-1848.
- 8) Henning Mathiesen: Historien om »Den gamle Præstegård« i »Jydske Tidende«, Sønderborg udg., 10. maj 1987 (side 9).
- 9) Troels-Lund: Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede, 6. udgave, bind II, København 1968 (side 336).
- 10) Han var sammen med hustruen Bodil begravet i kirken, hvilket kostede 50 mark, jf. LAÅ: Sønderborg præstearkiv pakke Ca 1, kirkeregnskabsbog 1554-1733. Han boede i 1607 i byens 2. kvarter (ved siden af Jørgen Skrædder – Jørgen Boysen?) og betalte dette år 24 skilling i kirkeskat, jf. LAÅ: Sønderborg præstearkiv, pakke Cb 1, kirkens skattemåliste 1607-09.
- 11) Chr. Maibøll: Dødsfald i Sønderborg efter Kirkens Regnskabsbøger 1602-45 og 1648-49, manuskript, LAÅ (side 19 og 29).
- 12) Epitafium i Sct. Mariekirken, jf. Danmarks Kirker, bind 23, Sønderborg amt, København 1961 (side 68 ff.).
- 13) LAÅ: Sønderborg præstearkiv, pakke Ca 6, kirkeregnskaber 1600-50 samt kirkebøgerne. Jens Jørgensen nævnes i 1615 (i modsætning til Jørgen Boysen) som laugsmedlem, og det må derfor formodes, at han har haft værksted i byen, jf. note 7 (pakke D 191 III).
- 14) LAÅ: Sønderborg byarkiv, pakke 10, kommissionen af 1698 vedr. Sønderborg by.

Midterbillede med scener fra Tobits bog fra epitafiet over hertugelig hofskrædder Jens Jørgensen. Epitafiet fra 1657, der hænger i Sct. Marie Kirke, vidner om, at en hofskrædder kunne være både velhavende og anset.

- 15) Hans Chr. Johansen: En samfundsorganisation i opbrud 1700-1870, Dansk social historie, bind IV, København 1979 (side 139).
Knud Fabricius i »Sønderjyllands Historie«, bind IV, København 1934-36 (side 476).

Postkort ca. 1900 med Caroline-Amalie-Skolen på Kirketorvet t.v. og Kirkegade midt for.

Udsigt fra den indhegnede kirkegård mod Kirkegade 8. Foto ca. 1925.

Kirkegade 8 fra midten af 1700-tallet

Af Ester Fick

Bydelen Skt. Jørgen i Sønderborg i 1700-tallet

Byen Sønderborg var i 1700-tallet administrativt inddelt i kvarterer, og som det fremgår af skattemisterne, lå huset Kirkegade 8 i den nordlige bydel, der var byens fjerde kvarter. Bydelen kaldtes også Sankt Jørgensby.

Bydelen havde navn efter klosterstiftelsen Sankt Jørgen, som omfattede hospital og kirke. Klostrene blev oprettet i middelalderen af munkebevægelserne for at pleje og isolere de mennesker, som blev angrebet af spedalskhed. Patienterne kunne ikke helbredes, men igennem isolation kunne sygdommen begrænses.

Hospitalet fik deres indtægter igennem tiender og milde gaver. I slutningen af middelalderen var spedalskheden stort set udryddet, og stiftelserne blev efter reformationen og ved lovgivning i 1542 overtaget af øvrigheden, som ændrede dem til verdslige stiftelser med hospitalsforstandere, der tog sig af lemmerne. De bestod af ældre, der kunne betale for pleje, skrøbelige og syge. Hospitalet blev underlagt en inspektion, der bestod af amtmand, sognepræst og repræsentanter for bystyret, og selv om institutionen er ændret og hospitalet flyttet flere gange, findes stiftelsen endnu på Ringgade 174.

Klosterets jorder blev senere, for at byen kunne udvides mod nord med flådestation og sygehus, ombyttet med jord beliggende i den østlige udkant ned mod Sønderkoven. Det var jord, der hidtil havde tilhørt Sønder-

borg Ladegård, og som var købt af kommunen i 1860. Den havde sandsynligvis i tidligere tid været anlagt som forsyningsgård til Sønderborg Slot.

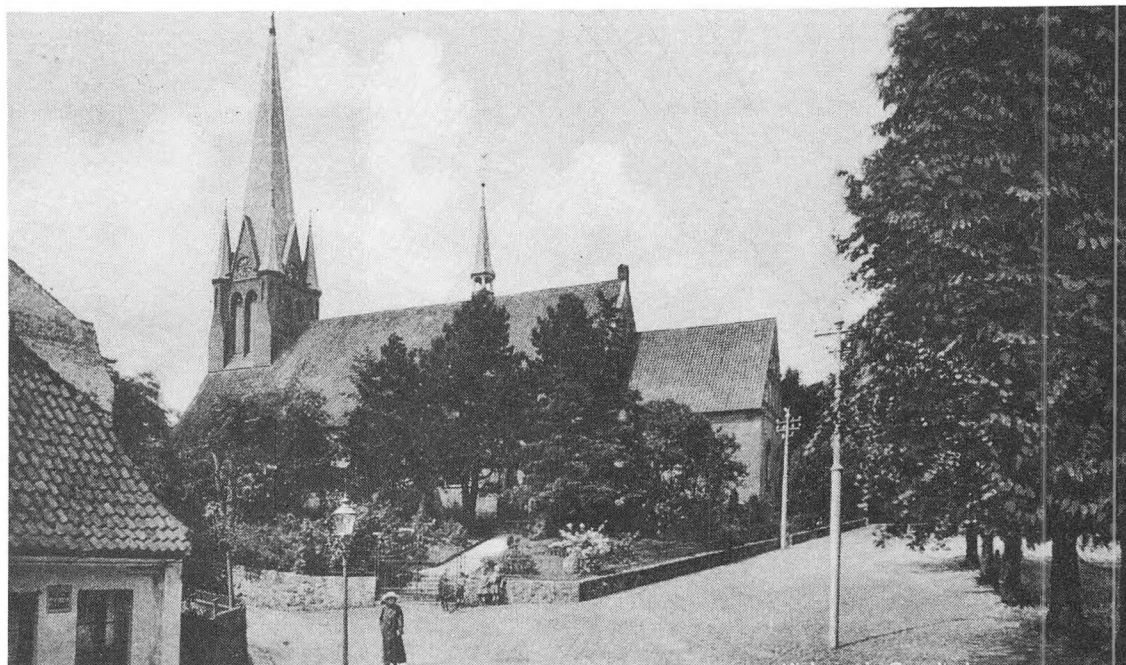
Byens tre sydvendte kvarterer voksede efterhånden op og sammen med fjerde kvarter. Det kapel, der havde været tilknyttet Sankt Jørgen Stiftelsen, blev udbygget og indrettet til sognekirke og fik navneforandring til Sankt Marie kirke.

Fjerde kvarter, eller Sankt Jørgensby, blev i kirkelig henseende byens centrum. Kirkegade blev adgangsvej til kirken, og vejen sluttede ved kirkegårdsgærdet syd for kirken. Kirkegården er senere, i forbindelse med brobyggeriet i 1930, blevet flyttet op bag ved kirken, ligesom kirkens hoveddør er ændret ud imod pladsen, hvor tidligere hospitalet lå. Sankt Jørgens hospital havde forbindelse til Kirkegade syd om kirken ad Klostergade.

Bygningen Kirkegade 8 blev en meget central bygning. Uanset hvilken vej borgerne benyttede til kirke, passerede de huset.

Fra den nordøstlige bydel gik man, for at komme i kirke, ad en kirke- og skolesti, der lå imellem Caroline Amalieskolen (nedrevet for at give plads til Jernbanegade) og den nordlige langside af bygningen Kirkegade 8.

Fra den sydvestlige bydel, der lå neden for bakken, er man snarest gået ad en sti, der kom op ved Hønekilden, eller man er fortsat op ad Sønderbro over Sankt Jørgensbjerg til Kirkegade.

Postkort med udsigt fra Kirkegade mod Sct. Marie Kirke og kirkegården. Til venstre træerne foran skolen. Ca. 1920.

Den befolkning, der boede i den sydvestlige del, kom ad de små gader neden for rådhuset ind ad Æblegade, ned ad Liliegade og op ad Kirkegade til kirken.

Der bør måske erindres om, at kirkegang var mere regel end undtagelse, og præsten spillede en stor rolle i lokalsamfundet. Han var øvrighedens og lokalsamfundets nyhedsformidler og fulgte borgerne fra vugge til grav, han førte af- og tilgangslistene og havde dermed overblik over sognets befolkning og arbejdskraft. Derudover havde han sæde i fattigforsorgen, førte tilsyn med ungdommens uddannelse og afsluttede denne med konfirmationen.

Kirkegade 8 som skipperbolig

Efter at huset igennem de første 100 år havde været bo-

lig for skræddere, blev det i midten af 1700-tallet købt af den unge skipper David Hansen Netler.

David Hansen Netler var født i Havbogade den 22. maj 1735. Hans forældre var skipper og livsvarigt medlem af Sønderborg Skipperlaug, Marcus Hansen Netler og Anna Diedrichsen, skomagerdatter fra Husum. David voksede op sammen med sin tre år ældre bror, Jacob, som senere blev lods i byen, og fire yngre søstre, Anna, Maria, Cecilia og Agathe.

Drengene stod tidligt til søs, og selv om det var på faderens skib, var livet om bord på sejlskibe en hård skole. Disciplinen var jernhård – næst efter Gud var skipper alene herskende, og et hvert forsøg på trods blev slået ned med hård hånd.

I de hjemlige farvande lagde skibene ud i marts måned, eller når isen var forsvundet fra farvandene. Sejlad-

sen blev fortsat indtil november måned, hvor efterårsstormene for alvor satte ind. Ved indenrigsfarer var besætningstallet beskedent, og arbejdet med last- og losning i anløbshavnene et evigt slid.

Sejladserne var, ud over vejr og vind, afhængige af returfragt, og indtil midten af 1700-tallet havde der været rigelige sejladser. Efterhånden var der kommet mange nye skippere til, og skibene kunne bygges større. Indtjeningen afhang naturligvis af bådens lasteevne og ligeledes om der var gode returruter.

Drømmen om eget skib realiserede David i 25 års alderen. Madam Petersen på Hjortspring, købmand Otzen i Sønderborg og skipper Thomas Thomsen hjalp David med at få hånd om eget ror. Faderen havde, da David var 14 år, solgt sit skib til Thomas Jørgensen, der muligvis var mellemmand til David var gammel nok til at føre eget skib. Thomas Jørgensens søn var den første, der fik tinglyst et lån til David med sikkerhed i jagten Anne Marie af Sønderborg.

Med jagten Anne Marie sejlede David magasinkorn fra de store gårde på Als og Sundeved, og til andre tider var det teglsten fra Egersund. Som regel havde han returgods med tilbage til byens købmænd.

Inden afrejsen fra Sønderborg måtte David hvert år ud for at låne penge. Lånene blev som regel optaget i januar og februar, hvor sejladserne havde ligget stille, skibet skulle kølhales og klargøres til årets sejladser, og åbenbart kunne de indsejlede beløb ikke klare vinterens forbrug. Oven i de almindelige leveomkostninger kom renterne, og beløbet voksede sig større og større.

Navnene på långiverne afsløres som enten kolleger eller de, der skulle have deres materiale fragtet. Udlånernes sikkerhed lå i skibet, hvilket afsløres af en meget høj rente, de fleste tinglyste lån lå på 10% i renter, og et enkelt år, i maj måned, var renterne oppe på 12%.

Den 11. november 1763 giftede David sig med Catharina, som var datter af Sønderborgskipperen Ewert Gregeren og hustruen Christina Jørgensen fra Havbogade.

Catharina og David flyttede ind på Kirkegade 8, som David havde købt året før. Det unge pars fremtid syntes åben, og huset betød for Davids långivere en større sikkerhed, renterne blev også i de kommende år halveret, men der belv stadig stiftet nye lån, uden at de gamle blev betalt og slettet.

I troen på, at indtjeningen ville blive større ved at udvide kapaciteten, afgav David bestilling på et nyt og større skib på Mathias Christian Pechmanns bådeværft, som lå ved Havbogade, det senere Hauschildts værft.

David havde ikke forudset, at tiderne hurtigt kunne ændre sig, og at der efterhånden var alt for mange småskippere i byen. Konkurrencen var skærpet, købmænd, skibsbyggere og andre havde investeret i større skibe, priserne på fragt gik ned, og i stedet for at sejle med returgods, måtte David fylde lastrummet med sten, ballast skulle sejskibene have.

I midten af 1700-tallet var der mange af Sønderborgs skippere, der fik økonomiske problemer. Davids svigerfar, som havde sejlet korn til Norge og returneret med træ, var blandt de første, der gav op. Men David havde mod på tilværelsen og en fast tiltro til, at det nye skib ville klare hans finansielle problemer og sejle renterne agterud.

Den nye jagt blev døbt Catharina som hans unge kone. Blandt långiverne til jagten var Sønderborgs rådmænd, skipperkollegaer, teglværksejere og alsiske og sundevedske storbønder.

Skibsbyggeren, rederen og storfinancier Mathias Christian Pechmann havde sikret sig pant i huset på Kirkegade. For David betød det, at han havde satset alt på det nye skib, og måske var det tilfældigt, men ved deres første datter Annas døb, den 3. september 1764, var det bygmester Peter Paulsens kone Anna, der holdt barnet over dåben. Havde David mon også haft mod til at udvide sit hus? Den 28. august 1766, var der atter barnedøb i huset, og som fadder var det købmand Matzens kone, skipper Lorenzen og degnen Nikolaj Lange.

Kirkegade med husrækken nr. 8-10, set op mod Kirketorvet. Foto ca. 1935.

David fik ikke sejlet sine renter agterud; lige før jul i 1766 overhalede den dårlige økonomi ham, og han blev offentligt erklæret konkurs. Økonomien havde fra starten været overspændt, og det var ikke lykkedes ham at få afbetalt sin gæld.

Drømmen blev et mareridt, og familien mistede hus og skibe. Den nærmeste familie var ude af stand til at støtte ham. Davids far var død i 1765, og samme år var svigerfaderen, Ewert Gregersen, gået konkurs. Jagterne blev ved skipperlaugets mellemkomst udbudt til salg ved offentlig auktion. Mathias Christian Pechmann, som havde sikret sig pant i huset, overtog dette.

For at forsørge familien måtte David tage hyre som matros. I oktober 1769 blev familien forøget med en lille datter, hun blev døbt Catharina, men glæden havde trange kår i det økonomisk belastede hjem. Året efter, i

Auf das Gesuch das verarmten Burgers David Hansen Nedler in Sonderburg, um die Erlaubniß durch Einsamlung milder Gaben in dortiger Stadt und den benachbarten Distrikten Sich den be-nothigten Unterhalt zu verschaffen ergeheth hierdurch Namens Sr. Königl: Majestätt der Bescheid daß dieser Bitte nicht Statt zu geben sey und Supplicant bewandten Umstanden nach dem noth-durfügen Unterhalt aus der Armenkasse zu gewartigen habe.

Urkundlich unter beygedruckten Königl. Innsiegel. Gegeben Königl. Deutsche Kancellley zu Kopenhagen, d. 27. Nov. 1784.

L.S.

R Bernstorff Carstens Schutz Kruck

Daß mir das Original dieses Copiy richtig zugestellet worden ist, bezeuge ich hierdurch. Sonderburg d. 6. Dez. 1784.

Bescheid für David Hansen Nedler zu Sonderburg

David Hansen Nedler

Und in Verzug der vorerwähnten Person David Hansens
 Medler in Verbindung; ihre die Gestaltkraft durch Einföhrung mild.
 der Gaten in dertigen Staat sind durch benachbarten Districten für
 den benachbarten Antheil zu verpachten, wegen der fiedlich Plamen
 der Königl. Majestät der Person, dass dieses kleine nicht Markt zu
 geben sich sind Biegelwird benachbarten Antheil durch eine
 verpachtung durch den Staat zu verkaufen, welche zu gewandigen
 sein.

Hochachtungsvoll unterzeichnet
 Königl. Majestät. Geog.
 von Königl. Majestät zu Copenhagen, d. 7ten Nov. 1784.

L. S.
 R.

Besatzung

Carstens

Schütz

Thoms

Königl. fine
 David Hansens Medler
 zu Landraburg.

Und wie die Original Person
 David Hansens zu gestrichelt worden
 ist, wegen der Person, dass
 in dem Jahr 1784.

David Hansens Medler

januar, blev den ældste datter, Anna, syg og døde knap 7 år gammel. Sorg og svækkelse rev i Catharina, og den 25. marts 1771 døde hun af feber fra den knap halvandet år gamle baby Catharina og Christina på 5 år, som den næsten 70-årige farmor tog sig af.

Tre år efter i november måned 1774, giftede David sig atter, denne gang med en kollegas datter, Anna Dorothea fra Tandslet. Sammen fik de tre børn, Marcus som blev født i 1776, Helene Marie i 1779 og Margaretha Dorothea i 1784. Men lykken udeblev hos den fallerede skipper, næsten 50 år gammel var han udslidt og måtte opgive at få hyre. Han forsøgte at ansøge kancelliet i København om lov til at indsamle milde gaver (det vil sige, lov til at tigge foran kirken og i området); men svaret på hans ansøgning blev en afvisning, som David beskæmmet måtte underskrive i vidners nærvær på Sønderborg rådhus den 6. december 1784. I afslaget henvises han til byens fattigkasse, lidet anende i København at denne endnu ikke havde gennemslagskraft i Sønderborg. Fattigvæsenet kom først i system efter pastor Fridiricis reform i begyndelsen af 1800-tallet.

Afslaget, de mange munde at mætte, uden mulighed for hyre, og nægtet den eneste for ham eksisterende mulighed, folks almisser, blev det for meget for den forstumte stolte Sønderborgskipper. Han forlod byen og efterlod sin familie til fattigvæsenet.

Davids anden kone, Dorothea, døde af hidsig feber i maj 1787 knap 40 år gammel. Hun blev begravet som fattiglem, præsten noterede som efterskrift: »Fordum gift med den borttrømte sømand, David Hansen Netler«.

De tre forældreløse børn blev udliciteret af byen, dvs. de familier, der krævede mindst, fik børnene i pleje. Markus på 10 år kom til farmoderen, som i forvejen havde hans to halvsøskende, og for Marcus modtog hun årligt bidrag af byen. Matros Nikolaj Mathiesen tog den 8-årige Helene Marie til sig, og sømand Jens Jensen fik den lille 3-årige Margaretha Dorothea i pleje. Davids mor, der således havde taget tre af sine børnebørn hjem

til sig, fik af byen kun underhold for Marcus. Hun var en meget stærk kvinde og nåede den høje alder af 93 år, inden hun døde.

Farmoderen opnåede at se alle sine børnebørn blive gift og stifte hjem, de sidste år henlevede hun på Skt. Jørgens hospital, hvor barnebarnet Marcus, som havde overtaget sin farbrors arbejde som havnelods, betalte for hendes ophold.

David Hansen Netler omtales ved alle sine børns ægteskaber som borttrømt. En tragisk livsskæbne, der uden kendt afslutning drages frem i lyset, og brik for brik danner et ufuldkomment puslespil, der afslører menneskelig tragedie og fornedrelse, stykket sammen af tilfældige efterladte kilder fra kirkebogen og fattigvæsenets bilag.

Kirkegade 8 som udlejningsejendom

Efter David Hansen Netlers konkurs i 1766 overgik huset Kirkegade 8 som pant til skibsbygger, reder og finansier Mathias Christian Pechmann. Huset var vurderet til 233 rdlr. eller 700 mark lybsk.

I 1761 var vurderingen 167 rdlr. eller 501 mark lybsk. Dermed kunne det have været et tegn på, at bygningen var udvidet. Men desværre var der overalt i Sønderborg i disse år sket en stigning i vurderingssummerne på byens huse, og tidligere vurderinger forefindes ikke (bøgerne er forsvundet for mange år siden). Det er derfor ikke muligt ud fra kilderne at afgøre, hvornår huset blev udbygget.

Skibsbygger Mathias Christian Pechmann beboede ikke selv Kirkegade 8, men benyttede huset til udlejningsejendom til værftets ansatte. Pechmann boede selv på Perlegade i borgmester Frederik Gorrisens tidligere ejendom, som han kan have købt i 1750. Bygningen grænsede op til Ernst Gynthers Palæ, og på den anden side af hans hus var der smedevirksomhed.

Mathias Christian Pechmann var en søn af skipper Hans Christensen, født den 2. februar 1707. I forbin-

delse med sit borgerskab har han sandsynligvis påtaget sig sin moders familienavn Pechmann. Ved ægteskabet med Dorothea, datter af købmand Frederik Müller og Anne Margrethe Lorensdatter, benævnes han som Pechmann. I perioden 1745-55 nævnes han i skyld- og pante-protokollen med utallige udlæg og lån.

Hans skib »Frau Dorothea« var bygget i Angel i året 1750-51, og var på 35 cl. Det træffes i Lissabon i 57/58. Derudover var han partreder i skibet »Caritas«.

I 1757 oprettede han et skibsbyggeri, det senere Hauschildts værft, for enden af Havbogade. Hans virksomheder var betydelige, og i 1762 udskrev han en obligation til byen på 900 mark.

Fra 1764 sad Pechmann i skipperlaugets bestyrelse. Hans skibe sejlede fra Middelhavet i syd til Island i nord, og hans navn figurerer på næsten alle pengetransaktioner i årene frem til den 21. oktober 1774, hvor han døde 65 år gammel. Skibsværftet, som bestod af værft og tre huse, havde Pechmann solgt i året 1766. Først til skibsbygger Asmus Jensen Høj, der »vel vidende efter gode overvejelser og moden råd« solgte det videre samme år til Jakob Jessen og dennes arvinger. Skibsbyggeriet var for nedadgående og værftet fik, efter mange omskiftende ejerforhold, først atter et opsving i midten af 1800-tallet.

Efter Pechmanns død levede hans enke, Dorothea, til 1782, og deres fem børn rejste alle fra byen, undtagen Dorothea Marie, som var ugift. Hun døde i 1816, og i »Gemeinnutziges Wochenblatt für Sonderburg und Appenrade« annonceredes der med stor offentlig auktion fra bopælen i Perlegade.

Kirkegade 8 som snedkerværksted med laugsrettigheder

Kort efter årsskiftet i 1774 købte Jakob Knudsen, søn af Knud Jepsen og Helene Christensen, Kirkegade 8 for at udføre snedkererhverv. Men kort efter at handelen var indgået, døde Jakob Knudsen efter et astma-anfald den

18. april 1774, kun 42½ år gammel, efterladende sin kone Helene, født Holten, og fire umyndige børn, Jakob, Anna, Knud og Helene.

Med Sønderborg snedkerlaugs mellemkomst, blev huset videresolgt denne gang til snedker Jakob Hamdorf junior, med privilegie til at føre snedkererhverv. Det vil sige, at ud over husets pris, på 700 mark lybsk., var det et håndværker-privilegium, som kunne indbringe 24 mark lybsk. ved salg.

Enkerne, der sad med privilegium, blev som regel attraktive at gifte sig med for en mestersvend, som savnede embede, og ønskede enken evt. ikke at indgå nyt ægteskab, fik hun ved salg af embedet et ekstra beløb til rådighed.

Helene Knudsen ønskede atter i 1776 at indgå nyt ægteskab. Den udkårne var snedkervend Nikolaus Christen Møller. Men inden dette måtte hun skifte med sine fire børn, og det eneste der var at skifte med, var den halve del af snedkerprivilegiet på 24 mark lybsk. De 12 mark lybsk blev fordelt således, at drengene fik det dobbelte af pigernes andel. Snedkeren Jakob Hamdorf junior blev indsat som vidne på at beløbene blev udbetalt, når børnene var 16 år gamle.

Om N. C. Møller og Helene har haft håb om at kunne fortsætte i forretningen, må stå ubesvaret hen. Jakob Knudsen efterlod intet, der kunne sikre familiens fortsatte eksistens i huset, og en svendeløn var dengang ikke stor nok, trods stor sparsommelighed, til at købe egen forretning. Enten var man født ind, eller man giftede sig til lidt på kistebunden, og i dette tilfælde var der kun Helenes 12 mark lybsk. Måske har Møller fortsat som snedkervend hos Hamdorf. Efter laugsreglerne måtte en snedker have tre ansatte foruden én læredreng.

Men som regel fulgte sønnen i sin fars fodspor, ikke kun fordi der skulle betales lærepenge, men især på grund af laugets hårde regler for etablering. En søn, der fulgte sin far, betalte kun det halve for privilegiet, og som regel kunne han overtage værktøj og værksted mod

at skifte med sine søskende, og var der søstre, skulle de kun have det halve af, hvad drengene fik.

Hvorfor Jakob Hamdorf junior købte Kirkegade i stedet for at vente på sin fars forretning, kan undre, men bør måske forstås ud fra at mesterantallet for snedkere siden middelalderen havde været fastlagt til 10, og en konkurrent i familien var måske bedre end en total fremmed.

Fra midten af 1700-tallet var hertugdømmet underlagt den danske konge, og fra øvrighedens side var det blevet forsøgt flere gange at bryde laugenes monopoler, men som regel løb det ud i sandet.

Håndværksmestrene havde demonstreret voldsomt imod den frie næring; en af protesterne, som var afsendt fra Sønderborg snedkerlaug, omtalte netop den sociale sikring der lå i salg af rettighederne for enker og børn, og da håndværk i denne periode syntes at have trange kår, havde enker og faderløse børn det endnu værre.

Skattekroner var der også brug for dengang, og ud-sigten til at den frie næring ville ruinere de ellers magtfulde mestre ved eventuelle fremmedes indtrængning, dette fik sammen med argumentet omkring enker og børns forsørgelse øvrigheden til at udsætte ophævelsen, der først endelig trådte i kraft med enevældets fald i 1848.

Som det ses af ovennævnte tilfælde, var salget af privilegierne naturligvis også en hjælp til Helene Knudsen og hendes børn i en tid uden socialt sikkerhedsnet og bistandshjælp.

Kirkegade 8 som snedkerværksted

Efter snedker Jakob Knudsens pludselige og uventede død den 18. april 1774 blev den forventede hushandel annulleret. Mathias C. Pechmann, der stadig stod som ejer af huset, fik som nævnt med snedkerlaugets medlemkomst solgt Kirkegade 8 til snedker Jakob Hamdorf junior.

Hamdorf junior udskrev en obligation på 200 mark

lybsk. til Pechmann med et rentefast på 4% pro anno imod Netlers 5% tidligere.

Hamdorf junior var ældste søn af snedker og bisidder i lauget, Jakob Hamdorf, og skipperdatteren Anna Marie Lorenzen. Han var gift tre gange, første gang med snedkerdatteren Elisabeth Michelsen, som døde i barselsseng.

Efter en passende tid på omkring tre år som enke-mand, giftede Jakob sig i 1773 med skipperdatteren Anne Marie Haumann, og trods talrige barnefødsler var det kun ét af deres børn, der overlevede spædbørnsalderen, nemlig Anne, født den 18. juni 1780. Den megen sygdom – et af børnene døde af kopper, et andet af epilepsi – har naturligvis slidt på den ulykkelige kvinde. I en alder af 52 år døde hun af tæring.

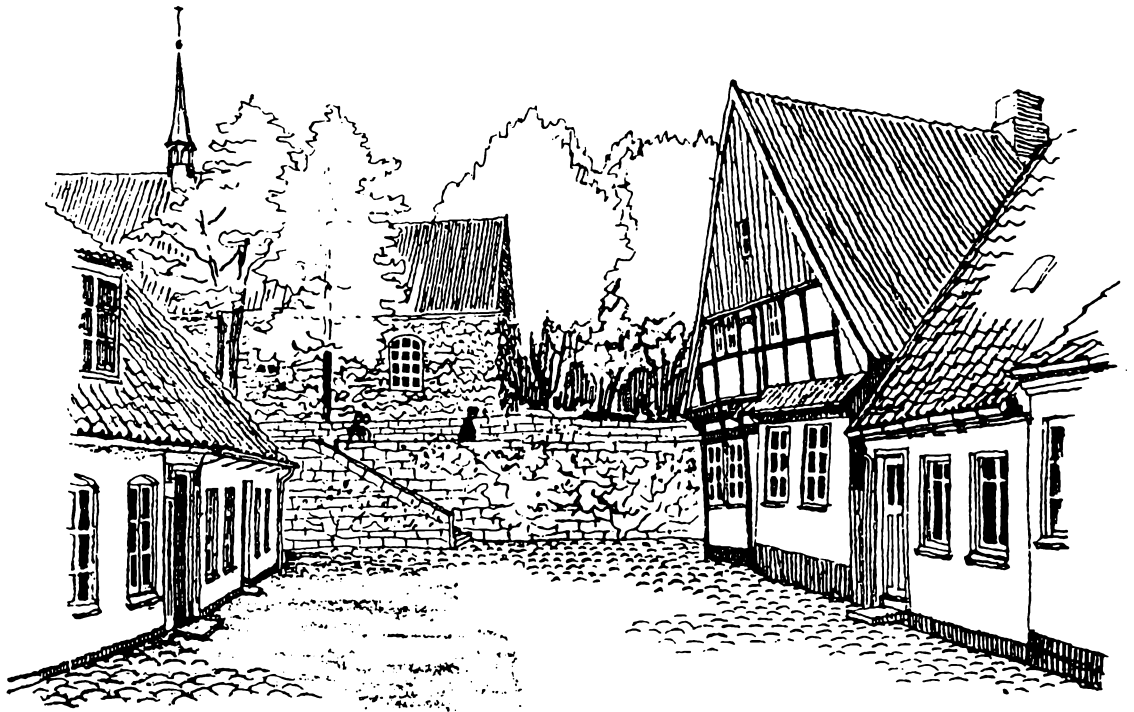
Jakob Hamdorfs snedkerværksted kunne åbenbart ikke indtjene nok til al den medicin og lægehjælp, der havde været nødvendig gennem årene. Talrige gange måtte han ud for at låne penge, i 1777 fik han tinglyst 50 m.l. fra Peter Paulsen, i 1779 lånte han 100 m.l. af skipper Ahlmann og i 1781 lånte han 100 m.l. af skipper Peter Karberg.

Da han atter i 1792 ønskede at gifte sig for tredje gang, måtte han først skifte med datteren og derefter tinglyse og låne 50 m.l., der var afsat til hende.

Ægteskabet med Brigitte Sørensen må have været meget nær den fuldkomne lykke, da hun selv, lidt over 40 år gammel, fødte Jakob en søn den 26. juni 1793. Men glæde og lykke kan være en sjælden gæst, den 22. november samme år døde Jakob Hamdorf af et slagtilfælde kun 57½ år gammel.

Enken og det halvt år gamle barn kunne ikke fortsætte deres liv i huset. For at kunne udrede gælden og arven til Jakobs datter flyttede hun i lejlighed i huset over for Kirkegade 8 og tjente til livets ophold ved at oprette en skole for småbørn.

Sønnen Johan Frederik Hamdorf valgte ikke sin fars erhverv, men stod til søs.

Forslag til afslutning af Kirkegade mod den nye rampe til Chr. X's bro, udarbejdet af arkitekt H. Mundt ca. 1935.

Kirkegade 8 som privilegeret forretning

Efter snedker Jakob Hamdorfs pludselige sygdom og død i året 1793 måtte huset på Kirkegade 8 atter skifte ejer.

Den indskrevne tekst i skyld- og panteprotokollen er i forbindelse med afhændelsen så grundigt overstreget med blæk, der er løbet sammen med den tidligere indskrift, at det har været umuligt at udrede teksten.

Men sikkert er det, at Jens Lange blev den følgende ejer af Kirkegade 8 fra året 1794, til snedker Hans Jensen købte huset i 1821.

Jens Lange, der stod opført med erhverv som tømrer, vejmester og kræmmer, var et barn af Sønderborgs bedst kendte og velhavende købmandsslægter. Faderens

familie havde et vin- og brændevinsbrænderi, og moderens familie var skippere og storkøbmænd.

Jens, der var det ældste barn i en børneflokk på tre, fik ved sin mors tidlige død overdraget en betragtelig arv. Denne får man et indblik i på baggrund af, at faderen ønskede at indgå et nyt ægteskab med skipper Andreas Krabbes enke. Ved ægteskabet måtte Jenses far skifte med sine børn, såvel som fru Krabbe måtte skifte med sin søn Andreas.

Jens Lange, der var 18½ år ved faderens nye ægteskab, fik sammen med broderen Lorentz på 13 år og Marie Helene på 10 år, alle en fuldstændig seng og en egetræskiste. Marie Helene fik derudover også en hvid silke- samt en blå damaskkjole. (Bemærk her den forskel på snedker Jakob Knudsens børns arv 10 år tidli-

gere.) Økonomien gav her hos familien Lange et helt andet ligestillet resultat samme andel, uanset køn. Ud over udstyret blev der tinglyst 100 mark til hver af børnene, også til pigen. Og forældrene aflagde desuden det løfte at sørge for »at give børnene en anstændig og behørig uddannelse«. Stedbroderen, Andreas Krabbe, havde fra sin far arvet 92 mark og 4 skilling, dog uden udstyr.

Jens Lange var således blevet sikret både uddannelse og et udstyr i form af seng, kiste og penge oveni. Jens levede livet og tænkte ikke på ægteskab, før han næsten nåede at blive pebersvend. Den udvalgte blev Magdalene, som var datter af Hans Bugislaw Carstensen og Anne Charlotte Zoffmann. Hun var ligeledes et barn af Sønderborgs gamle, indflydelsesrige slægter.

I deres ægteskab fik de fire børn, og fantasien kendte næsten ingen grænser med hensyn til børnenes blomstrende og for vor tid kunstfærdige valgte fornavne. Pigen Emilie Charlotte Marie Bernhardine blev født den 27. august 1794, Magdalene Henriette Leopoldine Wilhelmine blev født den 16. april 1797, og ønsket om en søn skinner tydeligt igennem på valget af deres tredje datters første navn, Fernandine Juliane Antoinette Caroline fra den 26. april 1805, og sluttelig i 1809 kom så den eftertragtede søn, der blev velsignet med navnene Ferdinand Julius Ambders Lange. Sidstnævnte barn levede dog kun godt og vel to måneder.

Det er tvivlsomt, om Jens Lange og hans familie har boet i Kirkegade 8, men han kan have udført et af sine mange erhverv fra huset. Sansynligvis har han som Pechmann haft økonomisk interesse i eller ganske simpelt anbragt kapital i huset. Han var opvokset i et hus på Perlegade, og ved købet af Kirkegade er dette hus nævnt som sikkerhed.

Kirkegade 8 i en brydningstid

Sønderborgs største aktiv var i sejlskibenes tid havn og

skibsfart, skibe bygget og hjemmehørende i Sønderborg sejlede overalt i verden.

De mindre skibe sejlede med stykgods i Østersøområdet, og alt efter vind og vejr tog en sejllads fra Sønderborg til København en uges tid.

I begyndelsen af 1800-tallet blev de første dampdrevne stålskibe introduceret. Disse reducerede sejltiden til det halve uanset vejret, og ved at bygge skibene i stål blev lastevnen betydelig udvidet. Men i denne udvikling fulgte Sønderborg ikke med, skibsfarten blev sejlet agterud.

Byen havde tidligere haft tre skibsværfter, som gav rigelig beskæftigelse til skibsbyggere, tømrere og snedkere. Dette medførte, at andre håndværk som net-, reb- og sejlmagere fik gode afsætningsmuligheder omkring byggeri og reparation af træskibe. Adskillige håndværkere sejlede med ud i sommertiden og lagde op sammen med skibene for vinteren, hvor de beskæftigede sig med reparation og klargøring af træskibene.

Derudover var der i byen en begyndende småindustri som farve- og garverier, sukker- og saltsyrier, kalkbrænderier, tobaksspinderi og brændevinsbrændere.

Af håndværk var alle tidligere erhverv repræsenteret såsom skomagere, skræddere, snedkere, tømrere og murere og naturligvis underleverandører til skibsfarten som rebslagere, sejldugs- og netspindier.

Købmændene, hvoraf der var flere store familieføretagere i byen, beskæftigede sig i udstrakt grad med skibsfarten, de var dels afhængige af fragten og dels af prisen, mange havde derfor også andel i skibene.

Handelen fulgte med efterspørgslen. Fra det tidligere selvforsynende samfund havde der efterhånden udviklet sig et behov for specialforretninger som bagere, slagtere, urmagere, fin- og grovsmede samt andre nu forsvundne erhverv. Derudover var der årlige frie markeder.

Men på øen Als, der havde naturlig adgang til havet, havde der op igennem tiden været problemer med at få

udskibning og handel til at foregå over købstaden. Gang på gang sendtes der klager til øvrigheden for at få stoppet den frie handel fra tilløbspladser på øen.

I byen var det lettere at holde rede på handel og håndværk. Enkelte laug, som for eksempel snedkerlauget var lukkede laug; de havde siden middelalderen et fastfrosset antal på 10 mestre. Dermed kunne de holde al konkurrence ude fra byen. Hver gang der skiftedes landsherre eller konge, blev laugenes regler indsendt og godkendt på ny.

I midten af 1700-tallet havde snedkerlauget fået tilføjet den rettighed, at ingen ny snedkermester måtte nedsætte sig inden for en afstand af 4 mil fra byen. Øvrigheden havde forsøgt flere gange at få brudt håndværkernes monopol, men den frie næring trådte først i kraft ved lov i året 1848, og for Sønderjyllands vedkommende blev den af kort varighed. Efter 1864 blev laugene atter indført, men denne gang var det øvrigheden, som kontrollerede og påtvang regler.

Flere håndværkere i Kirkegade 8

Kræmmer og vejermester Jens Lange senior, der stod indført som ejer af Kirkegade 8, kan efter Jakob Hamdorfs pludselige og uventede død i 1793 have købt huset med erhverv for øje.

Det store og trafikmæssigt velplacerede hus kan være blevet indrettet som kræmmerbod. Jens Lange senior, der ejede et hus på Perlegade, fik ved ægteskabet med rådmandsenken Catharina Krabbe yderligere et hus på Perlegade. Catharina Krabbe, der fik pension fra den kongelige post- og pensionskasse efter sin mand, Hans Krabbe, der i flere år havde været rådmand, gav ved ægteskabet med Jens Lange afkald på sin pension.

Lånene til skipperne Sahlmann og Karberg blev overtaget af Lange, og det kan derfor formodes, at Kirkegade 8 har været en pengeanbringelse, måske har han investeret sine børns samlede arv. Pengeanbringelse i

fast ejendom var dengang som nu den sikreste anbringelse.

Jens Lange senior, som var en meget formuende mand, har købt det forgældede hus. Rettighederne til at føre snedkerembede, som fulgte med huset, er han sandsynligvis kommet udenom ved at bortforpagte rettighederne og den del af huset, som indeholdt værkstedet.

Huset tilhørte Jens Lange seniors efterkommere frem til 1821, hvorefter skibstømrer Hans Jensen Schnefeldt, der var født i året 1795 i Broager som søn af sømand Thor Schnefeldt og Gunner Bjørnsen, købte det. Sammen med sin kone, Maria Catharina, født Jensen, og deres lille datter, Anne Dorothea, tog de springet fra Broager ind til byen, hvor de nedsatte sig med en selvstændig skibstømrerforretning.

Kirkegade 8-12. Foto ca. 1930.

Det at en fremmed, som oven i købet var skibstørrer, kunne nedsætte sig i et tidligere snedkerhus med værksted og privilegium, må kunne tolkes som salget af privilegiet var trådt ud af kraft, og at der i det hele taget var en opblødning i laugsvirksomheden på vej.

Tiden var ugunstig og meget usikker, træskibe blev afløst og sejlet agterud af damp- og stålskibe.

Og med tabet af Norge i 1815 var et vigtigt marked gået tabt. I efterretningerne fra denne periode klages der over den dårlige handel og de trange tider i Sønderborg, husene solgtes langt under vurderingspriserne, og adskillige erhverv og håndværk lå stille, kræmmere og købmænd sloges om deres kunder og nye markeder.

Byens samlede råd forsøgte at sende et andragende til kongen for at få nedsat skatten med en tredjedel. Dette andragende kom dog tilbage med uforrettet resultat. De dårlige tider for handel og byens indbyggere generelt var ikke kun et lokalt problem. Andre byer i landet havde samme problem – efter udskiftningen på landet var der produceret korn som aldrig før med overflod og svigtende priser til følge. Mange af byens erhverv og håndværksfag som f.eks. skibsbyggeriet stod i stampe.

Om det var dette nye tiltag, dyb depression eller de truende krigstrusler, der fik ejeren af Kirkegade 8, snedkermester Hans Jensen, til at gøre en ende på sit liv i 40 års alderen, må stå hen i det uvisse. Tiderne var dårlige, og krigshandlingerne kulminerede i slaget på Dybbøl i 1864 med kraftigt bombardement af Sønderborgs kystvendte flanke. Død og elendighed var krigens bytte, en del af byen lå i ruiner, alle der kunne flygte ud af byen til familier på Als, tog bort fra krigens gru. Huset Kirkegade 8 blev mindre beskadiget på fronten og den venstre side af huset. Udbedringen kan ses endnu, da det ikke blev genopbygget ved hjælp af bindingsværk.

Den frie næring, krig og elendighed

I midten af 1800-tallet syntes tiderne trange på Kirkegade. Hans Jensens enke kunne ikke beholde hus og

værksted, børnene var endnu små og skolesøgende og laugsrettighederne kunne ikke som tidligere sælges eller sikre hende nyt ægteskab med en svend, der ønskede mesterrettighederne. Fru Jensen forsøgte at opretholde hus og hjem, men hun kom bagud med skatter, børnenes skolepenge og endte i stor armod på fattiggården. I denne tid beboedes Kirkegade 8 af flere familier. Det var ikke mere en mester med familie, svende, lærlinge og stort værksted, der fyldte huset.

Fra folketællingen i 1840 får man et indblik i de fire familieenheder, der boede på Kirkegade. Det var skibssnedkeren med kone og fire børn, en fraskilt kvinde med to børn, en arbejdsmand med hustru og et barn, en styrmandsenke, Magdalene Thomsen, og hendes datter. Sidstnævnte ejede pant i huset og ernærede sig ved vævning og syning. Endnu kan enkelte huske, at der lå bygninger bag ved huset forbundet med et plankeværk. En bagbygning, der muligvis i tidligere tid har været stald eller kørelade, men denne forsvandt sammen med naboejendommen, Caroline Amalie skolen i 1930, for at give plads til det moderne fremskridt, jernbanen, der blev ført over Alssund og op ad Jernbanegade.

I 1849 købte snedker Hans Hansen og Cathrine fra Broager værksted og hus. Fra skøde- og panteprotokollen fremgår det, at han betalte 300 mark. De havde tre børn, Heinrich Peter på 16 år, Hans Christian på 5 år, Anna Elise på 3 år og fik deres fjerde barn, Catharina Dorothea, født 1856, i huset. Til hjælp i værkstedet havde han en ugift snedkersvend på 21 år, en læredreng på 17 år, og en svagelig arbejdsmand på 51 år, der samtidig fik understøttelse fra fattiggassen. Til leje i huset havde de stadig den fraskilte kvinde med det ene af sine to børn, hun var opført med erhvervet landhandlerske. Enkefru Thomsen og datter, som havde sat penge i huset, førte ligeledes deres systue videre.

I krigsåret 1864 efterfulgtes Hans Hansen af sin søn, Heinrich Peter Hansen, som fik skøde og overdragelsespapirer på hus og værksted mod 600 mark. Efter enke-

Kirkegade 8 med familien Kümpel foran huset. Foto ca. 1940.

fru Thomsen var død, overtog H. P. Hansen hendes andel, og datteren flyttede til Nordborg.

Familien Kümpel, den sidste håndværkerslægt på Kirkegade 8

H. P. Hansen fortsatte sit virke som snedker i 20 år, hvorefter han i 1884 solgte huset til malermester Anthonius Kümpel og Kunnigunde, født Hansen. De flyttede ind i huset sammen med deres seks børn og drev maler- og tapetsererværksted fra huset, og efterhånden som de to ældste sønner voksede til, trådte de ind i faderens forretning. Kunnigunde havde før ægteskabet en datter, Do-

rothea, hun blev gift Novothny i Hamburg, men flyttede efter hun var blevet forladt af sin mand, som aleneforsørger hjem med tre små døtre. De fik deres nye hjem hos bedsteforældrene i Kirkegade.

Den ældste søn, Johannes, flyttede op i Klokkerboligen ved Mariekirken, men på loftet i Kirkegade bibeholdt han magasin og malerværksted for ligkister. Sønnen Christian Anthonius levede med sin kone og tre børn i den ene side af huset, forældrene med halvøsternen delte den anden del. Bagest i bygningen var der værksted.

Anthonius Kümpel døde i 1933, og efter Kunnigun-

Kirkegade 8 ved begyndelsen af den store restaurering.

Huset under restaurering, afdækket med presenninger.

des død i 1945 tilbød de efterladte huset til kommunen. Huset var i perioden 1864-1920 blevet fredet, og efter Genforeningen blev fredningen videreført i klasse B. Dermed var det stor usikkerhed omkring, hvordan det skulle restaureres. Anthonius Kümpel havde på et tidspunkt søgt hjælp til en restaurering af det fredede hus, men fik afslag.

Datteren Dorothea Novothny boede på Kirkegade, til hun flyttede på Mølleparkens plejehjem, kun Christian Anthonius Kümpel junior boede til sin død i 1969 i huset. Den nye ejer, kommunen, benyttede i den periode den ene del af huset til socialt nødstedte familier, og efter 1969 blev bygningen benyttet som lager, først af turistbureauet og derefter for havne- og broudvalget.

Grunden var efterhånden indeklemmt, og på Jernbanegade var der ned imod huset bygget kiosk og turistbureau. Kirkegade 8 var efterhånden ved at blive glemt og klemmt af de moderne fremskridt – såsom jernbanen og Chr. X's Bro.

Bygningen var blevet købt for 9000 kroner, svarende til ejendomsskylden, og den daværende magistrat vedtog at foreslå byrådet at anvende bygningen til bymuseum, når den engang kunne frigøres for beboelse. Lejudegifterne udgjorde fra fru Novothny 14 kroner, ta-

petserermester Christian Anthonius Kümpel betalte 30 kroner og maler Johannes Kümpel betalte 6 kroner for leje af loftet.

Huset var ubeboet efter 1969 og fik lov til at forfalde totalt. Det endte også med at få det lidet attraktive stempel »uegnet til menneskebolig«. Således henlå det, indtil byrådet i 11. time besluttede sig for at redde huset og bevilgede det sekscifrede beløb, som efterhånden var blevet nødvendig for at gennemrestaurere og renovere det gamle, skæve men smukke bindingsværkshus fra 1643, og som i sin kælder gemte mangt et spændende keramik- og glasfund. Husets historie, som er forsøgt fremstillet, vidner om barske og hårde skæbner i en tid, hvor livet var uden socialt netværk, forventningerne til de familier, der beboede huset, blev anderledes, men netop derfor har ændringerne været minimale. Livet i det store hus på Kirkegade 8 har ikke afkastet større beløb til ændringer og moderniseringer igennem de 346 år, huset har eksisteret.

Kirkegade 8 er et hus, der som fugl Fønix ved kommunens bevilling, arkitekter og nænsomme håndværkeres hjælp har rejst sig, og som et vartegn fra en svunden tid står det skævt og strækker det lange røde tag op over vejen, der tidligere gav adgang for hele byens befolk-

Østgavlen af huset efter restaureringens afslutning.

ning til kirken. Huset har været bolig på godt og ondt for mange mennesker som har søgt at få deres daglige udkomme i dette håndværkerhjem. Beboernes levetid kan vi aflæse af de få og klare data, som præsten skrev ned ved livets begyndelse og afslutning. Disse nøgne data er sammenholdt med kilder fra skatteligning, skøde- og panteprotokoller, laugsbreve og andre arkivalier, som er bevaret blandt andet på landsarkivet i Aabenraa, Sønderborg Slot og i husets egne samlinger. Huset rummer i dag lokalhistorisk arkiv for Sønderborg- og Dybbølområdet, og i dets indre opbevares og arkiveres den historie, der brik for brik er forsøgt fremstillet og som stadig kan udbygges også på andre yngre huse, personer m.m. i området.

Blandt ejerne finder vi vor fordums stolte håndværkere såsom skræddere, skipperen som kuldsejler i livet og ender som bortløben fra samfundets almisser, som han end ikke fik lov til at få. Afslaget er endnu bevaret og bringes her i kopi, flere hundrede år efter. Hans fem børn har vi fulgt, og takket være en langlevende stærk farmor og andre kollegers hjælp kom de alle godt på vej. Hos de skiftende snedkere og skibstørmere er adskilligt solidt og brugbart håndværk fremstillet i huset. For de

mange gik det godt, men en enkelt led en krank skæbne og gjorde selv en ende på sit ulykkelige liv. Historien på de mange, der har set dagens lys og oplevet dets afslutning i huset, har vi forsøgt at aflæse og videregive informationerne.

Vi kan naturligvis kun som udenforstående i en anden tidsalder forsøge at beskrive med den forståelse eller mangel på samme for datidens problemer. Vi har løftet en flig af tidens skærmende tæppe. Mange spændende Sønderborgslægter passerer revy i et langt liv og virke i det 346 år gamle hus, Kirkegade 8.

Kildehenvisninger:

Tingbøger, Sønderborg ejerlaug, bd. 5, blad 13, artikel 301 senere 1V kvarter nr. 31-32-33.

Skyld- og panteprotokoller fra 1735-1945

Bibøger fra 1818-1945

Magistratsbeslutning 15.8. 1945

Bygningsfredning af 12.3. 1918

Bygningsfredning af 10.10. 1920 klasse B

Cand.jur. F. S. Grove Stephensens bygningsregistrering og afskrifter af vurderinger af Sønderborg bys ejendomme efter brandtaxationer 1761, 1771, 1781, 1791, 1801, 1811 og 1821

Sønderborg byarkiv, regnskaber fra 1772 ff.

Sønderborg skipperlaugs protokol 1775-1785 ff.

Sønderborgs ældre skolesager 1785 ff.

Sønderborg fattigkasses regnskaber 1737 ff.

Sønderborg folketællingslister 1840-45-50-55

Derudover en tak til familien Kümpel for lån af foto og anesamlingen.

Foto er venligst udlånt af museet på Sønderborg Slot, lokalhistorisk arkiv for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg.

Fundstederne

Af Jørgen Slettebo

Langt det meste af de rige fund i Kirkegade blev gjort i en stensat kælder i husets sydøst-hjørne. Men en del fund gjordes også andre steder under husets gulv. Væsentligst var her de mange brudstykker af ovnkakler. De lå i husets forreste del langs med nordmuren. Da det meget nedslidte gulv her blev taget op, blev jorden ind mod syldstenene gravet væk, så det blev muligt at reparere husets fundament af kampesten og samtidig fjerne en uønsket fugtkilde. I jordlagene lå de ituslåede kakler. Desværre var det ikke af fundforholdene muligt at sige, om de er smidt her i forbindelse med en af de udskiftninger af gulvet, som har fundet sted flere gange i løbet af bygningens godt 300 årige levetid, eller om de stammer fra nedrivningen af et ældre hus på stedet.

Rundt om under gulvene er der desuden gjort forskellige mindre fund. Det drejer sig om nogle få småmønter, der er trillet ned i revner mellem gulvplankerne. Der var nogle »Nøbbes«, små glaserede lerkugler til at lege med, der var mindre skår af nyere fajance og forskellige andre småting.

Det store fundsted var dog kælderen. Den hører til husets oprindelige udstyr, anbragt i et hjørne, så to af kælderenes vægge udgøres af husets granitfundament, mens de to andre vægge er lavet, også af kampesten, i hele kælderenes dybde. Kældergulvet er omhyggeligt lagt af mindre marksten.

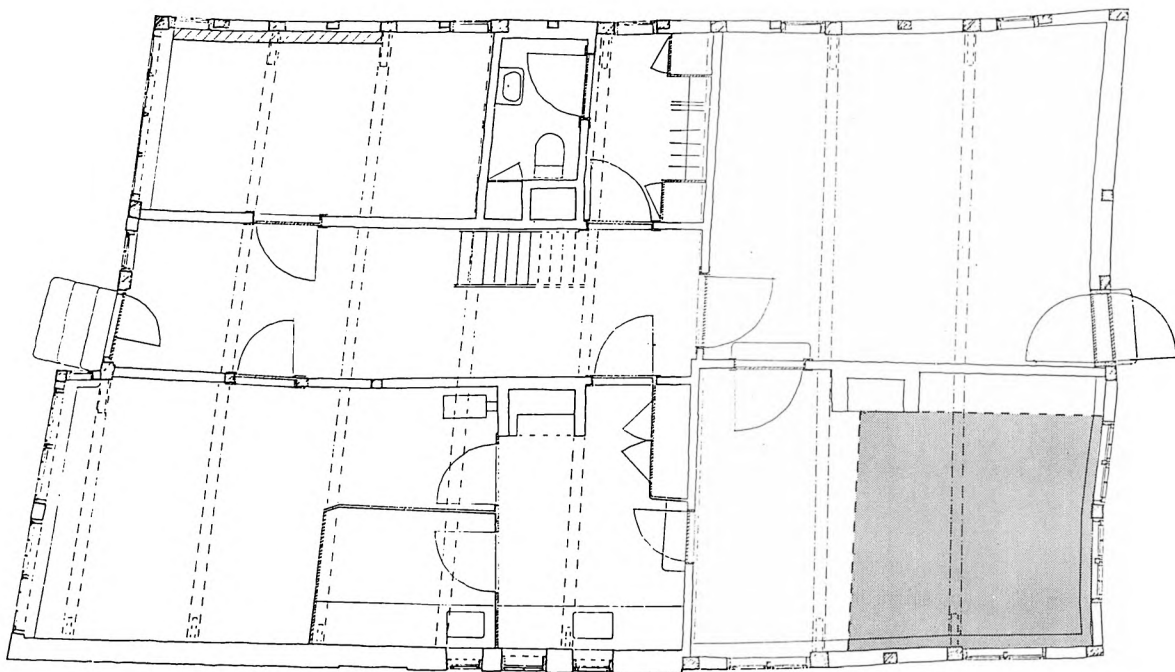
Kælderen er næsten kvadratisk, ca. 3,50 m på hvert led foroven, lidt mindre forned, idet væggene skrånere

en smule udad. Den er ca. 130 cm dyb. Det vil sige, at kælderen rummer i alt 15-16 kubikmeter, en ganske anseelig mængde.

Hele dette hulrum var fyldt op. Opfyldningen var ikke blot jord, men alt muligt hulter til bulter uden klare adskillelser. Her lå glas, ben, jern, lertøj, kridtpiber, porcelæn, træ og meget andet mellem hinanden og med jord og rådne træstumper indimellem. Det hele udgjorde en fast masse, som forsigtigt blev udgravet og sorteret. Resultatet var fremdragelsen af de utroligt mange enkeltgenstande, der er gennemgået, gruppe for gruppe, i det følgende.

Udgravningen af kælderen, hvor en del af fyldet er fjernet.

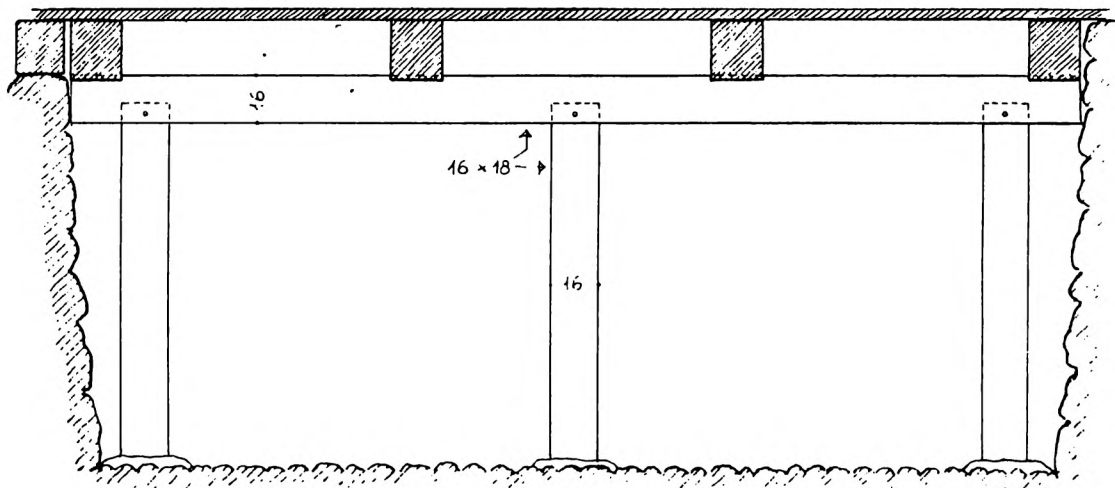

Grundplan af Kirkegade 8, således som den formentlig har set ud, da kælderen blev anlagt. Fandområdet for ovnkaklerne er vist skraveret langs nordvæggen i husets NV-stue, mens kælderen ses som det mørke felt i SØ-rummet. Kælderen har udfyldt størstedelen af rummet og er lagt fra sydvæggen til kanten af rummets oprindelige ildsted.

Det var ikke muligt at fastslå klare adskillelser mellem enkelte lag i opfyldningen. Kun i den øverste del kunne det se ud, som om der var smidt et ekstra, ujævnt lag ned oven på den i forvejen næsten opfyldte kælder. Forklaringen må sandsynligvis være, at den oprindelige, næsten totale opfyldning er sket på én gang, mens man så – velsagtens i nyere tid i forbindelse med en gulvfornyelse – har suppleret med endnu en opfyldning. Baggrunden for den første opfyldning er sandsynligvis, at kælderen har været fugtig og at man har håbet på at undgå fugtigheden ved at fylde kælderen op. Herpå tyder også fyldets karakter. En ren jordfyldning havde nok snarere holdt på fugtigheden, mens den valgte blanding

med de utroligt mange potteskår nok var bedre til isolering. Det ser ud som om man, vel i forbindelse med en ombygning, istandsættelse eller gulvfornyelse, simpelt hen har hentet én eller flere affaldsdynger og fyldt ned i hullet. Hvor man har hentet alt dette affald - om det er beboernes eget affald eller om det er hentet andetsteds – fremgår ikke af opgravningen.

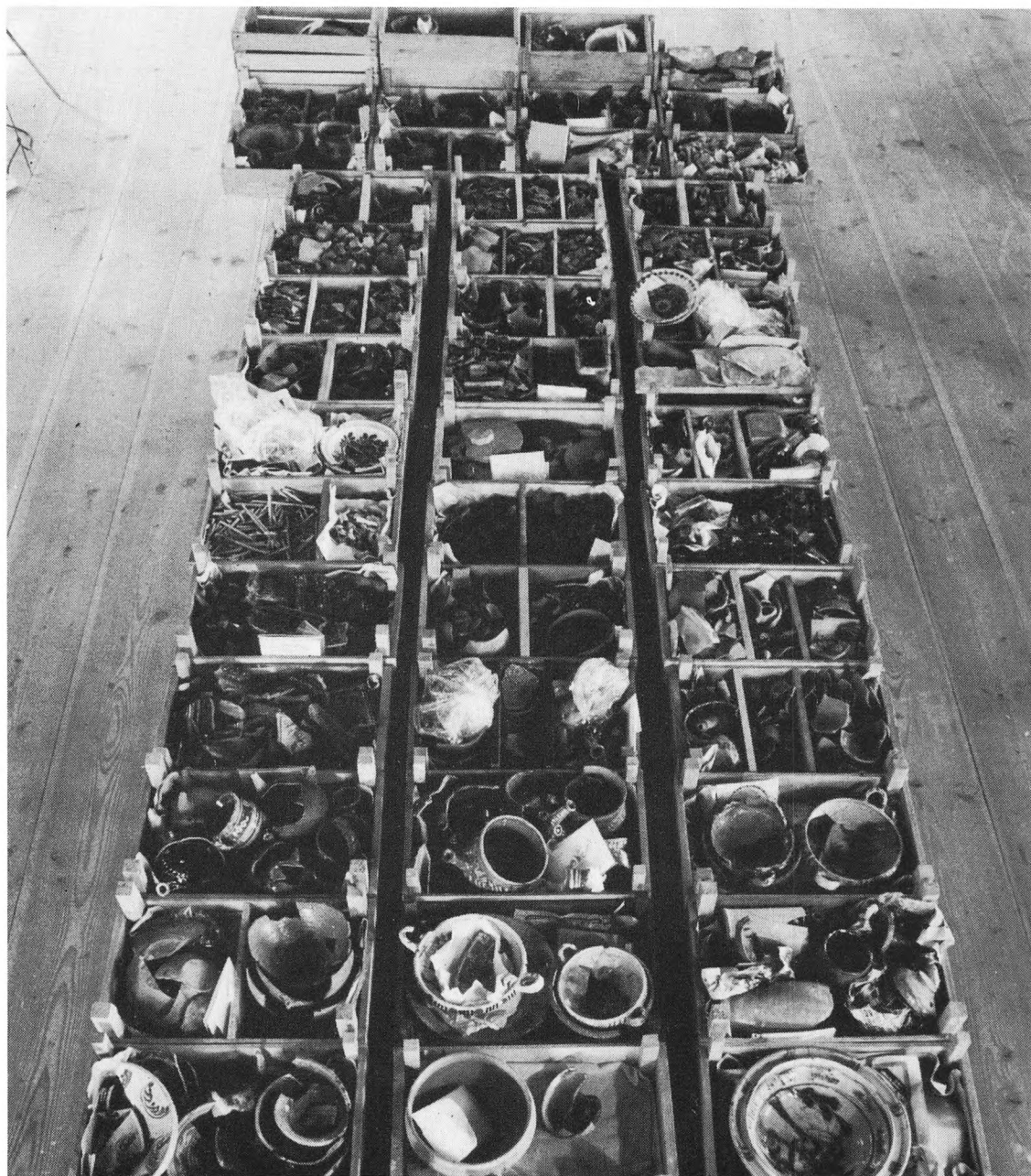
Kælderfundet fra Kirkegade 8 på godt 15 kubikmeter fyld er enestående i danske byhistoriske fund. Intet andet sted er så store og så varierede mængder fundet under bygningsarkæologiske undersøgelser af et enkelt hus i Danmark. I det følgende fortælles om hver genstandsgruppe for sig.

Snit i udgravet kælder med nyt bjælkelag indtegnet.

MÅL : 1 : 20

Ovnekakler

Af Jørgen Slettebo

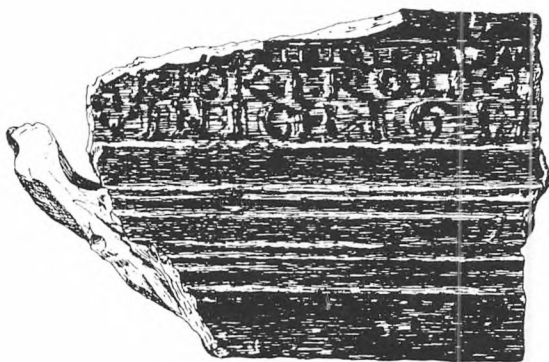
De fleste af de stumper af kakler, der blev fundet i Kirkegade 8, lå ikke i den opfyldte kælder, men langs nordvæggen i den forreste stue. De er sandsynligvis smidt dér i forbindelse med en ombygning, der har medført en fornyelse af gulvet. Måske har man samtidig udskiftet den gammeldags kakkellovn med en mere moderne fliseovn eller måske snarere med en jernovn. Da tidspunktet for ombygningen og for den gamle ovns nedbrydning ikke kendes, kan dette dog kun blive gætterier.

Lukkede ovne, der var opbyggede af kakler, kendes i Danmark fra middelalderens slutning og fra renæssancen. De havde været benyttet i Sydeuropa helt fra den tidlige middelalder, formentlig udviklet af romerske pottemagere. Selv om de findes omtalt allerede før 800, er den ældste afbildning først fra kort før 1400. Fra samme tid kendes enkelte kakler i Danmark, fundet ved udgravninger i borgruinerne ved Gurre og Søborg. Først ind i 1400-tallet fik de en mere hensigtsmæssig udformning med firkantet forside, der gjorde det muligt at placere de enkelte kakkelpotter op ad hinanden, og først herefter blev de mere alment udbredte. En tidlig kakkellovn af denne type er fundet ved Vordingborg Slot.

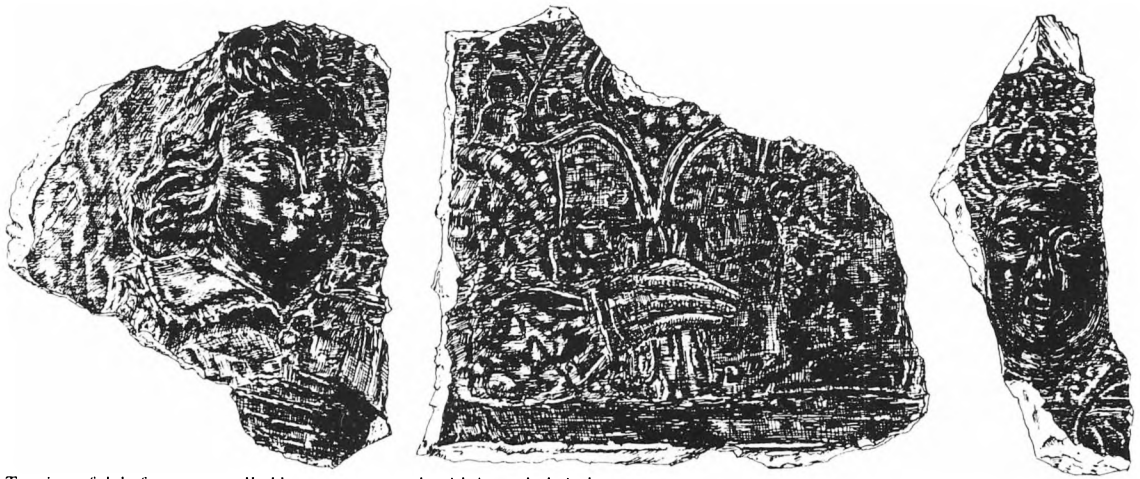
De fleste af disse 1400- og 1500-tals kakkellovne i Danmark var opsat af importerede kakler. Åbenbart er mange lavet i Nordtyskland, og adskillige er sandsynligvis indført via Lybæk. Et andet fabrikkationscentrum var Köln, og denne ovntype blev desuden tidligt meget udbredt i Nederlandene. Fra begge steder kom også mange til Danmark.

Uanset den øgede udbredelse af disse ovne fortsatte og udvikledes brugen af kaminer og åbne ildsteder. Imidlertid var kaminer knap så praktiske i bindingsværkshuse, hvor væggene ofte var lidt for spinkle til anbringelse af de meget svære murede skorstene, som de åbne kaminer krævede. Da kakkellovne på den anden side var forholdsvis dyre, blev det især de mere velhavende borgere rundt i de danske købstæder, der anskaffede dem. I mange tilfælde var det hanseatiske storkøbmænd, som kendte ovnene hjemmefra, der via Lybæk købte kakkellovne til deres danske købmandsgårde. Siden blev ovnene mere almindelige hos de bedrestillede danske borgere. De blev opstillet i den fine stue i mange af de danske købstæders store købmandsgårde, der ofte var fornemme bindingsværksbygninger.

Det er derfor heller ikke mærkeligt, at der er fundet

Brudstykke af portalkakkel, dateret 1611.

Tegning af dele fra tre portalkakler, t.v. ung mand, midt i og t.h. kvinde.

mange brudstykker af kakler i Kirkegade 8. Bygnings udformning, størrelse og kvalitet vidner om, at bygherren har haft gode midler til rådighed og dermed også råd til at købe én eller flere kakkellovne.

Kaklerne fra Kirkegade 8 hører alle til samme type ovn, selv om de muligvis kan stamme fra flere ovne. Langt de fleste stykker er sortbrunt glaserede, men flere fragmenter er grønne eller brune med et grønligt skær. Glasuren er af vekslende kvalitet. Noget er meget fint ensartet, men af og til så tyk i glasuren, at finere enkelheder i udskæringerne næsten udviskes. Andet er blæret eller ujævnt og nopret. Det kan imidlertid ikke ud fra dette afgøres, om kaklerne stammer fra én eller flere ovne i huset.

Kirkegade 8 havde, da huset blev bygget, to kraftige skorstene. Den ene var knyttet til køkkenets åbne ildsted, hvor madlavningen fandt sted. Samtidig opvarmedes sandsynligvis herfra en bilæggerovn, enten af kakler eller af jern, i nabostuen, den fine karnapstue. Her har ovnen stået i hjørnet ved siden af døren ud til køkkenet. Den anden skorsten stod i skilleveggen mellem den fine stue, storstuen eller »Piselen« i husets bageste syd-

østlige hjørne. Her har den fornemste af ovnene, en renaissanceovn af glaserede kakler, stået fra huset blev bygget indtil en større ombygning fandt sted omkring halvdandet hundrede år senere. Huset har således haft flere ovne samtidig, måske endda både kakkellov og jernovne på én gang, men noget sikkert lader sig ikke sige herom. Som et minimum kan det dog siges, at huset på et tidspunkt må have haft et ildsted og to-tre ovne på samme tid. Derfor behøver de fundne brudstykker dog ikke at stamme fra mere en én af disse.

Som nævnt stammer de mange stumper fra samme ovntype. Der er tale dels om kakler af den såkaldte portalttype fra ovnens sider, dels om ornamentstykker fra gesimsen eller hjørner på ovnen. Portal- eller figurkaklerne er rektangulære, med en firkantet ramme yderst og i midtfeltet en udsmykning, som regel en person, inden for en buet portal.

Figurene i denne type kakler var i første omgang dels religiøse personer, romerske kejsere, antikke helte eller rent symbolske figurer. De religiøse figurer kunne være gammeltestamentelige personer som Adam og Eva, David, Samson og andre, scener fra Det nye Testa-

Mandsfigur med hånden på et skærf (t.v.) og kvindefigur med handske i højre hånd (t.h.) i sortbrunt glaseret lertøj.

mente som bebudelsen, Lazarus' opvækkelse eller Den fortabte søn, eller det kunne være kristelige dyder som barmhjertighed, kærlighed, retfærdighed eller håb. Helten kunne være David, Josva, Gideon, Saul m.fl. Blandt de symbolske figurer var, foruden de kristelige, serier med planeterne, med »de 7 frie kunstner«, »de 9 musen« og en række andre. Senere kom så hertilidens fyrster, der blev overordentlig yndede og meget udbredte. Det var især tyske renæssancefyrster og fyrstinder, der blev afbildede på kakler. Blandt disse fyrstebilleder forekommer også danske, idet en kakkelfragment fra omkring 1600, fundet ved Koldinghus, bærer et billede af en ung mand med hat og modedragt med pibekrave efter nyeste facon og en indskrift, der fortæller, at det er »Christian III Konig in Denm«. Denne kakkeltypen vinder frem omkring 1550 og har sin absolutte storhedstid

de næste 100 år. Kirkegade 8 stammer således fra en forholdsvis sen del af portalkaklernes blomstringstid.

Et par enkelte kakkelfragmenter antyder da også, at der måske kan være tale om en ovn, der er ældre end huset. Det er to stumper fra den nederste del af to ens af lange kakler, hvor der på begge er bevaret resterne af en indskrift. Den synes at kunne læses således: (F) RISK.(F) ROLICH (B ?) IN ICH. 1611. En næsten hel kakkelfragment, der viser en kvinde med musikinstrument og som har helt samme indskrift, er 1976 fundet i Holbæk.

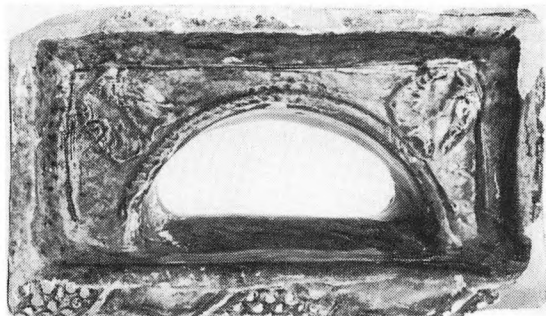
Over indskriften har været en person, muligvis en kvindefigur. I alt fald ses på det ene stykke den nederste del af en folderig dragt, mens det andet stykke er slået af lige over indskriften. Nogle af bogstaverne er ulæselige, andre beskadigede, men på den samme måde i begge stykker. De må altså være lavet i samme form.

Dateringen 1611 behøver ikke nødvendigvis at være fremstillingsåret. Det må dog være det tidligst mulige fremstillingsår, og der er vel også grænse for, hvor længe man er blevet ved med at benytte samme form. Det vil derfor være rimeligt at datere de to stumper til 1611 eller årene snart derefter og således nok mindst 20 år før opførelsen af Kirkegade 8 i 1643. Man kan så tænke sig, enten at disse to kakler er genanvendt i en ovnopsætning sammen med nyere kakler i 1643, eller at hele ovnen har hørt hjemme i et ældre hus og så er blevet benyttet på ny.

Endnu et par brudstykker har en læselig indskrift. Det er den nederste kant af en portalkakkel, der må have haft en kvindefigur siddende i en renaissancebue. Nu er kun indskriftsfeltet og dets indramning tilbage. Her står »ANNA SOPHIAH. ZV.MEKELN«, d.v.s. Anna Sophia, hertuginde til Mecklenborg. Endnu en stump har bevaret de to liniers sidste bogstaver »HIA« og ELN, hvor A og N dog er næsten ulæselige.

Nu findes der i 1600-tallet flere med navn Anna Sophia, der kan have benyttet denne titel. De to var født i Mecklenborg, og den ene blev gift med en hertug af Württemberg, den anden med en hertug af Liegnitz. De var altså ikke egentlige hertuginde af Mecklenborg og kunne kun med rette bære betegnelsen »af Mecklenborg« indtil deres giftermål, da de så blev hertuginde af henholdsvis Württemberg og Liegnitz. Der er derfor snarest tale om den tredje Anna Sophia, der var datter af hertug Johan og Sophia af Mecklenborg. Hun forblev ugift og var derfor aldrig regerende hertuginde. Det er således noget usikkert, om kaklens indskrift kan henvises til hende, men af de tre med navnet Anna Sophia er hun den sandsynligste. Hun levede fra omkring 1590 og døde i klostret Rühne i 1644 eller 1648. Kaklen må da, hvis den har afbildet hende, være lavet allerseneset i 1648 og snarere noget tidligere, før hun flyttede til Rühne.

Blandt de øvrige små og større fragmenter er der adskillige ansigter eller dele af ansigter samt stumper med

Grønlig glaseret hjørnekakkel med utydelige spor af våbenskjolde i hjørnerne.

en arm, en halv overkrop eller lignende. De fleste kan samles i to grupper: Den ene stammer fra kakler med et brystbillede af en person, formentlig en ung mand, der drejer hovedet lidt mod venstre og som holder venstre hånd hen over et bånd eller skærf, der løber skråt ned over brystet. Den anden gruppe har alle en person, der drejer hovedet let mod højre og som holder højre hånd hen over brystet, muligvis med en handske løst i hånden. I denne gruppe er der imidlertid tale om mindst to forskellige personer, den ene er tydeligvis en kvinde, og måske hører alle de bevarede brudstykker med handsken til kvindefiguren, mens andre er mere ubestemmelige. To fragmenter er uden handske og dragtens mønster lidt anderledes end i de øvrige. De synes at have en krone eller et diadem oven på håret. Alt i alt kan 7 brudstykker henføres til den første type med skærf, mens der er bevaret 11 stykker fra den anden gruppe. Et par mindre stumper med lidt af en arm eller et kravestykke hører nok til en af grupperne, men lader sig ikke henføre til en bestemt af disse. Flere af brudstykkerne kan dog være fra samme kakkel, så antallet af kakler kan ikke afgøres ud fra de bevarede stykker.

Ud over disse lidt større grupper er der bevaret to små stykker af to kakler med en mandolin-spiller. De kan måske være fra de samme, der bærer årstallet 1611. Des-

Sammenhørende stykker af uglaseret portalkakkel med mand-figur.

de fundne portalkakler at stamme fra 1600-tallets første del, og de er efter al sandsynlighed for enkelte stykkers vedkommende ældre end huset Kirkegade 8.

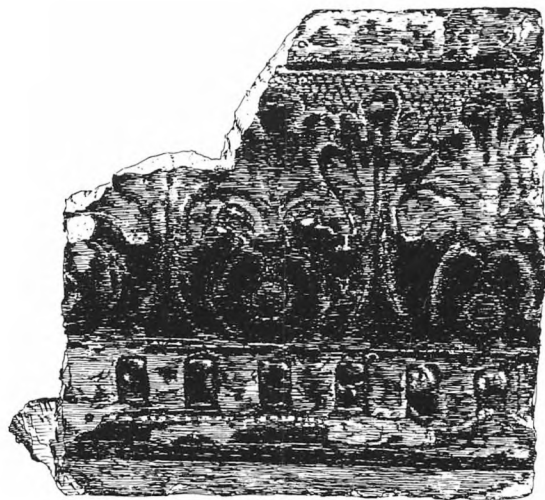
Ud over mange brudstykker fra kanterne af forskellige portalkakler, der ikke nærmere lader sig bestemme, er der i fundet en del stykker fra gesims- og hjørnekakler samt smalle mellemstykker og friser. De har samme type glasur som portalkaklerne og hører sandsynligvis til samme ovn eller ovne. Dekorationerne er planteslyng i lavt relief og på nogle et englehoved mellem to udbredte vinger. På flere er frisen afgrænset af en søjleliggende kant. Kun en enkelt hjørnekakkel er noget kraftigere grøn i glasuren og afviger tydeligt fra de øvrige kakler. Den kan også være lidt yngre end den øvrige del af ovnfundet. Imidlertid blev der ikke noteret noget særskilt om fundet af netop dette stykke, så det kan ikke bruges til yderligere belysning af, hvordan husets ovne har set ud.

Endnu et enkelt lille brudstykke er af en anden type

end de øvrige, ikke i den sortbrune glasur, men i form. Det er en del af en figur, nemlig den bageste halvdel af en løve med bagbenet og med halen, der snor sig op om kroppen. Stykket er helt glat på bagsiden og har sandsynligvis prydet toppen af en ovn. Topstykker i dyreform kendes helt tilbage i bgyndelsen af 1400-tallet, men dette hører snarere hjemme i første del af 1600-tallet.

På museet findes i øvrigt fra ældre tid andre brudstykker af lignende, men en smule større, løvefigurer. De er fundet ved gravninger omkring slottet og hører sandsynligvis til det inventar, der har stået på Sønderborg Slot i hertug Hans den Yngres tid.

Endelig fandtes i Kirkegade 8 fragmenter af to uglaserede kakler. Nogle kan sættes sammen til en del af en portalkakkel, der er nøjagtig som de stykker af glaserede kakler, der viser en ung mand med udslået hår og venstre hånd lagt ind over et skærf, der går fra venstre skulder skråt ned over brystet mod højre. Denne kakkel må være lavet i samme form som de tilsvarende glaserede, men er altså brændt uden glasur. Det andet er fra

Rest af aflang gesimskakkel.

*Kant fra indramningen
til en portalkakkel.*

*Rest af kakkel med
Judith med
Holofernes hoved.
Mørk brun glasur.*

en kvadratisk portrætkakkel, formentlig med et kvindehoved i en cirkel. Denne type findes ikke blandt de glaserede kakler i Kirkegadefundet. Man kunne måske fristes til at tro, at der var tale om halvfabrikater, der holdtes i reserve, hvis en kakele skulle skiftes ud. Men af bagsidernes sodsværtning fremgår tydeligt, at de har været i brug, altså været indsat i en ovn. De har også en lysere overflade end den røde skærv, hvilket ses særligt tydeligt på den kvadratiske kakkel. De må altså have fået en behandling før brændingen med en tyndt lag særlig fint, slemmet ler, der er brændt til en lys, gullig overflade. Dette kendes bl.a. fra ovne, der var en kombination af en jernovn nederst, med store, støbte jernplader og med en smallere overbygning af kakler. Som regel blev disse så oversmurt med grafit eller med sort sværte, så de fik samme farve som støbejernet. De ældste kendte eksempler på sådanne kombinerede ovne i

Danmark er fra 1630-erne, men i Tyskland kommer de i brug kort før 1600.

Sammenfattende kan om kakkelfundet siges, at det må stamme fra én eller to ovne, sandsynligvis af tysk tilvirkning. Sandsynligvis har den ene eller (hvis der overhovedet er tale om to) begge haft en underste del af støbejern. Kaklerne synes at være lavet, før huset 1642 blev opført, snarere inden for 1600-tallets første årtier. De kan så måske høre til en ovn, der også har stået i et ældre hus, ovnen kan være flyttet hertil i 1643 eller den kan være opført samtidig med huset af kakler fra et lager hos ovnsætteren. Det kan næppe afgøres mere. I modsætning til kælderfundet, der for en stor del består af ting ført dertil udefra, er ovnfundet imidlertid givetvis fra huset selv. Ovnene (eller ovnene) har hørt med til det oprindelige, faste inventar i Kirkegade 8.

Skitse af to brudstykker fra sortglaserede ovnkakler med fornemt klædte personer inden for en portalbue.

Litteratur:

Sune Ambrosiani: Zur Typologie der älteren Kacheln. Stockholm, 1910.

R. Franz: Der Kachelofen. Graz, 1981.

N.-K. Liebgott: Kakler. Nationalmuseet, 1972.

Ingeborg Unger: Kölner Ofenkacheln. Køln, 1988.

Claus Wahlöö: Keramik 1000 -1600 i svenska fynd. Lund, 1976.

J. L. Østergaard Christensen: Holbæk-lertøj. 1985, s. 57-63.

Foto af lille, 8,1 cm høj, gulliggrønt glaseret lysestage, fundet i hel tilstand i kælderen. – Der er kun slået et par enkelte fliser af stagen ved randen og foden.

Foto af den eneste hele, ubeskadigede stjertpote fra kælderfundet. Den er kun 8 cm høj, og glasuren varierer fra brun til grønlig.

Lertøj

Af J. Slettebo

Langt den største del af kælderfundet er lertøj. Kun nogle få stykker var ubeskadigede, det øvrige var skår. Mange kasser med skår. Skår i alle størrelser – fra næsten hele, kun lidt skårede krukker og potter, over halve og kvarte og stykker til helt små, ubestemmelige skår og småstumper af lertøj.

Efter rensning af denne uoverkommelige mængde er det lykkedes i forbavsende omfang at få sat mange af de små skår sammen til større enheder. Kun sjældent har det været muligt at få genskabt hele stykker, men i mange tilfælde er der dog blevet samlet så meget, at det enkelte stykke lertøjs karakter og udseende kan fastslås med sikkerhed. Andre gange er blot to-tre skår samlede til lidt større skår, uden at genstandens oprindelige form kan bestemmes. Uendelig mange samlingsforsøg har ført til de resultater, der nu foreligger. Sammenligninger af glasur, godstykkelse, farve, dekorationer og former på nogle tusinde småstykker ligger forud for arbejdet med at lime de enkelte stumper sammen. Det har taget måneder at udføre dette besværlige tålmodighedsarbejde.

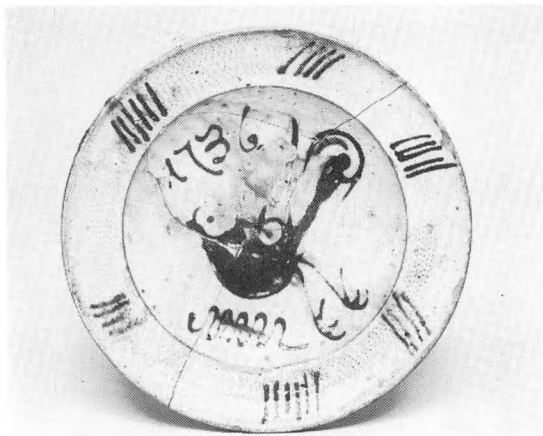
Det nu foreliggende materiale kan imidlertid langt bedre end de oprindelige løse skår fortælle om fundets indhold af lertøj. Det er som nævnt kælderfundets største fundgruppe, og den kan opdeles i en række karakteristiske enkeltgrupper, dels efter lertøjets art i almindeligt rødgods og i de sortbrændte jydepotter, dels efter form og dekoration i potter, pander, fade osv.

Daterede fade

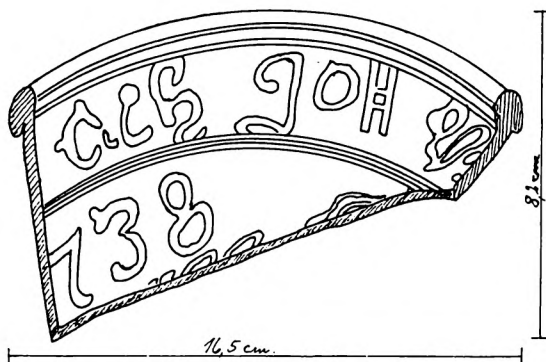
Selvom man nok kender dateret lertøj af mange former andetsteds, så er det i dette fund kun nogle få flade fade eller tallerkener, der har årstal i dekorationen. Kun en enkelt lille, 10,5 cm høj lysebrun stjernepotte har, som en del af en gullig stregdekoration, årstallet 1762 stående på højkant ved siden af stjerten. Ingen af disse daterede fade og tallerkener er hele, men er enten sammenlimede til større eller mindre dele af den oprindelige helhed eller er blot enkeltskår. Det påmalede årstal er derfor heller ikke altid fuldstændig, men har kun et par af cifrene eller dele af cifre bevaret. Et enkelt skår, en stump gulligrøn kant, har med mørke tal angivet de to første

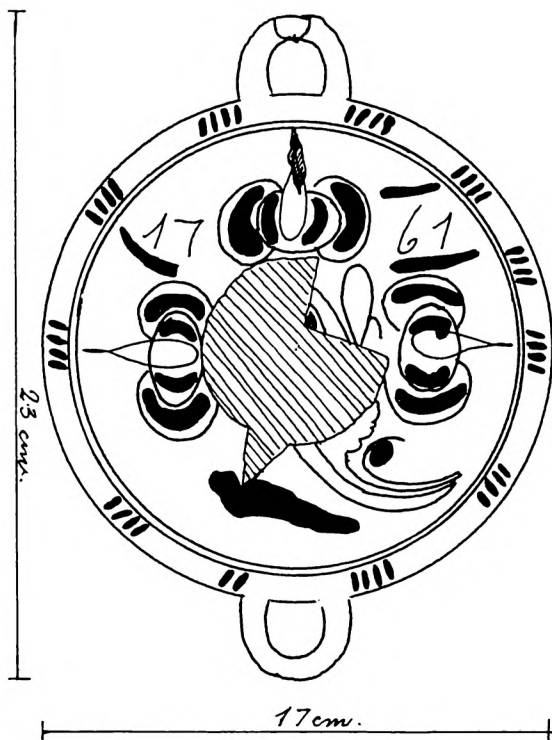
Tre små stjernepotter. Til venstre potte med datering 1762.

Lyst gulligt fad, dateret 1736.

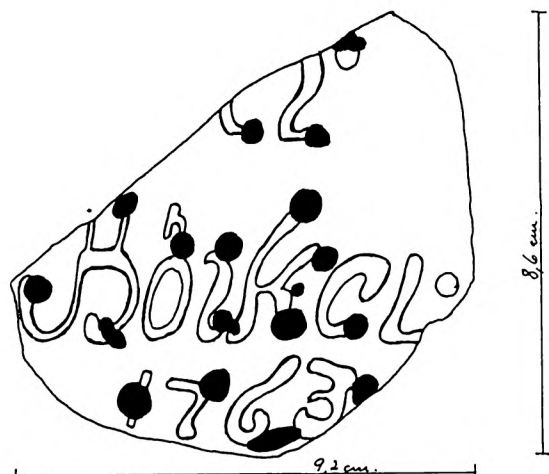
Skår af tallerken eller lille fad, dateret 1738.

Øreskål, dateret 1761. Bunden mangler.

cifre, 17, så det kan kun bestemmes inden for 1700-tallet, men ikke mere præcist.

De tre ældste stykker med årstal er fra 1730-erne. Det ene er resterne af et lille fad eller en tallerken med lys gul bund, hvorpå der er en dekoration i gulligt, grønt og brunt, dels ornamenter, dels en fugl i brunt samt årstallet 1736. Det andet er et kantstykke fra et lidt større, fladt brunglaseret fad med rester af en ulæselig tekst på kraven og de sidste cifre, nemlig dele af et 7-tal og tallet 38 nedenfor. Fadet har altså været fra 1738. Det tredje stykke er mere usikkert. Det er et skår med lys brun glasure, hvorpå der er en dekoration i lys gullig og brun. Hovedmotivet er en hjort, og hen over dens ryg ses tydeligt tallet 17, men skåret er knækket af, så kun en del af årstallets tredje ciffer kan ses. Det er efter al sandsynlighed et 3-tal, med en mulighed for et 5-tal. Hjortetallerkenen er altså snarest fra 1730-erne, og er i alle tilfælde lavet inden for det tidsrum, hvor de øvrige daterede stykker er blevet til. En enkelt lyst gullig tallerken med brun, gul og grøn dekoration kan måske være fra 1740-erne, idet tallene, der sammen med en utydelig tekst er anbragt på kraven, kan læses både 1745 og 1775. Selve glasuren er imidlertid så udflydende, at ikke alle tal og bogstaver kan læses med sikkerhed. Fra 1750-erne er kun et stykke, kanten af et fad med gule, grønne og brune plan-

Skår, dateret 1763.

teornamenter på en lys gullig bund og årstallet 1753 i brun glasur.

De fleste daterede stykker er fra 1760-erne. En øreskål, hvor kun det ene øre er bevaret, har kun de to sidste cifre, nemlig 60, anbragt med spinkle tal på den rødbrune bund, der i øvrigt er smykket med bleggule og grønne planteornamenter. To stykker er fra 1761. Det ene er et mørkt brunt fad med gullige og en smule grønne dekorationer, herunder dele af en fugl. Det andet er en gullig øreskål med to ører og en spinkel blomsterdekoration i grønt, brunt og lidt gulligt. Et enkelt skår har nogle bogstaver, muligvis rester af et personnavn og tallet 1763. Fra 1767 er en anden lys gullig øreskål med blomster- og bladdekoration i grønt og brunt samt med spinkle tal i brunt. Fra 1770-erne er, foruden muligvis det førnævnte tallerkenfragment, hvor tallet kunne læses både 1745 og 1775, et mindre gulligt randstykke med et enkelt ord fra en tekst og tallet 1773 og et ligeledes gulligt ørefad, hvor der endnu er bevaret begge ører og rester af en dekoration i stærkere gult, grønt og brunt omkring en fugl og årstallets to sidste bogstaver, -76.

Øreskål med fugl, dateret 1776.

Lav skål med fugl, dateret 1761.

Tre indvendigt glaserede, lave stjertpotter med hældetud.

De forholdsvis få daterede stykker i det store fund er således alle fra 1700-tallet, med 1736 og 1776 som yderpunkter. De kan alle godt have været anbragt i kælderen en del år efter deres tilblivelsestidspunkt, idet de fleste bærer præg af at have været i brug. Derimod kan de ikke være hældt ned i kælderen før det seneste af årstallene, da der nok er tale om en stort set samlet opfyldning. Kælderen må altså være opgivet og fyldt med affald efter 1776.

Litteratur:

Louis Ehlers: Dansk lertøj, 1967, især s. 82-92.

S. Frankewitz: Kervenheim - zur Datierung der Produkte einer niederrheinischen Töpferei des 18. Jahrh.

J.-G. Naumann: Keramik von Niederrhein, Köln, 1988, s. 141-152.

Gerh. Kaufmann: Töpferware in Schleswig-Holstein, 1981, især s. 33-37.

H. J. Kruse: Töpferwaren aus Preetz, Plön, 1987, s. 21-40, 47 f. og fig. 140-160.

Stjertpotter

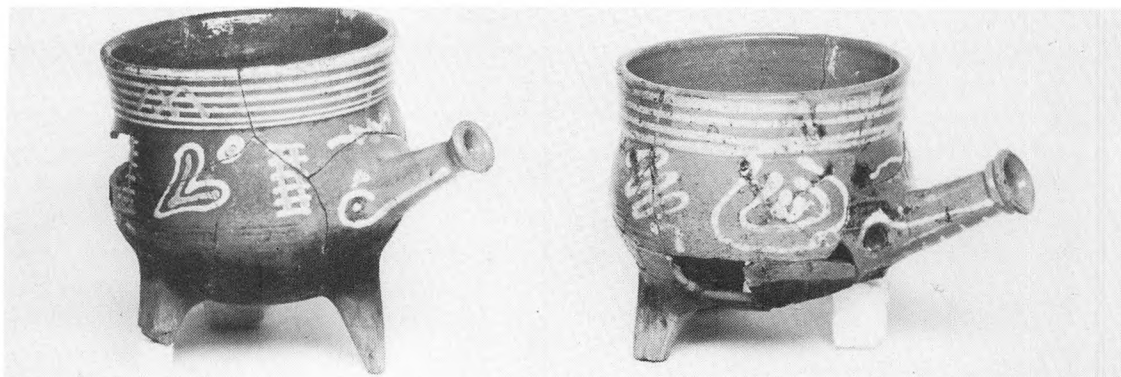
Som det næsten altid er tilfældet med købstadsfund fra tiden efter 1500 – og det er langt de fleste i de danske købstæder – så forekommer stjerne og tæer fra de trættæede stjertpotter i rigelig mængde også her. En optælling viser, at der må have været tale om rester af mere end 100 ituslædede stjertpotter. Det er nemlig ikke til at afgøre, om en del af de løse stjerne og tæer hører sammen, om hvordan en del af de hundreder små, mere ubestemmelige skår hører sammen med nogle af tæerne eller stjertstykkerne, og om nogle af disse kan høre sammen med de rester af potter, gryder og pander, som det kun delvis er lykkedes at samle. Alene af lertøj med stjerne er det lykkedes at få nogenlunde facon på omkring 50, selv om det i nogle tilfælde kun er en rand eller et bundstykke, der er samlet. Trods uendelig tålmodighed er kun en del af det store puslespil gået blot nogenlunde op, og tilbage ligger et par kasser med løse, usammenhængende skår. Sandsynligvis er meget kommet i

kælderen som enkeltstykker fra lerkar, hvis rester er endt helt andre steder. Det vil således slet ikke være muligt at samle alle enkeltdele til helheder.

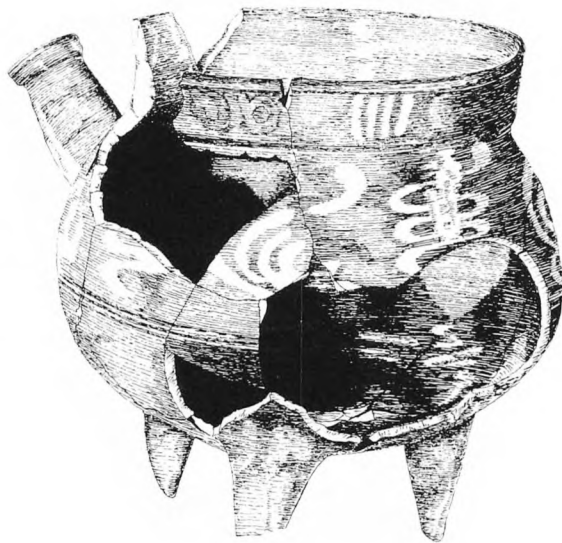
Stjertpotterne varierer meget i størrelse og udformning. Den mindste er kun 7,5 cm høj, de største mere end 25 cm. Glaseringen og dekorationerne er ligeledes forskellige, så den samlede mængde består af adskillige forskellige typer. Stjerten er drejet for sig og sat fast på pottens væg med et par tydelige fingeraftryk på hver side. De kan groft inddeles i to typer – de åbne med en lidt udkraget afslutning og de lukkede med en mere eller mindre tilspidset afslutning, af og til med en krave ved spidsen.

En del af de mere eller mindre bevarede potter har en lille hældetud i den ene side. De er alle udvendig glaseret, nogle, men ikke alle, også udvendig. Potterne med hældetud er enten helt små rundbandede flødepotter – der kan fastslås i alt fald fire i størrelsen 7,5-14 cm høje eller lidt større med næsten flad bund – de tre, der er bevaret godt nok til at kunne måles, er 8,5-10 cm høje og 13-18 cm i diameter. De er alle af rødbrændt ler, og deres eneste dekoration er vandrette drejeriller på ydersiden. De fleste har ret korte tæer og en forholdsvis tyk, åben stjerne, der er god at holde i, når man skal hælde noget fra potten. De har vel især været tænkt som flødekander, men de største har måske også været brugt til saucer eller andre flydende madvarer.

De øvrige stjertpotter har især været til køkkenbrug. Selv om de alle er omhyggeligt tildannede, mange med regelmæssige, tætte, vandrette riller på siderne, så er mange temmelig skæve. En af de lave potter med tud har en diameter, der varierer fra 13,5 cm til 14,5 cm, på en 18 cm høj stjertpotte er åbningens bredde 15 cm på den ene led og næsten 2 cm større på den anden. En tredje potte har en bredde foroven på mellem 11,8 og 12,7 cm, og en lille, 12 cm høj potte, hvis krave har tre brede riller, mens siderne har mange tætte, helt smalle riller, åbningens bredde varierer fra 9,3 til 10,5 cm.

Seks tre-tåede stjernepotter. De er indvendigt og udvendigt glaserede og dekorerede med hvidlige og, ved de fire øverste, også gullige eller grønne linier.

Fire tre-tåede stjertpoter, alle glaserede indvendigt og de tre yderligere udsmykkede med hvide og gullige dekorationer. Alle sammenlimede af mange skår.

Sammenlimet, mørkt brunt glaseret stjertpote med høje tæer.

Skævhederne ved disse er meget tydelige at se. Adskillige bærer tydelige spor af at have stået på et ildsted, mens andre nok kun har været brugt til opbevaring af maden – de finest dekorerede måske til servering ved spisebordet. De er alle rødbrændte og alle indvendigt glaserede. Ved de fleste er benyttet en brun eller lys rødbrun glasur. En enkelt 14,2 cm høj potte har indvendigt en grågrønlig glasur med brune pletter, en anden lidt mindre har en lysere brun med mørkere brune pletter, og enkelte skår viser også en spættet glasur.

Udvendigt er variationerne langt større. Allerede selve pottens udformning viser forskelligheder – nogle har en bred, lodretstående krave øverst, andre går jævnt fra den rundede side over i en smal kant, og atter andre afsluttes med en lille vulst langs kanten. I de mange stykker med lodret krave har denne gerne nogle få, ret brede riller som ekstra dekoration, mens mange har lidt smallere vandrette riller på siderne, mens bunden altid er glat. I enkelte tilfælde har kraven i stedet for de kraftige riller nogle tætstillede bølgelinier – det gælder såle-

Sammenlimet, indvendigt brunt, udvendigt mørkt glaseret stjertpote.

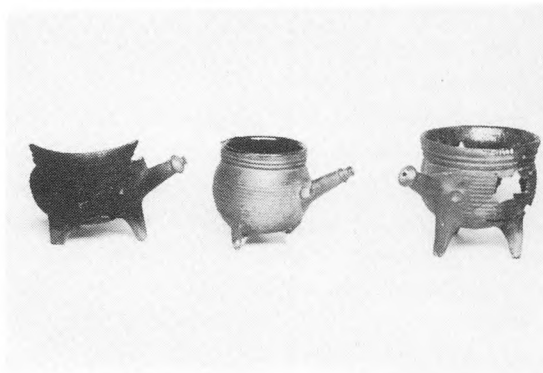
des en velbevaret 11 cm høj lyst brun stjertpote – mens nogle få skår af kantstykker viser en krydsskravering.

Flere stjertpoter er uden udvendig glasur. Det gælder især de lidt større, mere end 20 cm høje eksemplarer, men det ses også på mange enkeltskår, der som regel ligeledes ser ud til at være fra lidt større stjertpoter. På enkelte ser det ud, som om der er spildt lidt af glasuren fra indersiden udenpå, så der her er nogle få større eller mindre glasurpletter. Disse stjertpoter uden udvendig glasur har åbenbart især været benyttet til madlavningen. Mange netop af disse er da også mere eller mindre sodsværtede. En enkelt 18 cm høj potte, der er stærkt sodsværtet næsten op til kraven, har desuden nogle tykke klumper af en hvidlig aflejring indvendig op ad væggene, muligvis rester af noget, der er blevet kogt i potten. Mange stjertpoter er udvendig glaserede, mange desuden dekoreret i to eller flere farver. En enkelt 12,5 cm høj stjertpote har en grønglaseret krave, mens resten har fået en mat hvid overflade af et tyndt lag pibeler, altså ikke en egentlig glasering. De fleste af de

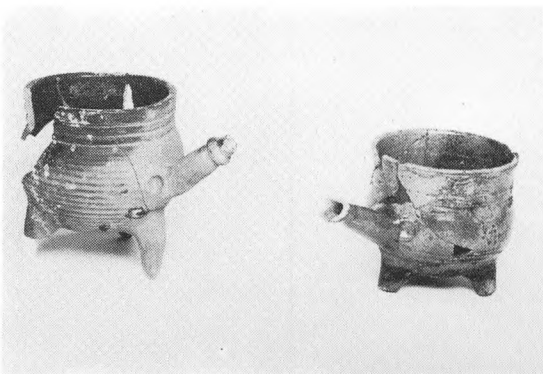
udvendigt glaserede er imidlertid brune fra det helt lyse gulbrune over rødbrunt til en mørk, næsten sortbrun. Enkelte har dog en anden overflade, f.eks. en hvidgul eller en grågrøn glasur. Flere har åbenbart kun været glaseret på kraven eller på kraven og »skuldrene«, mens andre har været glaseret jævnt ned over siderne til dér, hvor tæerne er sat på, så de kun bunden er forblevet uglaseret.

Ud over den uvendige bundglasur er mange stykker yderligere dekorerede med en stregdekoration. Den er som regel lyst gullig eller hvidgul, enkelte gange helt hvid og hyppigt suppleret med grønne streger. Ornamenterne er uregelmæssigt påførte cirkler, spiraler, vifter, slanger, hjerter, kryds eller korte streger. På en enkelt indgår som tidligere nævnt et årstal, 1762, i stregornamenterne. På kraverne er stregerne som regel vandrette linier parallelt med kanten, men af og til også med kryds eller V-formede tegn. Stjerten er, ved de stregdekorerede stykker, forsynet enten med et par lyse streger på langs, forlænget ind på pottens side, eller med korte, lyse tværstreger. I nogle tilfælde, især ved åbne stjertformer, er stjertens afslutningskrave desuden farvet lys.

Selv om der kun er få af de mange skår, der direkte er daterede, kan også de fleste stjertpotter placeres i tid med nogenlunde sikkerhed. Flere har i tidens løb forsøgt at fastslå en bestemt udvikling og dermed en relativ datering af selve stjertens form. Disse skemaer kan dog kun bruges med megen forsigtighed. De mange stjerner fra Kirkegade kan i virkeligheden nok kun placeres i udviklingens yngre del, dvs. der synes ikke at være former, der er ældre end 1700-tallet. Derimod er der næppe noget i vejen for, at de ud fra deres form at dømme kunne høre hjemme i første del af 1800-tallet. En datering alene ud fra de fundne stjerters form bliver altså langt mere upræcis og giver et langt større spillerum i tid end de fastslåede, sikre dateringer. Omvendt må det understreges, at alle de fundne former udmærket

Tre helt små stjertpotter, 8-11 cm høje.

To mørkt glaserede stjertpotter.

To brunglaserede stjertpotter, 14 og 12 cm høje.

kan høre hjemme inden for de årstal, der er blevet fundet på dekorationerne. Alle lader sig udmærket indpasse i tidsrummet 1730-1780.

Selve stjertpotternes form tillader heller ingen præcisere datering – de kan nok godt være fra ethvert tidspunkt mellem 1600-tallets slutning og 1800-tallets midte. Igen må det dog fastslås, at de udmærket kan være fra 1700-tallet alle sammen. Lidt bedre grundlag giver de dekorede kar. De hører med en høj grad af sandsynlighed hjemme i 1700-tallet. En del kunne godt være fra de første årtier af 1800-tallet, men behøver det ikke.

De lyse stregdekorationers enkle, løst tegnede figurer er bedst kendt fra midten eller sidste halvdel af 1700-tallet, ligesom de få dyre- og fuglefigurer er af lignende type, som kendes på stettinergodset fra sidste halvdel af 1700-tallet.

Alt i alt må den sandsynligste datering af fundets stjertpotter være til 1700-tallet. Nærmere er det ikke muligt med større grad af sikkerhed at placere de stykker, der ikke ligefrem bærer årstal i dekorationer. Mange kan dog nok med stor sandsynlighed indskrænkes til århundredets midte eller sidste halvdel. De daterede stykker synes således at angive en rimeligt sandsynlig tidsramme også for de mange stjertpotters tilblivelse.

Litteratur:

- Louis Ehlers: Dansk lertøj. 1967, især s. 35-48, 66 f og 75-92.
John G. Hurst m.fl.: Pottery, produced and traded in N-W-Europe 1350-1650. Rotterdam Papers, VI, 1986, s. 237-40 og 250-67.
Gerh. Kaufmann: Töpferware in Schleswig-Holstein. Heide, 1981, især s. 7-11, 16-24 og 33-37.
Gerh. Kaufmann: Volkstümliche Keramik aus Norddeutschland. Katalog, Altona 1981, især s. 80-93.

Tallerkener, skåle og potter

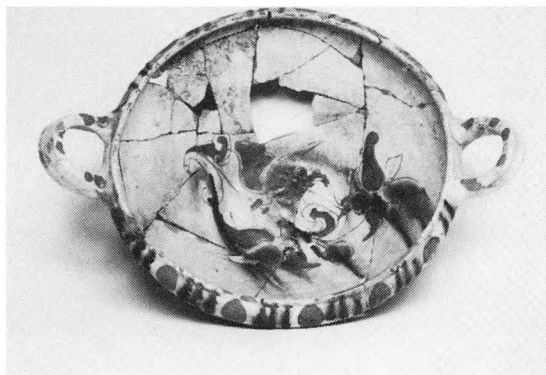
De daterede tallerkener og fade er allerede omtalt, men de udgør kun en lille del af det samlede antal tallerkener i fundet. De mange skår og brudstykker af tallerkener

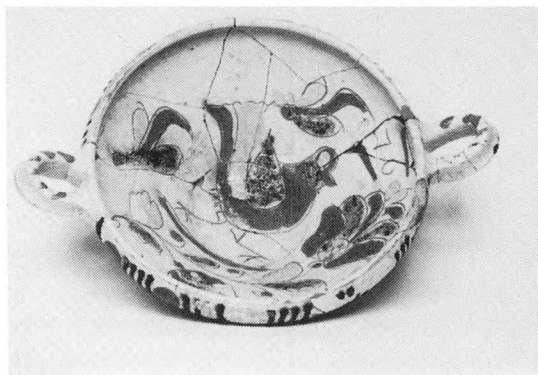
Mørkbrunt glaseret tallerken med gullig tulipan i bunden.

og skåle viser imidlertid samme dekorationer som de daterede. En næsten hel tallerken med en diameter på 21 cm har således en tulipan i hvidlig og grøn glasur i midten på en lys brungullig bund. Den er desuden dekoreret med en prikket kant, en dekoration, der genfindes på adskillige skår. De fleste skår fra tallerkener har en lys bund, enten hvidgul eller gullig-brun, mens enkelte har en mørkere brun bund. På adskillige skår synes dekorationen alene at have bestået af koncentriske cirkler eller af stregornamenter på randen. Andre har haft planteornamenter i bunden, nogle med egentlige blomster som tulipanen, andre blot med bladværk, groft angivet i brun eller grøn på lys bund eller hvidgult på skår med brun bundglasur. Endelig er der nogle få skår, hvor dekorationen har været en fugl sammen med bladornamenter.

Da alle disse skår og tallerkenfragmenter har dekorationer, der er meget nært beslægtede med de dekorationer, der findes på de daterede stykker, må det være rimeligt at placere alle i 1700-tallet. Der er i alt fald ingen af de mange tallerkenskår, der synes at være fra før 1700. Derimod er der nok en del af de mere enkle dekorationer, der fortsætter et godt stykke ind i 1800-tallet, men

Øreskål med gullighvid bundglasur og planteornamenter i brunlig og grøn.

Øreskål i lys gullig glasur med fugl og planteornamenter samt tallene 76 fra årstallet 1776.

da alle disse typer også forekommer i 1700-tallets sidste halvdel, er der ingen sikker grund til at forsøge en senere datering. Alle de fundne skår af tallerkener kan godt være fyldt i kælderet et eller flere årtier før 1800.

Det samme kan siges om de mange dekorede skåle og hankekrukker i fundet. Også her findes talrige skår, der er smykkede med linier, cirkler eller planteornamentik, som regel i lyse farver på en mørkere bundglasur. En lav skål har således en rødbrun glasur med gullige, koncentrisk anbragte cirkler, krydset af korte, grønne tværstreger og en anden, hvis bundglasur er lyst gulligbrun, har hvidlige streger omkring en tulipanlignende blomst i næsten helt hvidt og grønt i bunden. En tredje skål, 22,4 cm i diameter med to hanke, har brune og grønne planteornamenter på en gulliggrøn glasur indvendigt og langs randen udvendigt brune pletter og grønne streger på en gullig glasur. Nogle af krukkerne har ligeledes en dekoration udvendigt, mens de indvendigt er helt ensartet glaseret. Også her ses planteornamenter eller stregdekorationer i lyse farver på en lidt mørkere bund. Ofte har hankene desuden en særlig udsmykning med korte streger på tværs af hanken. En 19

cm høj krukke med to hanke har således gullige og grønne streger på en lys brun bund, og en 12,5 cm høj skål har gule og grønne dekorationer på den øverste del og på øret, mens den indvendigt er rødbrunt dekoreret.

Langt de fleste brudstykker og skår af skåle og hankekrukker er imidlertid uden særlige dekorationer og derfor yderligere vanskelige at datere. Skålene, der på de stykker, hvor det overhovedet kan måles, varierer fra diameter på 14 cm til diameter på omkring 30 cm, har som hovedregel kun glasur indvendigt. Nogle få synes dog at være lidt mere hårdbrændte, og de bærer tilsyneladende præg af at være saltglaserede udvendigt. Det gælder således en 14 cm høj og 16,5 cm bred rødbrun skål med en hank. Andre har udvendigt pletter af glasur, ofte i en anden farve end den indvendige. Det ses bl.a. på en 18,5 cm høj noget skæv skål med to hanke og på en hel del mindre fragmenter. Der er her sandsynligvis tale om, at glasuren under stabling i ovnen har dryppet fra de øverste kar ned på de nederste, idet karrene har været stablet med bunden opad.

Nogle af hankepotterne og enkelte lave skåle har tærligesom stjertpotterne. En 14,5 cm høj krukke med hank

Mørkt brunglaseret hankepotte med gullighvide stregdekorationer.

Indvendigt brunglaseret hankepotte med rester af en hvidlig belægning, måske madlavningsspor, udvendig.

Hankepotte, hårdtbrændt og med mørk glasur indvendig.

og tre tæer er indvendigt mørk brun og udvendigt uglaseret, men med tætstillede, vandrette riller. En anden, ligeledes 14,5 cm høj, krukke med hank og tæer er også mørk brun indvendig, men med et tyndt brunt glasurlag på ydersiden. En 14 cm høj skål med hank og tæer er indvendigt rødbrun og har udvendigt en mørkere brun glasur med et grønligt skær. Endelig er der blandt krukkerne en ret velbevaret 23,5 cm høj potte på tre tæer, men uden spor af stjert eller hank. Den er indvendig brun og udvendig uden glasur.

Langt de fleste skåle og hankepotter står imidlertid på en flad bund, ofte med tydelige spor fra drejeskiven på undersiden. Adskillige af disse har én eller to hanke, men der er også flere uden hank eller stjert. Hankene er i de fleste tilfælde placeret vandret. På skålene sidder de på den lodrette eller svagt indadbuede rand, der på flere stykker har en dekoration med streger og pletter. På krukkerne sidder hanken, når der kun er én, nede på krukkenes skulder, lidt over den bredeste del. På de åbenbart noget færre, krukker med to hanke, sidder disse som regel højere, ofte på den næsten lodrette krave. I nogle tilfælde udgår hankene fra krukkenes øverste kant og er derpå fæstet lodret nedenunder randen, nede på krukkenes skulder. I andre tilfælde er hankene placeret vandret på samme måde som de findes på skålene.

Et enkelt, næsten helt grødfad afviger fra de øvrige ved at være et karmfad med en kraftigt profileret kant. Det er 31,7 cm i diameter og af form som de andetsteds omtalte stettinerfåde (jf. side 111-114). Fadet er indvendigt lyst gulligt glaseret og dekoreret med en brun og en udflydende grøn glasur. I bunden er anbragt en fugl i brun glasur, og langs den indre kant er med blågrønt placeret en, desværre ulæselig, indskrift. Nogle enkelte randskår stammer åbenbart fra andre karmfåde, men der har ikke været mange af dem blandt det øvrige, righoldige lerkar-materiale.

Karmfåde af denne type kaldes almindeligvis grød-

Hankepotte i lys brunlig glasur med dekorationer i gulligt og grønt.

Mørkt glaseret hankepotte med vandrette og bølgede riller som dekoration.

To øreskåle, glaseret indvendigt og på kanten og dekoreret med brunt, gult og grønt.

fade. De kendes fra store dele af landet og fra hele Slesvig og Holsten, men især fra det østlige Jylland og fra Slesvig-Holstens østlige områder. De kan dateres til 1700-tallets sidste del og til store dele af 1800-tallet. Dekorationerne placerer imidlertid med ret stor sikkerhed dette fad til 1700-tallet, altså samtidig med fundets øvrige lerkar.

Litteratur:

- J. H. Clevis og J. Kottman: Weggegooid en Teruggevonden, Deventer 1989, især s. 26-29 og s. 95-111.
 L. Ehlers: Dansk lertøj, Kbh. 1967, især s. 81-89 og 93-106.
 Alfred Hansen: Sundeved-Broager Pottmageri. 1990.
 H. J. Kruse: Töpferwaren aus Preetz, Plön. 1987.
 J. Naumann (udg.) Keramik v. Niederrhein. Köln 1988, bl.a. s. 62-68, 77-87 og 141-152.
 J. Slettebo: Winthers pottmageri (Fra Als og Sundeved, 44, 1965, s. 36-69).
 J. Slettebo og F. Grandt-Nielsen: Jordfund omkring Sønderborg Slot. (samst., s. 12-21).
 H. Søgaard: Lertøj fra nørrejske museer, 1958.
 Volkstümliche Keramik aus Norddeutschland. Köln 1988, bl.a. s. 65-122.
 J. Wittstock (red.) aus dem Alltag der mittelalterlichen Stadt. Katalog, Bremen, 1982.

Lysetager og andet lertøj

I fundet er bevaret eksempler på to forskellige slags lysetager til små vokslys og stager til olielamper. Af begge typer er der nogle næsten hele stykker.

Den egentlige lysetage, der er lavet til et lille vokslys eller et tykt tællelys, er 8,1 cm høj, drejet, med en udadskrånende fod, der er 4,7 cm i tværsnit, en bred og en lidt smallere vulst på skaftet og en let udkraget, 2,7 cm bred munding, hvori der har kunnet sættes et lys. Den meget beskedne stage er udvendigt grønglaseret i en ret lys gulligrøn tone. Nogle få skårstumper kan muligvis stamme fra tilsvarende stager.

Der er også i kælderens fundet rester af en helt anden type lysetager til vokslys. Det er brudstykker af to rødbrændte, uglaserede stager, fint dekorerede ved udkærringer.

Det ene fragment har en bred, kvadratisk fod, ca. 13×13 cm, der skråner indad mod et hult, firkantet midtstykke, som nok har været henvend 15 cm højt. På alle fire sider er helt igennem leret udkåret et hjerte med spidsen opad. Det andet fragment består af to løse stykker, der ikke med bestemthed kan genkendes som lysetage, men som er af samme type som det førstnævnte. De to stykker er dekorerede med linier og hak, udført med en knivspids.

De er begge karakteristiske for den slags lærarbejder, der udførtes som ekstra arbejde på egnens teglværker, hvorved arbejderne søgte at tjene lidt ekstra.

De to godt bevarede olielamper er næsten ens med to skåle over hinanden, forbundet med et cylindrisk skaft. Begge de runde skåle har opadbøjede kanter, den nederste ubrudt hele vejen rundt, den øverste, mindre, med en tud, dannet ved at randen her er bøjet lidt udad, så overskydende olie kunne løbe ned i den nederste, samtidig med at tuden var et bekvemt sted at lægge vægen, så den ragede op ad olien. Modsat den lille udbøjning sidder en vandret hank, fastgjort på skålens næsten lodrette kant.

De to lamper er lidt forskellige af størrelse. Den spinkleste har en nedre skål, der er 10 cm i tværmål, mens den øvre skal (uden hanken) er 8,6 cm. Den største lampes nederste skål er 12 cm i tværmål, og den øvre (også uden hank) er 8,8 cm. De er næsten lige høje - den spinkle er endda med sine 10,9 cm en anelse højere end den brede, der er 10,5 cm. Begge har tydelige riller både på skålens kanter og på stilken og er ellers udekorerede. Den laveste lampe har en lys brun glasur, mens den lidt højere har en overvejende gulligrøn glasur, idet midterstilken dog er lys brunlig.

Blandt de mange ting af lertøj i kælderen er også en masse ubestemmelige skår, der kan stamme fra potter, tallerkener, skåle, fade, men nogle også fra mere usædvanlige som de nævnte lysetager eller som andre sjerformer. Nogle kan genkendes som dele af dørslag eller måske ostekar, glaserede skåle med tætstillede huller i bunden. Et af dem har været en si med næsten flad bund med gulligrøn bund, et andet er fra mere skålformet kar med brun glasur indvendig.

Helt for sig selv er en gruppe rød- eller rødgule, som regel uglaserede hankekar. Et enkelt har en stor, mørk grønlig glasurklat lidt skævt anbragt i bunden. Flere af skårene er lidt hårdtbrændte, næsten sintrede og kan se ud, som om der er tale om lidt pletvist anbragt saltglasur på ydersiden. De øvrige er helt uden glasurspor. De har alle flad bund og er drejet med tydelige riller på ydersiden, nogle fine og tætstillede, andre lidt grovere. De har en udadbøjet rand, og fra randens kant udgår på hver af dem en lodretstillet bred, båndformet hank, der er fæstet lidt nede på siden af skålen. Ejendommeligt for alle disse er, at der oppe på siden, hvor den smalner ind i den kraven på ny bøjer udad, er anbragt en vandret række huller. De er af forskellig størrelse fra kar til kar og af forskelligt antal. De er alle boret eller stukket indefra, idet hvert hul set udefra er pænt rundt og uden rand. Indvendigt er der omkring hullet en ophøjet, uregelmæssig ru rand, og der er tydeligt nok ikke gjort no-

*Lille, 8,1 cm høj, lysestage med lys gulliggrøn glasur.
Lav skål, indvendigt med lys brunlig glasur.*

get forsøg på at fjerne eller blot udjævne eller glatte denne grove rand omkring hullerne. Alle huller må således være lavet i det bløde ler før brændingen. På nogle er hullerne anbragt helt vandret i samme afstand fra kanten, på andre lidt hoppende, skiftevis lidt højere og lidt lavere, men i alle tilfælde på karsidernes øverste del. Hullernes antal og dermed afstanden mellem dem varierer. Det højeste antal synes at være 10-12, andre har muligvis kun haft 5-6 huller. Disse kar er nogenlunde lige store. Af de målelige eksemplarer har den højeste været lige ved 7 cm høj og den laveste 6,2 cm, altså mindre end 1 cm variation på højden. En smule større forskel er der i bredden, hvor det mindste tværmål, der

har kunnet fastslås, er 12,8 cm på en udvendigt sværtet skål, der også hører til de laveste og som har 8 huller helt eller delvis bevarede. Et kantstykke har et tværmål på 14,5 cm ligesom det førnævnte kar med den indvendige glasurklat og med 9 bevarede huller. Største tværmål, 15,5 cm, har et hårdtbrændt fragment, hvor der kan fastslås 8 huller, men hvor der i de manglende stykker kan have været 2-3 til.

Hvad denne gruppe ensartede hankeskåle med de ejendommeligt placerede huller har været brugt til, er vanskeligt at sige. De har ikke som de førnævnte sier eller ostekar hullerne i bunden eller huller både på sider og i bund. Hullerne er tværtimod anbragt højt oppe på

To olielamper med hank, t.v., 10,9 cm høj, med lys brun glaser, t.h. 10,5 cm høj med gulligrønt glaserede skåle og lystbrun stilk.

siden. En anvendelse som ostekar er således ikke særlig sandsynlig og som si næppe heller. Snarere kan der måske være tale om fyrfade, men det spinkle gods taler dog ikke for denne løsning. Nogen tilsvarende kar er det ikke lykkedes at finde. Det ensartede præg - højder mellem 6 og 7 cm, diameter ved randen mellem knap 13 og godt 15 cm, samme hanketype, samme gods og brænding, samme form - synes at antyde, at der er tale om en enkelt produktion, en samlet fremstilling af alle karrene, vistnok 20-25 stk. Om de så er kommet i kælderens, fordi de er kasserede eller om de har været anvendt samlet et eller andet sted, er det foreløbig ikke muligt at sige.

Litteratur:

Teglværkslertøj:

Inge Adriansen m.fl.

Teglværker ved Flensborg Fjord. Sdb. 1984.

L. Ehlers: Dansk lertøj, 1967, s. 64 f.

Lysetager og lamper:

H. Clevis og J. Kottman: Weggegooid en Teruggevonden. Deventer, 1989, s. 45, 105 og 133.

L. Ehlers: Dansk lertøj, 1967, s. 62.

Ostekar o.l.:

U. Francke og Chr. Reichmanns artikler i J. Naumann (udg.): Keramik vom Niederrhein, Köln, 1988.

Jydepotter

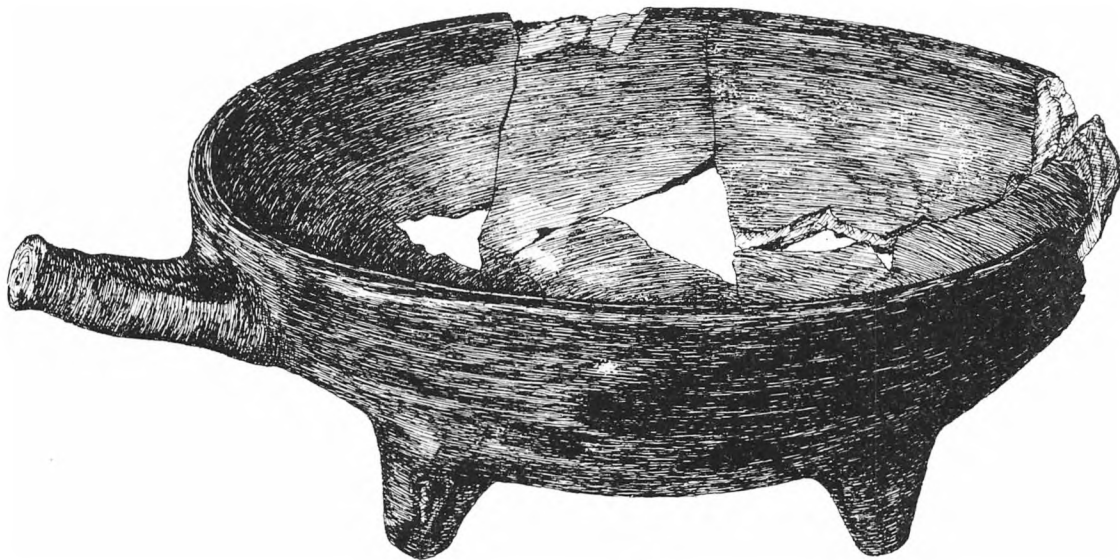
I kælderfundet findes dele af mindst 40 sortbrændte jydepotter. Enkelte er næsten helt bevarede, en del har kunnet sættes sammen til større eller mindre fragmenter af kar, og endelig findes en del skår, der ikke har kunnet passes sammen med andre. Det svarer således fuldstændigt til forholdene for de øvrige lerkar i fundet.

Jydepotter er sortbrændt, dvs. de er brændt uden tilgang af ilt, en såkaldt reduceret brænding. De er alle håndformede, altså i modsætning til de fleste andre lerkar ikke lavet på drejeskive. De eventuelle dekorationer blev udført ved, at overfladen blev gnedet med en glat sten, så der dannedes mønstre - det kaldes glåsning. Enkelte kunne desuden smykkes ved små afskæringer i kanten på overgangen mellem side og bund eller ved indtrykning af fordybninger langs halsen, udført med en pind. De er altså ret primitive af udseende og har især været brugt som almindeligt køkkentøj, men adskillige

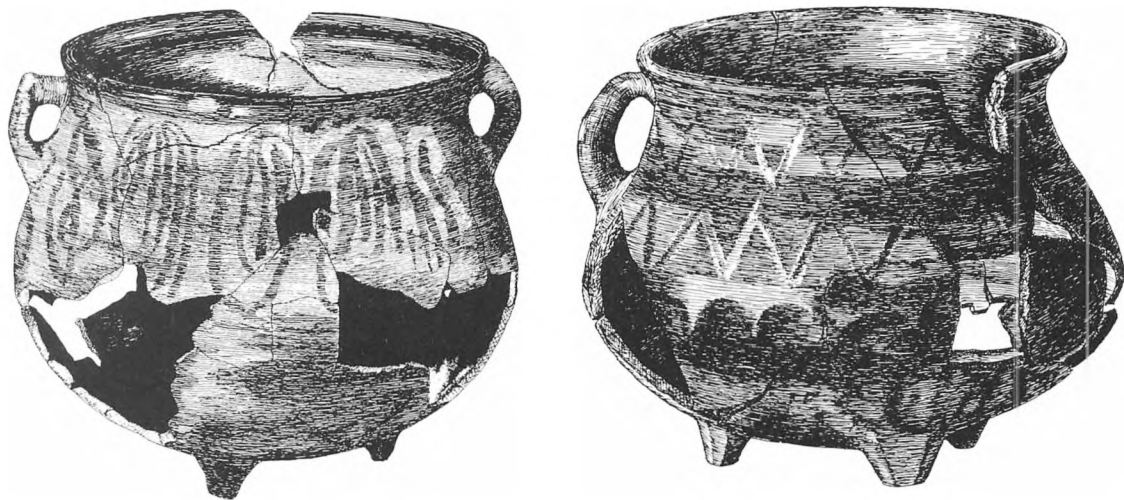
jydepotter har dog været meget fint og omhyggeligt udformet.

De fleste jydepotter fra Kirkegade 8 har været gryder med tre tæer og én eller to hanke, der ofte virker meget små og spinkle i forhold til grydens størrelse. En bred, flad 11,5 cm høj gryde, hvis munding er 25,5 cm bred, har således en helt spinkel, lodretsiddende hank anbragt under den udadkragede kant. En 12 cm høj gryde med en åbningsdiameter på 22,5 cm har også en lille, lodret hank og et par store skår har ligeledes bevaret en lodretstillet hank under kraven. Den førstnævnte har en glåsning indvendigt i bunden, den anden er uden spor af glåsning og det ene af skårene har en tydelig siksak-stribet glåsning på begge sider af hanken.

En del potter har en hank med en udskåret knop øverst, vel beregnet til at støtte tommelfingeren på, selv om hanken i nogle tilfælde er så spinkel, at det kan være svært at holde potten eller gryden i den. En 15 cm høj og 13,4 cm bred potte på tre lave tæer og med en udvendig

Jydepotteskål med stjer og tre tæer. Indvendigt er der et svagt mønster (glåsning-dekoration).

To tre-tåede sortbrændte gryder med hank og tydelig glåsning udvendigt.

ret sjuksket udført glåsning med streger har en sådan pænt udformet hank. Det samme gælder et brudstykke af en godt 20 cm høj potte, der er både udvendigt og indvendigt smykket med spinkle linier og ovaler, en ca. 15 cm høj potte med indvendig glåsning og et par skår, hvor potternes oprindelige størrelse ikke kan afgøres.

Enkelte potter har to modstillede hank. Det gælder en ca. 18 cm høj jydepotte med en åbningsbredde på 16 cm, hvis to hank er lodret placeret under kraven, og som er udvendigt glåset med store blanke kryds. Den har desuden fået en ekstra udsmykning ved en række hak, afsat med en pind eller en kniv på det smalle stykke lige under kraven. En anden 18,2 cm høj, 17,3 cm bred potte har ligeledes to lodrette hank. Også den er glåset både ud- og indvendigt, udenpå med indgnedne, ret grove ovaler.

Nogle få brudstykker har en lidt anden udformning af hankene. Et randstykke, ca. 28 cm i diameter, har således en kraftig hank, groft tilskåret med kniv, og et andet skår har en vandret, kraftig hank, anbragt lavt på pottens bredeste sted på overgangen mellem side og bund. En

har en 7,2 cm høj og 17 cm bred, lav skål med en stjertlignende knop i stedet for hank.

Nogle jydepotter har været særlig fint udsmykket. En lille 10,8 cm høj potte har således et meget elegant udført mønster i glåsningen, og der er desuden med en kniv skåret små indhak på pottens bredeste del ved overgangen mellem side og bund. Den samme skårne pynt findes også på et brudstykke, hvor der også er bevaret en lodret hank med knop. Endelig har en stump af en lille potte et meget fint og omhyggeligt udført glåsningmønster. Det bør imidlertid bemærkes, at der tilsyneladende hverken er kander eller andre finere former i fundet.

De mange sortbrændte skår og fragmenter er ikke af jydepotter lavet på Sønderborg-egnen. Det er brugsting, købt enten på byens markeder eller af omrejsende handlende og bragt hertil fra de jyske jydepotte-egne. De fleste kan med rimelig sikkerhed stedfæstes til Vardeområdet. De viser en række træk, der kendes fra denne egn, der var et af Vestjyllands vigtigste produktionssteder for jydepotter: tæerne er skarpt afskårne med kniv,

hankene er spinkle, potterne har en rund bug, så de midt på er bredere end den skrå krave ved munden, og karvæggene er meget tynde, fine og ofte af høj kvalitet. Det er da også det rimeligste at antage, at langt de fleste af de jydepotter, der kom til Sønderbog, var lavet på Varde-egnen. Herfra gik flere diagonalvejs tværs over Sønderjylland til østkysten - en nordlig mod Vojens og Haderslev og en sydligere mod Aabenraa og ned mod Tinglev og videre til Sønderborg og Als. Der er således intet mærkeligt i, at der i kælderfundets stærkt varierede indhold også findes et udvalg af de daglige brugsting fra køkkenet, jydepotterne.

Dateringen af de fundne stykker er vanskelig. De former, der her er beskrevet, kendes fra både 1700- og 1800-tallet og lader sig næppe nærmere bestemme. De tilskårne tæer er fundet andre steder i sikre 1700-talslag, de spinkle hanke ligeledes, men begge dele fortsætter også med at blive lavet længe efter 1800. Fraværet af finere kaffekander, blomsterpotter, æbleskivepander osv., der alle er ret sene former, kan nok tale for, at de her behandlede stykker hører hjemme i 1700-tallet, men med sikkerhed kan de næppe dateres. Kun det øvrige fund kan gøre det sandsynligt, at også denne del er fra 1700-årene.

Litteratur:

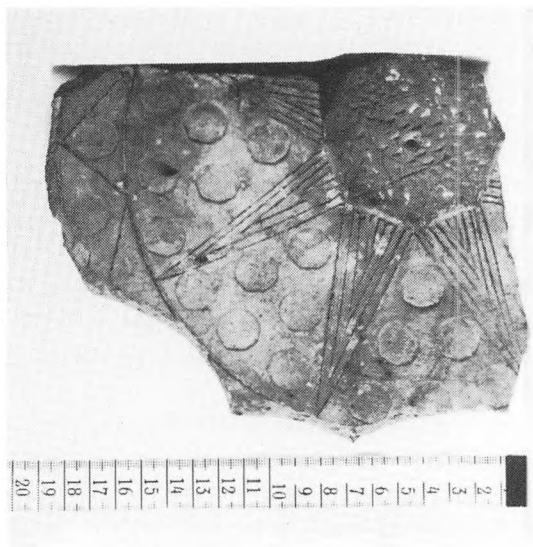
H. P. Hansen: Jydepotter og Løb. Kbh., 1944.

Andr. G. Jensen: Jydepotten. Kbh., 1924.

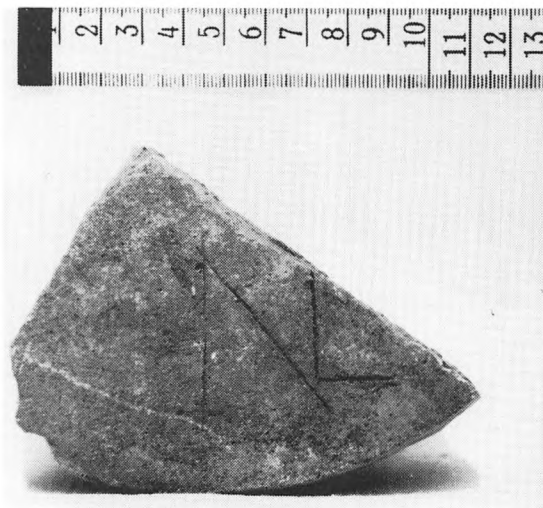
Helge Søgaard: Lertøj fra nørrejske museer, Aarhus, 1958, især s. 39-46.

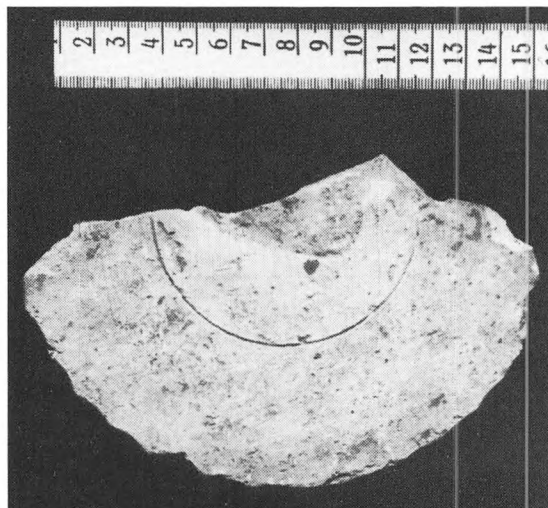
Brudstykke af let hvælvvet låg til en jydepotte, låget har tydelig »glåsring«.

Brudstykke af rødbrunt låg med stempel- og lineornamenter.

Undersiden af gulbrunt låg med indridsede bogstaver.

Undersiden af et gulligt låg med enkel cirkeldekoration.

Låg af ler

Af Jørgen Slettebo

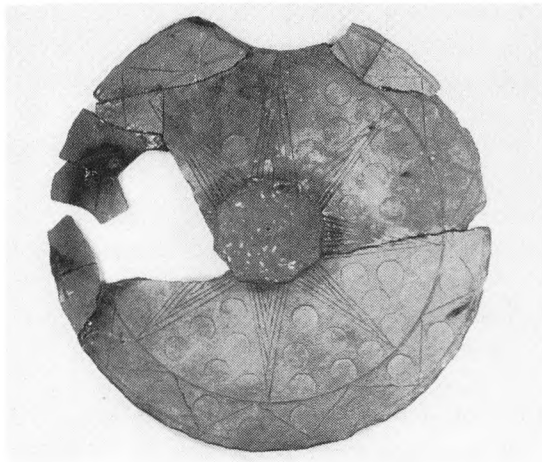
Mellem de mange lerkarskår, der blev fundet blandet sammen i kælderens, er en del der stammer fra nogle runde plader med flad underside og skrå eller svagt hvælvet overside. På de brudstykker, hvor midten af pladen er bevaret, findes her en knop, som regel kantet. De gør derved indtryk af at være en slags låg, der har kunnet løftes i midtknoppen.

Mange af brudstykkerne har på den flade side, der i øvrigt er ru, nogle indridsede rette linier, der dog aldrig danner noget mønster. Desuden er flere mørkfarvede eller tydeligt sodsværtede på denne side. Nogle bærer således præg af at være brugt på én eller anden måde, mens andre helt mangler brugsspor.

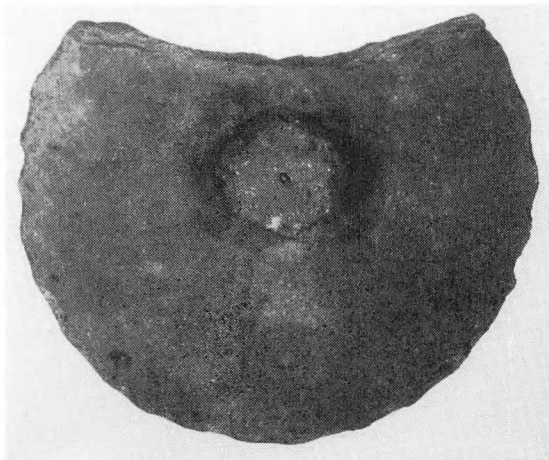
Dekorationen af disse stykker findes, hvis de overhovedet er udsmykkede, på oversiden. Det kan dreje sig om indridsede nøjagtigt anbragte linier eller om stempelmærker. En del af de indridsede linier er udført, som om de var lavet med en passer enten koncentriske omkring pladens midte eller ved udfyldning i et stjernemønster inden for en cirkel, på samme måde som det kendes fra tegnede karvsnitmønstre.

Pladerne er af enten rødt eller gult ler, bortset fra dele af to sortbrændte jydepotte-låg. På de røde og gule plader er overfladen meget fint glittet, så der bliver en helt glat flade at ridse dekorationerne på. Kanten af pladen er ofte afskåret i små buer, den ene tæt ved siden af den anden, som om de var skåret med en kniv i det våde ler. Dette ses foruden på otte større brudstykker også på fem mindre randstykker.

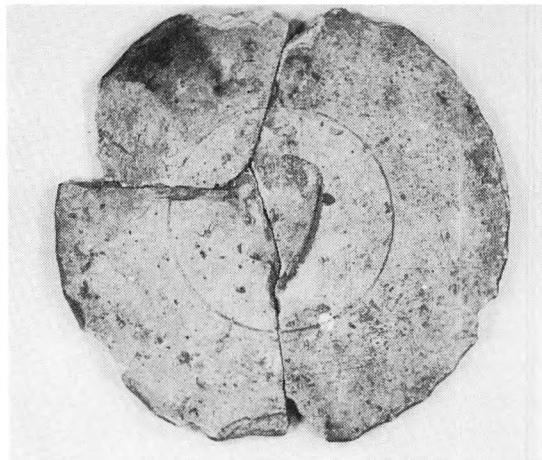
På otte af de fundne brudstykker er der bevaret midtknoppen eller rester deraf, mens sporene af en knop ses tydeligt på yderligere to fragmenter. En af knopperne er sekskantet, på det ene jydepotte-skår er den rund, på de øvrige er der en ottekantet knop. Tilsyneladende er de skåret med en kniv, og de fleste er desuden affaset langs kanten, på tre af dem i buer ligesom ved pladernes kant. På det største fragment (fig. 2, side 100) er knoppens overflade udsmykket med linier og mange små indtrykte trekanter, måske lavet med en knivspids. De øvrige fem knopper, hvor overfladen er bevaret, er helt glatte.

Rødbrændt låg med 8-kantet knop og stempeldekoration mellem indsnittede linier.

Rødbrændt låg med sekskantet knop. Diam. 12 cm.

Gulbrændt låg, diam. 16,5 cm.

Det største låg (side 101) er rødbrændt, 28 cm i diameter og dekoreret med indridsede linier, dels to koncentriske cirkler, dels arrangeret i spidser ud fra midtknoppen. Her imellem er trykt ottekantede, næsten runde, stempelmærker, dels arrangeret seks og seks i otte trekanter, dels anbragt mellem de to cirkelslag langs randen. Den otte-kantede knop er som nævnt smykket på overfladen med linier og indstikninger. Undersiden er sortsværtet langs kanten.

To lidt mindre fragmenter, et gulbrændt, der kan regnes til at have haft en diameter på ca. 26 cm og et rødbrændt på ca. 22-24 cm, har begge glat overflade helt uden dekoration. De har begge ottekantede knopper med affasede kanter og en helt plan, ru underside, det røde helt sodsværtet, det gule kun med svage spor af mørkfævning.

Uden anden udsmykning end den fint glattede overflade er desuden dels et lille rødbrændt fragment med knop, et stykke af et gult låg, hvor knoppen er knækket af og syv mindre randfragmenter. Af de sidste kan der dog på et par have været dekorationer på de ikke-beva-

rede dele. Det lille, røde låg (side 102 t.v.) er 12 cm i diameter og den seks-kantede knop er noget skævt skåret ud, ligesom kantudskæringerne er lidt uregelmæssige. Det har kun helt svage spor af sværtning på undersiden, så lidt, at det lige så godt kan skyldes snavs fra det materiale, det har ligget op ad i kælderen, som en sodsværtning fra eventuelt brug. Det gule brudstykke, der har haft en diameter på ca. 16 cm, er helt uden sværtning på den plane underside. Af de mindre rand-fragmenter er et gulbrændt, resten er røde. Det gule og to af de røde brudstykker er uden sodsværtning, de øvrige er tydeligt sortsværtede. På to går de sorte spor endda tydeligt om på den glatte overflade også. Det ene skår, uden sværte, har desuden på undersiden indridset nogle rette linier, der muligvis læses som et sammenskrevet NL (s. 100 nederst t.v.). Måske kan der her være tale om et ejermærke.

De resterende røde og gule fragmenter er alle forsynede med en indridset linie-dekoration. På en gul plade, 16,5 cm bred, hvor knoppen er slået helt af, indskrænker den sig dog til en enkelt cirkel uden om knop-

Gulbrændt låg med ottekantet knop. Dekoreret med cirkler, bølgelinier og siksak-linier. Diam. 20 cm.

pen (side 102 t.h.). På et andet, næsten helt bevaret gult fragment på 20 cm, er ridset tre koncentriske cirkler med en bølgelinie mellem de to ydersider og en række korte, rette linier, der danner en mangetakket stjerne inden for den inderste cirkel (side 103). Det tredje af de større gule fragmenter på 20,5 cm har haft formodentlig fem cirkler med en 6-bladet »karvsnitstjerne« indeni - alt udført med passer. Det er en udsmykning, der er velkendt fra folkekunsten, hvor tilsvarende »stjerner« eller »blomster« er benyttede f.eks. i udskårne manglebrædder. På et rødt brudstykke af et ca. 21 cm bredt låg, der i øvrigt med en godstykkelse i midten under knoppen på 27-28 mm er langt det tykkeste af de fundne skår (det almindeligste er mellem 10 og 18 mm som største tykkelse), er dels et par koncentriske cirkler - den ene helt ude ved randen og nogle rette dobbeltlinier i spids ud mod den inderste cirkel. Ind

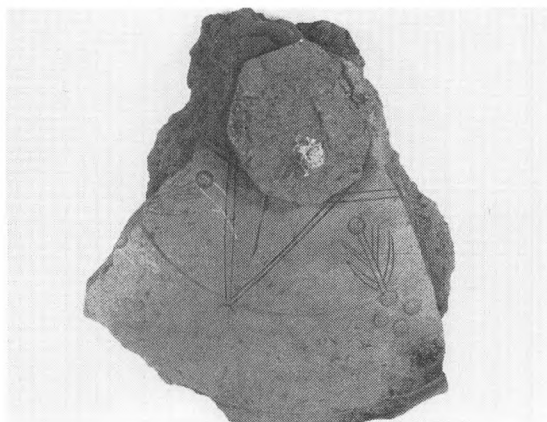
imellem er lidt løsere ridset nogle plantelignende ornamenter. Endelig er benyttet et lille, rundt stempel, bl.a. som »blomst« i toppen af planterne (fig. side 104 t.v.).

Hertil kommer tre mindre skår med indridsede dekorationer. Det ene, et rødt, har en ligesom taglagt buerække uden på en stor cirkel og spor både af buede linier inden for cirklen og af et lille rundt stempel. Dette skår er sodsværtet i en smal, jævn stribe langs kanten på både over- og underside. Et andet, gult, synes ikke at have været helt cirkulært, men snarere lidt aflangt. Dets dekoration består af »grangrene« fra midten ud mod randen og ind imellem små kryds - alt kan være ridset med kniv (fig. 2, side 106).

Det tredje af de mindre skår, der er lystgult, afviger fra alle de øvrige lerlåg fra fundet, idet de koncentriske cirkler ikke er simpelt indridsede, men synes at være lavet med en profil-form (fig. side 106 øverst t.v.). Det

Brudstykke af rødbrændt låg med svage spor af ornament, udført med passer. Stykket er 27-28 mm tykt, fundets tykkeste skår.

Brudstykke af gulbrændt låg med indridsede og stemplede ornament. Diameter ca. 20 cm.

kan kun være udført på en drejeskive og i samme retning tyder det, at der også på undersiden er en hel række koncentriske cirkler. Efter drejningen, men før brændingen, er så desuden ridset en række vifteformet arrangerede bue-linier, der udgår fra to små indtrykte fordybninger. Desuden er indridset et mærke, der kan læses som et M eller som et lidt stift 3-tal. Da det ikke kan ses, om der har været flere sådanne mærker, kan det ikke afgøres, om der er tale om et forbogstav fra ejerens navn eller om et ciffer fra et årstal, begge dele er muligt.

Helt afvigende fra de øvrige røde eller gule låg er tre brudstykker af sortbrændte låg, hvoraf de to måske stammer fra ét låg. Der er tale om karakteristisk jydtepottegods med indgnedne, glittede ornament (»glåsnings«) på både over- og underside. Den eneste bevarede knop er tilnærmet rund i grundplan og med små indskæringer langs kanten. Mens godstykkelsen på de øvrige aftager fra en tykkere midte ud mod en tyndere rand, har disse skår omtrent samme tykkelse hele vejen – 6-7 mm. Undersiden er da heller ikke plan, men buet opad fra kanten mod midten. Ejendommeligt for de to

muligvis sammenhørende brudstykker er, at de har været klinkede. Låget har tydeligvis været knækket i to dele langs en linie tværs over, og det er derpå sat sammen, idet man har boret huller to og to over for hinanden på hver side af brudlinien. Sammenbindingen er forsvundet, så der kan have været brugt snor eller metaltråd eller måske noget helt tredje (s. 100 øverst t.v.).

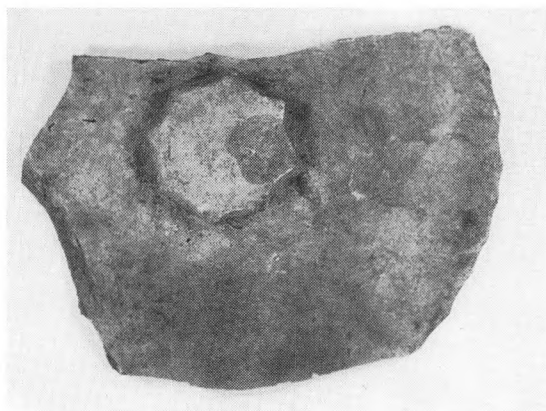
Det er derfor et spørgsmål, om de to helt forskellige typer har været brugt til samme formål.

Om brugen og om dateringen af de helt flade røde og gule låg har der længe været stor usikkerhed. Allerede før fundet i Kirkegade havde Museet på Sønderborg Slot flere låg, hele eller brudstykkevis, fundet andre steder. Et halvt, rødt låg havde bogstaverne HCH svagt indridsede på oversiden af knoppen, muligvis et ejermærke som skåret (fig. side 106 forn. t.v.). Et andet er ligefrem dateret, oven i købet med et tydeligt, flere gange gentaget stempel, 1785 (fig. side 106, forn. t.h.). Dette låg har bogstaverne AMF tydeligt indridset under bunden.

Da så meget andet af fundet lertøj er dateret til sidste del af 1700-årene, ville det passe særdeles fint, hvis

Brudstykke af uornamenteret, rødbrændt låg med tydelig sodsværtning.

Brudstykke af uornamenteret, rødbrændt låg.

man uden videre kunne sætte lågene fra Kirkegade til samme periode. Så enkelt er det desværre ikke. Tværtimod. Det viser sig, at samme type låg kendes fra store dele af det centrale, vestlige og nordlige Europa, især i fund fra byer, men i en række tilfælde også i fund fra gårdudgravninger. De ser nogenlunde ens ud, og kendes i størrelser varierende fra 10-12 cm og op til godt 30 cm. De har samme dekorationsformer med glattede oversider, indridsede linier, som regel lavet efter passer eller lineal og stempelornamentik. I en udgravning ved Ostenwall i byen Hamm er i 1976 fundet en lille halv snes fragmenter med firsidede knopper og med brug af noget mere indviklede stempler end de kendes fra Kirkegade. De er alle middelalderlige, og en række andre tyske låg er fundet i lag, der helt sikkert kan dateres til 1300- og 1400-tallet. Andre fund kan fastsættes til renæssancen og i alt fald i det nordlige Europa kan de følges op i 1700- og 1800-tallet. De er med andre ord uanvendelige som dateringsmiddel, hvis der ikke direkte fremgår en datering af det enkelte låg.

Om brugen har der været fremsat forskellige forslag. Der er imidlertid nu enighed om, at de har været brugt

til at lægge over ildstedets gløder. Om aftenen skræbete man ildens sidste gløder sammen i et hjørne af ildstedet, ofte så de samledes i en lille fordybning i arnens overflade. Derved undgik man løse gløder og den risiko, dette kunne give. Ved at lægge lerlåget over, beskyttede man samtidig gløderne, så de bedre kunne holde til næste morgen. Anvendelsen er således klar nok.

En undtagelse danner muligvis jydepotte-lågene. Det kan her tænkes, at de ikke har været til beskyttelse af gløder, men været egentlige »grydelåg« eller låg over de store jydepotter, der også er fundet i Kirkegade. Den omhyggelige og besværlige klinkning tyder i alt fald på, at man har været meget ivrig efter at bevare det fine låg - enten fordi sådanne låg var en sjældenhed og de derfor var kostbare, eller fordi de kom fra et fattigt hjem, hvor man måtte passe at reparere sine brugsting, så de kunne vare længst muligt.

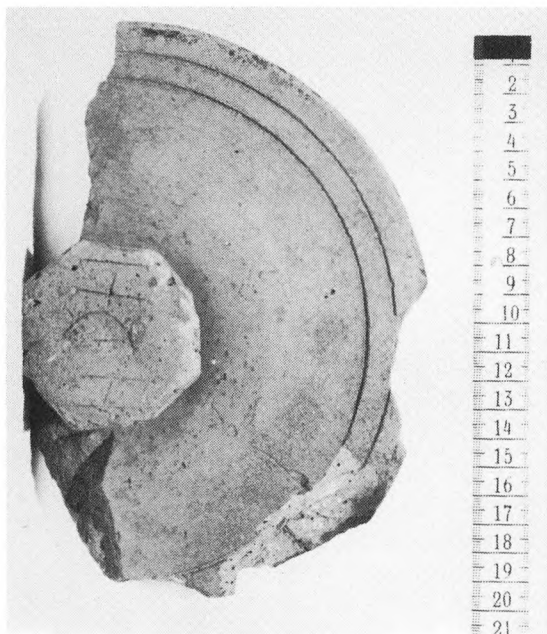
Selv om lerbåge af den her skildrede type har været benyttet i mange lande, er der dog ingen tvivl om, at de er lokalt fremstillede. Det gælder ikke de sortbrændte låg, der må være fra Varde-egnen, der var storleveran-

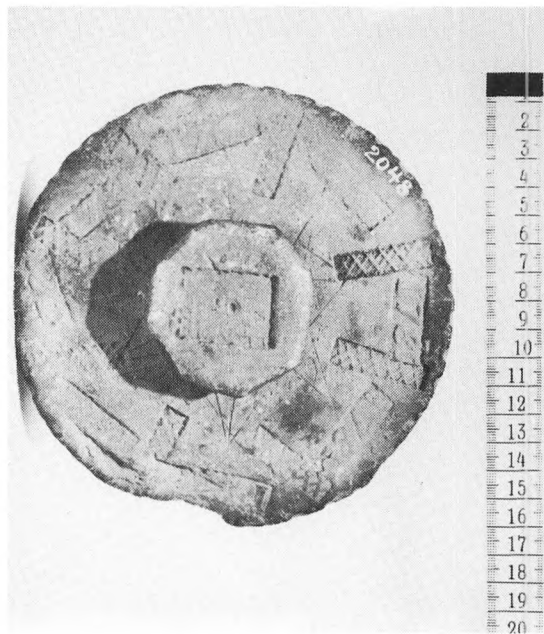
Strykke af gulbrændt låg med indridset dekoration og spor af bogstav eller tal.

Strykke af aflangt (?), gulbrændt låg med indridset dekoration.

Halvt låg med bogstaverne HCH indridset i den 8-kantede knop. Jordfund fra Sønderborg i Museet på Sønderborg Slot.

Låg med stempelornamentik, dateret 1785. Jordfund fra Sønderborg i Museet på Sønderborg Slot.

dør af jydepotter til det østlige Slesvig. De andre er sikkert fremstillet på de lokale teglværker. Deres lidt primitive form og udsmykning kunne tyde på, at de var lavet som ekstra-arbejde af teglværksarbejderne, der derved fik mulighed for af og til at få en beskedent ekstra skilling på samme måde, som de gjorde ved andre småting som fiskesønk til nettene i fjorden, små lysestager og forskellige mindre brugsting.

Lerlågene hører til fundets mere ydmyge og anonyme dele.

Litteratur:

E. Grone: Topfdechel mit Ritz- und Stempelverzierungen. Festschr. Z. 100-jähr. Bestehens d. Museums f. Hamb. Gesch., Hamborg 1939.

Rose Löbhe: Zieglerdechel aus Hamm. Archeol. Informationen, J, Heft 2. 1984.

Salvekrukker af brunglaseret stentøj. Den lille krukke øverst t.v. har markerede drejeriller. de øvrige har alle drejespor. Den ses også tydeligt under bunden, i form af riller efter afskæring fra drejeskiven.

Salvekrukker

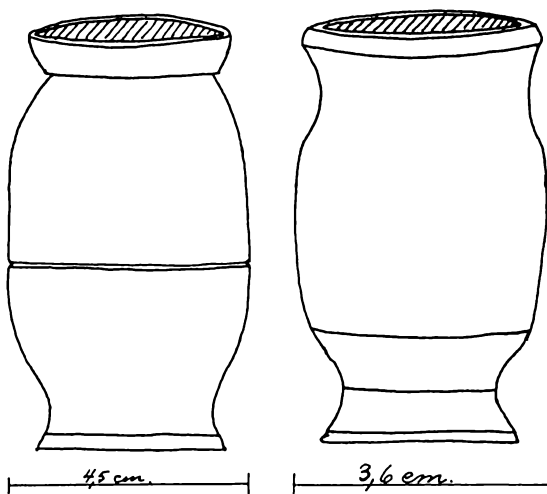
Af Jørgen Slettebo

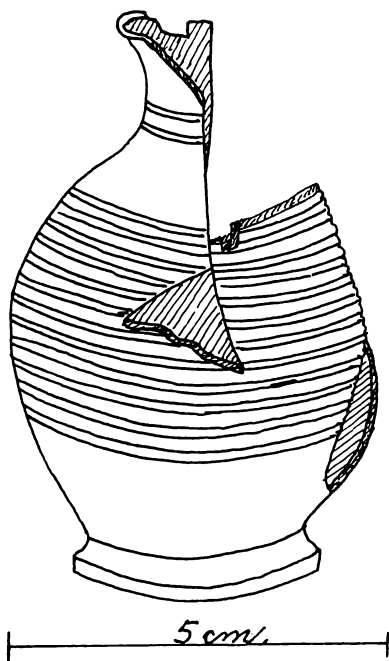
Fra slutningen af middelalderen og gennem hele 1500- og 1600-tallet kendes fra talrige fund i europæiske købstadudgravninger nogle små, 4 - 12 cm høje, brune krukker af stentøj. De er hårdtbrændte og udvendigt saltglaserede. Overfladen er brun, men selve godset, der kan ses i brudfladerne, er som regel gråt. Det er nu almindelig anerkendt, at de har været brugt til opbevaring af salve, olier eller andre kostbare væsker. De er lavet i Rhinegnene, i området omkring Köln, bl.a. i Köln selv, i den nærliggende by Frechen eller i det lidt sydligere Westerwald-område, og derfra udbredt over størstedelen af Europa. I Museet på Sønderborg Slot findes der flere, hele eller brudstykker, af disse salvekrukker. Nogle fragmenter er fundet ved udgravninger omkring slottet og flere er fundet ved Østerholm slotsruin. Mens de første ikke lader sig datere ud fra fundomstændighederne, er salvekrukkerne fra Østerholm nok yngre end ca. 1600 og i alt fald ældre end 1730. Også i fundet fra Kirkegade findes - næsten selvfølgelig - nogle salvekrukker. Ikke mange, ud over nogle små skår kun fire krukker. De to fragmenterede, sammenlignede af flere skår, de to andre hele.

Det ene hele er ganske lille, 5,5 cm højt med indsnævring lige over foden og under randen (fig. 3b, side 108). Det er lidt skævt, uregelmæssigt også i den rødbrune farve og uden tydelige mærker af drejning. Den anden hele krukke er lidt større, 7,2 cm, med en skarp afgrænsning af den smalle krave og med en smal fure nede midt på krukken (fig. 3a, side 108). Et afslået

skår ved foden viser, at den ujævnt brunglaserede krukke er af mørkt gråt stengods.

Den største af de to sammenlignede krukker er 8,7 cm og har tydelige spor af drejning. Det har to vandrette furer, én lige under halsindsnævringen og én nede på siden. Væggene er tynde og brudfladerne viser det grå stengods, der er dækket af en brun saltglasur i flere nuancer. Den anden afviger fra de tre andre ved en rundere form, en smal hals med udfladende krave og med tætstillede, vandrette riller ned over siden (fig. 1, side 108). Den er 7,5 cm høj, brunglaseret og af gråt stengods. Blandt de mindre brudstykker er to stykker fra bunden af krukken af helt samme type som de fire mere

Siegburg og kunne derfor muligvis være middelalderlige, men de synes dog snarest at være samtidige med de øvrige salvekrukker i fundet. De kan være fra første del af 1700-tallet, men efter al sandsynlighed er de alle fra 1600-tallet. Det synes at tyde på, at de er ældre end størstedelen af det øvrige lerkarmateriale fra fundet. Meget snarere er de samtidige med de medicinglas, der også indgår i fundet (jf. s. 140-151). Hvis det er rigtigt, kunne det tyde på, at salvekrukkerne stammer fra samme sted som medicinglassene, hvor det så end er. De har nok været benyttet til medicinske salver og olier ligesom de små glas. Det var de særdeles velegnede til, idet det hårdtbrændte, saltglaserede stengods var uigennemtrængelig for vand og andre væsker. Det er derfor ikke urimeligt at tænke sig, at både glas og salvekrukker, som foreslået s. 166-169, stammer fra et apotek.

eller mindre hele og to kravestykker. På den bevarede del af det ene bundstykke ses, at krukken har hørt til den mere runde type, mens det andet ser ud til at ligge nærmest den godt 8 cm høje krukke. Stumpen af den tykmavede type er imidlertid lidt anderledes end alle de øvrige, idet glasuren er helt mat og uden glans, hvilket også gælder et af de andre små skår. De to randskår stammer tilsyneladende fra lidt større krukker, idet de to krukkes halsdiameter er større ved dem begge end den ved den 8,7 cm store sammenlignede krukke.

De her omtalte krukker kan dateres nogenlunde, men dog ikke med større præcision. De hører næppe til de ældste af de rhinske salvekrukker, d.v.s. de er ikke fra 1400-tallet og sandsynligvis heller ikke fra 1500-tallet. Den største af de to hele krukker (fig. s. 108) og bundstykket af den tykmavede krukke har ganske vist en del til fælles med det tidlige stentøj fra Køløn og

Stettinergods

Af Jørgen Slettebo

Stettinergods er en fællesbetegnelse for en hårdtbrændt keramik med en hvidgrå tinglasur, der er dekoreret med farver. Disse daglige og slidstærke brugsvare er ikke specielt lavet i Stettin, men udført rundt på talrige pottemagerværksteder i Pommern, især øst for Oder. Alene i sidste halvdel af 1700-tallet kendes mere end 150 værksteder fordelt på 45 byer. Af disse havde ni byer, herunder Stettin, seks eller flere værksteder. Fadene og den øvrige keramik fra området er imidlertid eksporteret fra kystbyerne, først og fremmest Stettin, og det er dette sidste, der har givet disse specielle arbejder navnet »Stettinergods.« Tidsmæssigt kan Stettinergods deles i tre hovedperioder:

I: Tiden indtil ca. 1770/80

II: Ca. 1770/80 - ca. 1820

III: Ca. 1820 - begyndelsen af 1900-tallet.

En del er direkte dateret i decorationen, mens andet kan dateres på anden vis, men det meste lader sig kun omtrentligt henføre til den ene eller den anden gruppe, især ved sammenligning med sikkert daterede stykker. I Museet på Sønderborg Slot, der ejer over 30 eksempler på Stettinergods, hvoraf de fleste er kamfåde, befinder sig fra ældre tid fire stykker med malet årstal som en del af decorationen, det ældste fra 1765, et enkelt fra periode II og to fra begyndelsen af periode III, begge daterede 1825.

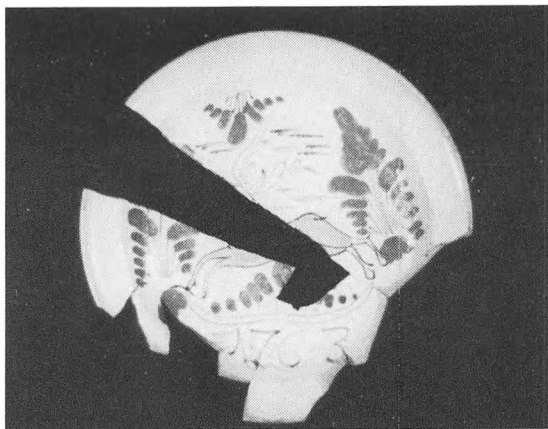
Stettinergodssets former er få. Langt det meste er grødfåde, flest såkaldte »karmfåde«, mindre skåle, tallerkener og øreskåle, og hertil kommer nogle barsel-

spande og hankekrukker. Den farvede decoration er udført på en grålig hvid tinglasur med grønt, gult, manganviolet, rødbrunt og sortblå som de næsten eneher-skende farver. Først forholdsvis senere kommer flere farver til. Der er tale om rent ornamentale decorationer med linier og slyngninger, om planteornamenter, om arkitekturmotiver og i mange tilfælde om figurer – fugle, dyr, mennesker. Hertil kommer en del stykker med indskrifter, ofte næsten eller helt ulæselige. På nogle er der tale om dele af enkelte linier fra tyske salmer eller en bibeltekst. Tekster findes på stykker især fra tiden efter 1750, dvs. fra sidste del af periode I, hele periode II og fra det meste af periode III. I Sønderjylland findes en barselpotte i Aabenraa Museum og en hankekrukke i Sønderborg, den sidste fra 1798, den første ældre, med tekst på siderne.

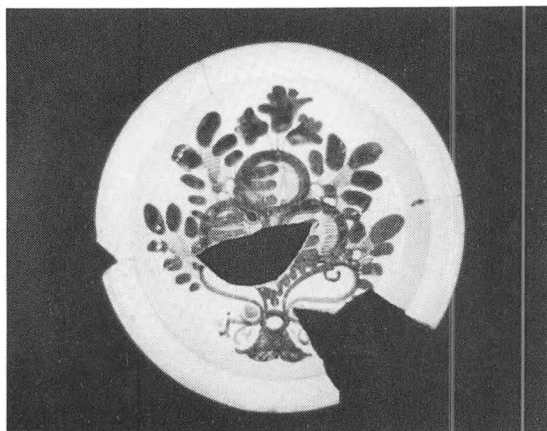
Da eksporten fra Pommern især gik over Østersøen, findes de fleste eksempler på denne keramik på Lolland-Falster, øerne syd for Fyn og Als. Alene på Ærø findes omkring 60 på øens museer, og på museerne i Maribo og Nykøbing Falster er der over 30. I Sønderjylland findes over 50 på museerne med langt de fleste i Museet på Sønderborg Slot.

Det er derfor ikke overraskende, at der også var skår fra Stettinergods i kælderen i Kirkegade 8.

Ejendommeligt for det her fundne Stettinergods er, at der åbenbart kun er tale om tallerkener – lidt dybere eller lidt fladere, men i alle tilfælde tallerkener. Kun et enkelt afslået øre vidner om eksistensen af øreskåle. Af

Tallerken i stettinergods med sortblå ornament. Dateret 1763.

Tallerken i stettinergods med sortblå blomster. Rest af datering 17-6(?).

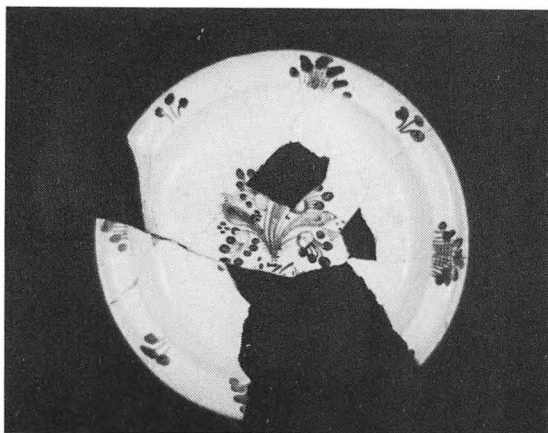
de mange skår kan der sammensættes så meget, at man kan få et klart indtryk af seks tallerkener samt af dekorationen på et mere usikkert antal. Hertil kommer så en hel del skår, der ikke har kunnet sættes sammen med andre, men hvoraf nogle dog godt kan stamme fra samme tallerken. Det gælder f.eks. skår fra en udekoreret tallerkenkant, en såkaldt fane, hvoraf flere godt kan have været sammenhørende, uden at det i dag kan afgøres.

Af de seks tallerkener er den ene dateret direkte i glasuren med årstallet 1763 (fig. t.v., side 112). Desuden har en anden (fig. t.h., side 112) klart bevaret tallet 17 og en antydning, der må læses som et 6-tal, mens en tredje har nogle streger, der nok kan læses som de øverste dele af tallene 176 (fig. t.v., side 113). Disse tre tallerkener må således med en rimelig grad af sandsynlighed dateres til 1760-erne, og mindst to af fundets øvrige tallerkener er så nært beslægtede med disse, at de nok er fra samme tiår.

Af de seks tallerkener har de fem så meget bevaret, at deres diameter har kunnet måles. De er næsten ens, nemlig mellem 20,5 cm og knap 22 cm. Der er lidt for-

skel i bundglasuren, fra en svagt grålig hvid til en gullighvid, og det brændte ler har på alle en gullig farve. Godstykkelsen varierer noget fra 4 til 7 mm, bredden på tallerkenernes fane er også lidt forskellig på samme måde som dybden varierer – i alt fald må to karakteriseres om dybe tallerkener.

Den ene af de dybe (fig. t.v., side 113) er med brede penselstrøg dekoreret med et blomstermotiv i en sortblå glasur, hvori der er enkelte pletter i gult og grønt samt et par grønne linier – det er dette, der har en rest af årstallet 176-. Den anden, hvor nogle streger måske skal læses også som 176-, har en buket midt i bunden, også i sortblåt med mindre gule og grønne indslag. Den har en sortblå dekoration på fanen, der genfindes med en lidt ændret farve (nogle af stregerne er lidt renere blå) på nogle få enkelte skår, der kan stamme fra en tilsvarende tallerken. I alt fald tre tallerkener har dyremotiv – en springende hjort. Hertil kommer to skår med rest af enten hjort eller hest, der ikke har kunnet indpasses i nogen af de tre, men som nok stammer fra tilsvarende tallerkener. Den ene af de tre tallerkener bærer årstallet 1763. De er alle tre prydet med nogle

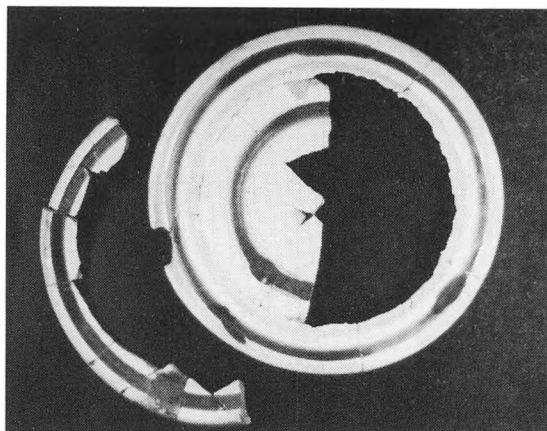

Tallerken i stettinergods med blå plante-ornamenter. Utydelige rester af årstal 176-.

træliggende sortblå planteornamenter, hvorimellem der springer en hjort i grøn glasur med gevir i gult, begge dele tydeliggjort af en manganfarvet konturlinie. Hjortene her springer mod venstre, mens de ellers på de fleste hjortefade vender mod højre. Bortset fra ornamentet under hjorten, (på de to er en blomsterlignende figur i blåsort og gult, og på den tredje et langt gult bånd), er ikke blot de to tallerkener, men også et par af skårene så ens, at de må være fra samme værksted.

Af den sidste tallerken mangler hele bunden, kun kanten er bevaret. Dekorationen her er ganske usædvanlig – en blå linie malet med bred pensel hele fanen rundt og en tilsvarende omgivet af to smalle linier lidt inde på tallerkenen. Foruden den hele kant er der bevaret omkring halvdelen af endnu en kant mage til (fig. t.h., side 113). Om der har været en lille midterdekoration på de to tallerkener kan ikke afgøres mere. I alle tilfælde er der tale om en sjælden dekoration, der – så vidt det har været muligt at fastslå – ikke er fundet mage til andre steder i landet.

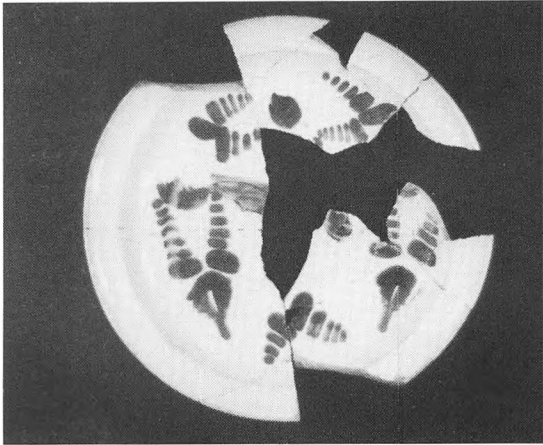
Som nævnt kan en del af de løse skår henføres til tallerkener mage til de her skildrede eller måske ligefrem

Dele af to tallerkener i stettinergods med blå cirkler.

stamme fra nogle tallerkener med en helt anden dekoration end de her omtalte. Der er således et skår med rester af en blomst i blå, mangan, gult og grønt og et andet med en bred sortblå vifteagtig randdekoration inden for en buet linie – en type, der minder meget om udsmykninger kendt fra hollands keramik. Et par sammenhørende randskår af en tykvægget tallerken er smykket med brede mørkeblå penselstrøg, tynde manganstreger, og nogle udflydende grønne pletter er nært beslægtet med en tallerken, der er fundet i hel stand på Fyn og som bærer årstallet 1757. En lille stump fra bunden af en tallerken bærer nogle spinkle blå linier, der synes at ligne nogle Stettinerfade fra perioden 1760-80, men som ikke er almindelige.

Ser man på det samlede materiale af Stettinergods fra kælderens i Kirkegade 8, er det først og fremmest karakteriseret ved kun at omfatte tallerkener. Alt, både de mere hele brudstykker og de enkelte skår, hører hjemme i de senere dele af periode I eller i begyndelsen af periode II. I virkeligheden kan de nok dateres endnu snævrere til mellem 1750 og 1780 med hovedvægten i 1760-erne. Udsmidningen af tallerkenerne

Flad tallerken i stettinergods med dybblå stregdekoration.

kan således tidligst være sket omkring 1770. Der har åbenbart været flere af samme slags, og alt Stettinergodset kan udmærket have været anskaffet samtidigt eller udgøre varer fra én sending via Stettin. Da der ikke er tydelige brugsspor eller slidmærker fra spisning på tallerkenerne, er der nok heller ikke gået mange år efter ankomsten til Sønderborg. Man kunne næsten fristes til at tro, at der har været tale om dele af lasten, der er gået itu på vejen fra Stettin til Sønderborg og så kasseret efter udpakningen, eller at de er ødelagt hos importøren og derefter smidt ud. Men det bliver selvfølgelig rent gætteri. Kun ligger det fast med en udsmidning af en gruppe næsten eller helt samtidige Stettinertallerkener efter ca. 1770 og med en sandsynlighed for, at denne kassation heller ikke er sket så forfærdelig mange år senere.

Litteratur:

Anker Nørregaard: Stettinergods.

Majolica og fajance

Af Harald Roesdahl

Kunsten at lave tinglaseret lertøj blev i 1500-årenes første årti bragt til de sydlige Nederlande af håndværkere fra Italien, hvortil den et århundrede tidligere var bragt fra det da mauriske Sydspanien.

I modsætning til på det da overalt i det øvrige Europa anvendte med gennemsigtig blyglasur overtrukne lertøj kunne man her male billedmæssige dekorationer i strålende farver på hvid grund. På det blyglaserede lertøj var det kun muligt at dekorere mere primitivt og på mere uklar baggrund.

Det tinglaserede lertøj var dog betydelig bekosteligere at fremstille end det blyglaserede. Dels var den dækkende hvide tinglasur meget dyrere end den gennemsigtige blyglasur, dels måtte det tinglaserede lertøj brændes to gange. Det blyglaserede krævede kun en enkelt brænding.

Man nøjedes derfor med at tinglasere den indvendige side af de én gang brændte fåde og tallerkener, hvorefter denne side blev bemalet, sluttelig blev både inderside og yderside overtrukket med blyglasur og brændt for anden gang.

Til sådant både tin- og blyglaseret lertøj bibeholdt man det italienske navn majolica.

Under den sidste brænding var majolicafadene stablet med undersiden opad adskilt af trebenede jern- eller keramikpigge, hvorfor der jævnlig i oversidens tinglasur ses tre ærtstore mærker, hvor glasuren mangler.

Men i Holland var der i 1500-1600-årene en stærk højkonjunktur, og rundt i landet opstod mange værkste-

der, der foruden tinglaserede fliser navnlig fremstillede majolicatallerkener og -fåde til både brugs- og pynteformål.

I majolicaens første vesteuropæiske tid udnyttede man hele den mulige farveskala, blå, mangant, grønt og gult, fremstillet af metalilte, som kunne tåle den nødvendige høje temperatur til tinglasurbrændingen, men fra omkring 1630 gik man under påvirkning af det nyopdukkede, højtbeundrede kinesiske porcelæn tiltagende over til at efterligne dette, som på det tidspunkt udelukkende var blåmalet.

Imidlertid blev det lette og tynde kinesiske porcelæn, som fra omkring 1600 importeredes til Holland i tiltagende store mængder, en så farlig konkurrent til den lokale grove majolica, at man følte det nødvendigt at forbedre denne. Dette mål opnåede man også, navnlig i Delft, dels ved at raffinere leret, så genstandene kunne laves tyndere og elegantere, dels ved at overtrække både over- og underside med tinglasur. Desuden gik man over til at brænde tallerkener og fåde med oversiden opad, ved at de brændtes i rørformede hylstre eller muffler igennem hvis sider var stukket keramikpinde, som undersiden hvilede på. Herved fremkom kun tre ½-1 cm lange mere eller mindre tydelige spor i bagsidens glasur ude ved tallerkenens rand; forsidens glasur undgik man således at beskadige.

Dette meget finere udelukkende tinglaserede lertøj benævnedes fajance.

Yderligere kom tilfældet fajancefabrikanterne til

hjælp, idet der udbrød borgerkrig i Kina, som fra omkring 1630 i flere årtier standsede al eksport herfra. Her ved fik fajancefremstillingen tid til at udvikle et højt kunstnerisk stade både med hensyn til selve materialet og til form og dekoration.

I et halvt århundrede fortsatte man udelukkende med blådekoration af fajancen, hyppigt i kinesiske mønstre, men så kom importen af porcelæn atter i gang, nu først fra Japan, som dog hverken kunne klare kravene til kvalitet eller efterspørgsel, men endelig igen i 1683 også fra Kina.

Nu var i Østasien rødt og andre emaljefarver kommet på mode, en mode, som man straks måtte leve op til m.h.t. fajancen, men dette medførte endnu en brændingsmåde for denne, da de nye farver ikke tålte den for tinglasuren nødvendige høje brændingstemperatur; ved den forkulledes de. Efter at fajancen, evt. dekoreret med de tidligere anvendte stabile farver, var færdigbrændt, malede man nu uden på den brændte tinglasur de sartere farver og brændte fajancen endnu en gang, men ved lavere temperatur og dækket af en muffel til beskyttelse mod ovnens flammer. Denne overglasur- eller muffelmaling kan ved nærmere iagttagelse ses og altid føles som ujævnheder i glasuren.

Den hollandske fajance havde sin blomstringstid 1650-1750, og på højdepunktet var der i landet over 80 fabrikker, men efter napoleonskrigene i begyndelsen af 1800-årene var disse reduceret til $\frac{1}{10}$, og efter 1900 var der kun en enkelt fabrik tilbage i Vestholland foruden tre i provinsen Friesland nord for Zuidersøen.

I Friesland havde man altid kun lavet fade og tallerkener i majolicateknik og det fortsatte man med til 1878. En enkelt fabrik i Friesland, i Makkum, drevet af samme familie, Tichelaar, siden 1641, eksisterer stadig, men laver nu udelukkende fajance.

Fajanceteknikken bredte sig ret hurtigt fra Holland til andre lande, uden at dog nogen af disse blev alvorlige konkurrenter til Holland.

Til Danmark kom fajanceproduktionen først med oprettelsen af St. Kongensgade-fabrikken i København i 1722, til hertugdømmene med Slesvig-fabrikken oprettelse i 1754.

Inden for keramikken var det kinesiske porcelæn idealet, så overalt i Europa søgte man at efterlave det. Det lykkedes først i 1709 og opdagelsen spredtes, men på grund af det europæiske porcelæns kostbarhed blev det aldrig nogen konkurrent til fajancen.

Imidlertid fremkom i England det hvidbrændte lertøj, som omkring 1760 blev tilpasset industriel fremstilling. Hermed var vejen banet for billiggjort keramik således, at stengodset inden for dagliglivets forbrugsvarer i løbet af få årtier slog den både tungere og sartere fajance ud.

Der findes ingen hele tinglaserede genstande i fundet, men masser af skår, hvori kan skelnes mere end 40 forskellige fade, tallerkener og kopper. De fleste skår er kun på få cm^2 , men en del har kunnet sammensættes, således at de giver et ret sikkert indtryk af mindst 10 sådanne genstande.

Majolica, 1-3.

Fajance, ubemalet, 4.

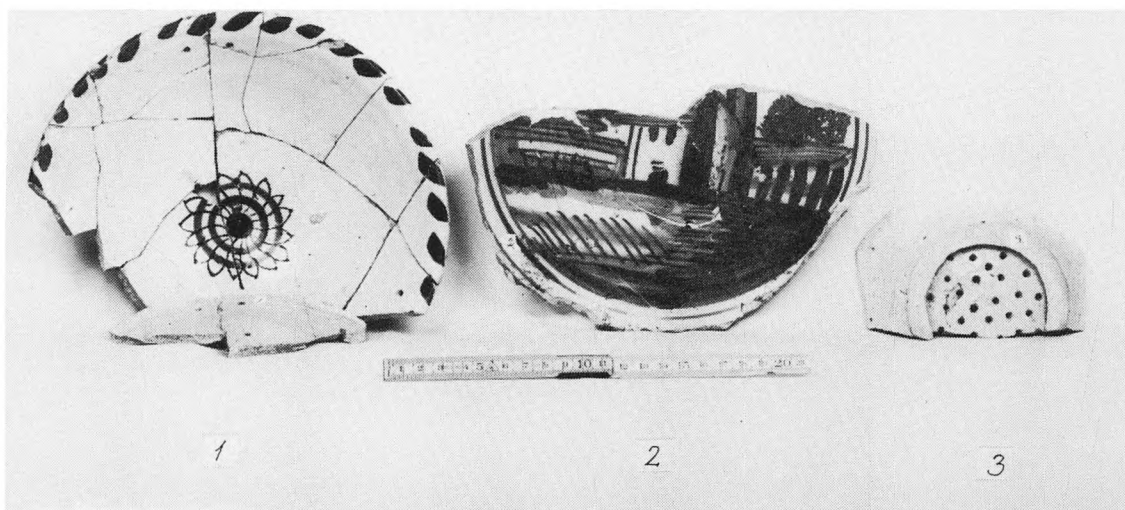
Fajance, bemalet, 5-10, heraf yderligere muffelmalet. 10.

1. Stor rest af kraftigt fad med udbøjet rand og ganske lav ringfod. Diameter: 22,2 cm. Højde: 5,5 cm. Fodens diameter: 9,0 cm. Skærv: Hvidbrun. På forsiden hvidgrå tinglasur med central sili-seret solblomst i næsten sort blå farve; heri tre cirkelslag i lyseblåt. Randbort af langagtige pletter. I glasuren kraftige mærker efter trefod. På bagsiden klar blyglasur. Talrige parvise gennemgående borehuller efter klinkning.

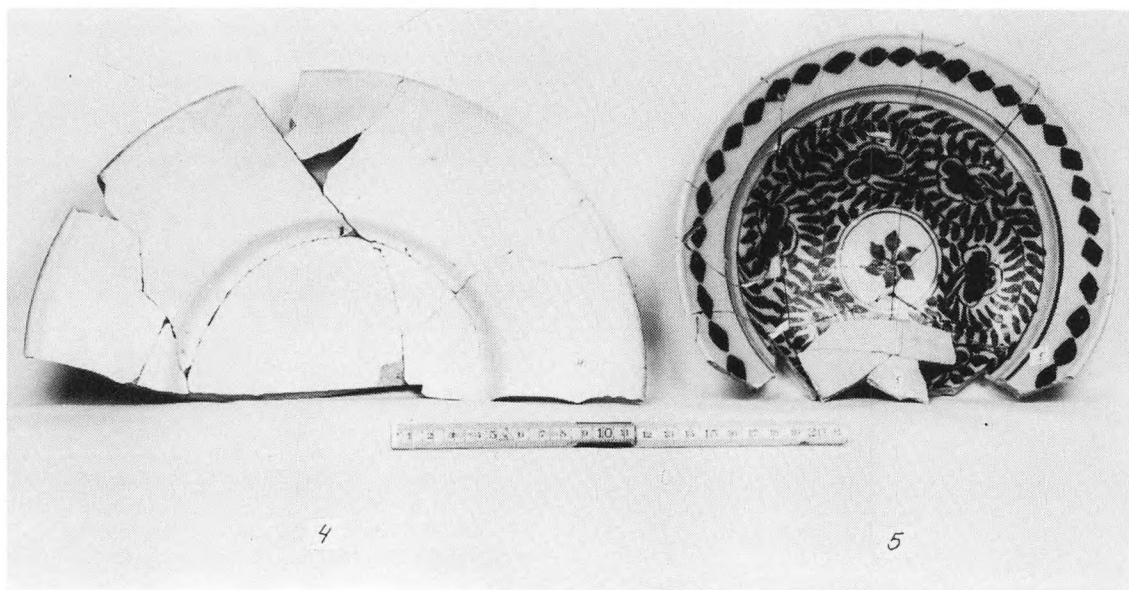
2. Omtrent det halve midtstykke af svært fad på flad ringfod med udstående rand for ophængningssnor. F.d.: 13,0 cm. S.: Grovkornet, brunlig. På oversiden gråhvid tinglasur, som i lyseblå farve er bemalet med nederste del af bygning på grundstykke, herom dobbeltcirkelslag. På bagsiden klar blyglasur.

3. Rest af midtstykke af kraftigt fad med flad ringfod og sidan-nende huller inden for fodrand. F.d.: 9,0 cm. Samme type skærv, glasurer og bemaling som 2. (Fotograferet bagfra).

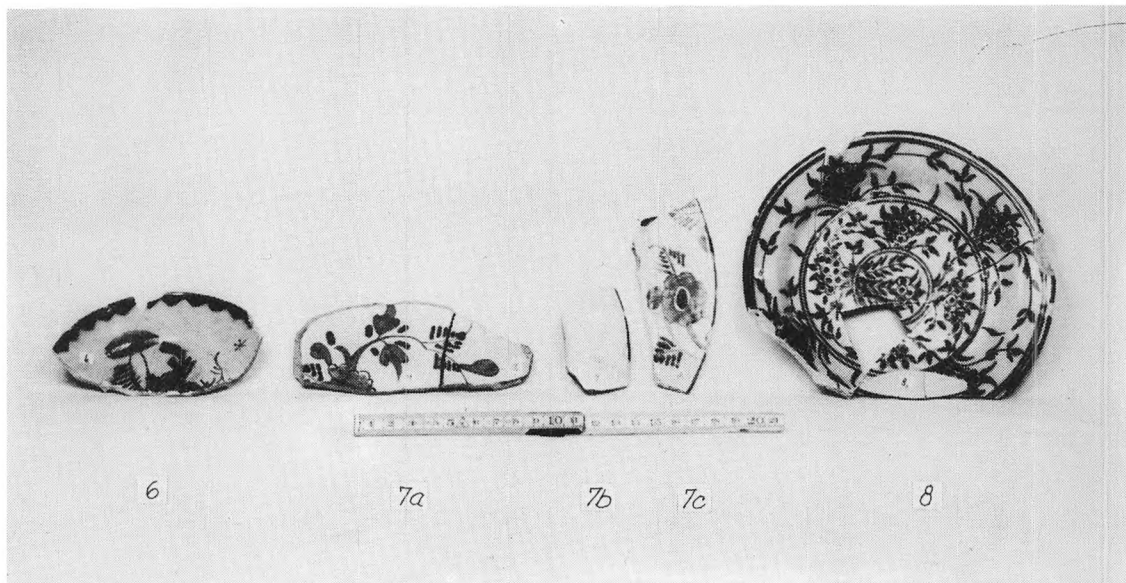
4. Stor rest af kraftigt fad med bred fane på ringfod. H.: 4,5 cm.

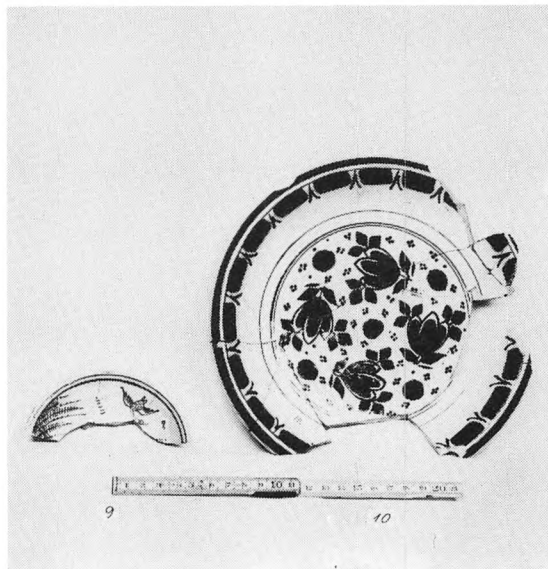
1. Majolica. 1-3.

2. Fajance. Ubemalet 4 og bemalet 5.

3. Fajance. Bemalet. 6-7a-7b-7c-8.

4. Fajance. Bemalet 9-10, tillige »muffelmalet« 10.

Fane: 70 cm. F.d.: 12,5 cm. S.: Brunlig. Næsten helt hvid tinglasur uden bemaling på både for- og bagside.

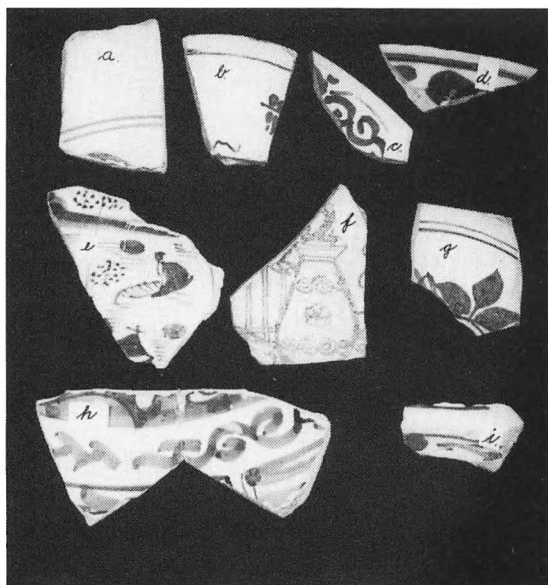
5. Størstedelen af kraftig, dyb tallerken med plan støtteflade. D.: 22,4 cm. H.: 4,0 cm. Fane: 3,0 cm. S.: Gråbrun. Blågrålig overalt dækkende tinglasur med sortblå dekoration. I midten blomst med seks spidse blade på stilke i dobbeltcirkelslag, herom ret primitivt malet stiliserede stængler med blade og blomster. Fanen, som afgrænses af lyseblåt cirkelslag, bemalet med rand af rhomber, hvis spidser peger mod hinanden.

6. Rest af underkop på skarp ringfod. H.: 2,5 cm. S.: Hvidgrå. Let blålig tinglasur. I bunden stiliseret stor plante og langs randen savtakbort i mørkeblå bemaling.

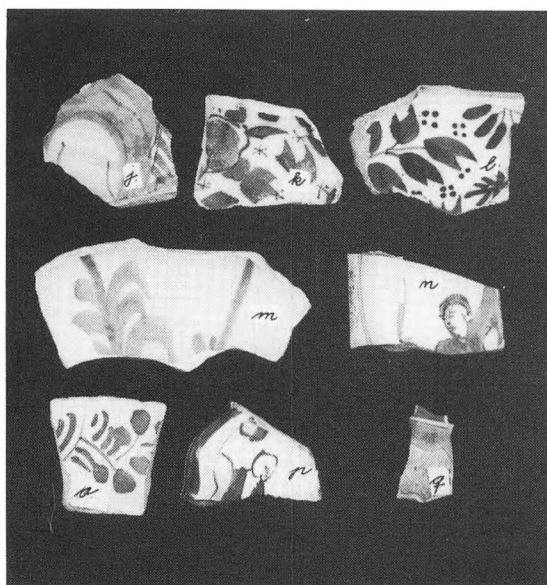
7. Spredte skår af flad tallerken med fane på ringfod. Fane: 3,0 cm. S.: Gråbrun. På begge sider blålig hvid tinglasur med på forsiden »kinesiske blomster« i lyseblå bemaling og med tynd brun randstribet.

8. Størstedelen af tallerken med fane og skarp ringfod, hvori hul til ophængningssnor. D.: 17,0 cm. H.: 2,0 cm. Fane: 2,0 cm. F.d.: 8,5 cm. S.: Hvidbrun. Gråhvid tinglasur med brun randstribet. Oversiden bemalet i mørkeblå farve med stiliserede blomster og bladværk i tre felter mellem tre dobbeltcirkelslag i lysere blå.

9. Randstykke af underkop på ringfod. D.: ca. 11,0 cm. H.: ca.

5. Fajanceskår: a-i.

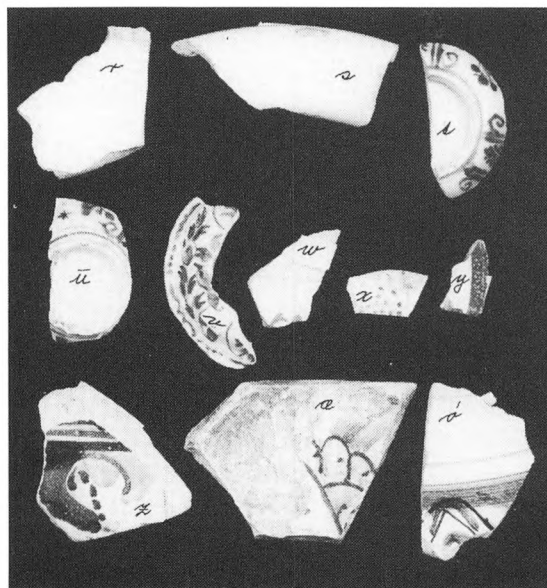

6. Fajanceskår: j-q.

1,3 cm. S.: Finkornet, brunlig. På begge sider grålig tinglasur. På forsiden jernrød kinesisklignende dekoration med vegetation, hvorover flyvende, langhalset tranelignende fugl. Karrygul udfyldning mellem to jernrøde cirkelslag langs randen.

10. Fad med ombøjlet rand på skarp ringfod, hvorigennem hul til ophængningssnor. D.: 22,5 cm. H.: 4,0 cm. F.d.: 11,0 cm. S.: Grålig. Hvid overalt dækkende tinglasur, som på oversiden er dekoreret i flere farver. I bunden inden for tredobbelte lyseblå cirkelslag fire brunrøde, tulipanlignende blomster, hver omgivet af tre i grønblåt maskemalede kviste ligesom mellemliggende runde pletter; herimellem yderligere grupper af lyseblå prikker. På øverste del af randen en bort af lyseblå rektangler, hvorimellem dobbeltkviste i brunrød. Bredt blåt bånd på ombøjningsranden. Den brunrøde farve er påbrændt over glasuren, muffelbrændt, hvilket tydeligt føles.

De groveste skår er af majolica med tinglasur kun på oversiden og blyglasur på undersiden, 1, 2, 3, y, z, æ og ø. På majolicaen er de genkendelige motiver på 1 en geometrisk midtstjerne, hvorom en stiliseret bladrand, på 2 og 3 arkitektur. Disse er i flere nuancer holdt helt i blåt

7. Fajanceskår: r-x. Majolicaskår: y-ø.

ligesom dekorationen på z. På æ er der foruden den blå også en manganviolet og en gul farve. y og ø er kun dekoreret med mangan, y med opblæret farve og på ø ses tydelige penselstrøg i farven.

Resten af skårene, 4-10 og a-x, hvoraf en del er ganske tynde, er af fajance med tinglasur på begge sider. Af disse er tre, 4, r og s, uden bemaling, alle de øvrige med undtagelse af 9, har blå bemaling. Dertil har 7 og 8 en brun kantring, w og x gulbrune farver i flere nuancer. På 9 er bemalingen jernrød med karrygult cirkelslag. 10 har yderligere en brunrød farve, og ø har sølvagtig farvebelægning på nogle blade; disse to sidste farver adskiller sig fra alle de andre ved at være »muffelfarver«.

Motivet på 9 er østasiatisk, kinesisk eller japansk, og på n og p er der kinesere, resten er dekoreret med stiliserede kinesisk påvirkede fantasiblomster.

p, q og r er fra bukkelfade, r fra såkaldt »præstekrave«. t og u er bunden af kopper eller småkrucker, v er et låg dertil; resten er af fade og tallerkener.

Majolicaen er efter dekorationsstilen at dømmes fra Vestholland 1600-1650, fra tiden før man gik over til fajancen. Et enkelt fad, l, kan dog muligvis være frisisk, men i så fald fra 1700-årene, da sådanne enkle dekorationer også er udført her på den tid.

De blåmalede fajanceskår kan meget vel være fra tiden lige efter majolicaen, altså efter 1650, da den blå farve og de kinesiske motiver dominerede. Sandsynligvis er ingen senere end 1750. De flerfarvede skår w og x samt det rødmalede 9, må være lavet i første halvdel af 1700-årene, da denne farve efter den fornyede østasiatiske påvirkning blev moderne. Dette passer også meget godt med, at 9 er fra en kaffe- eller tekop, da disse nydelsesmidler først blev almindelige i 1700-årene. Ligeledes er de muffelmalede stykker 10 og o fra 1700-årene, da denne teknik først blev almindelig anvendt i Vestholland. I Friesland er den aldrig brugt.

Ingen af skårene, måske med undtagelse af w og x, synes at være fra særlig kunstnerisk udført fajance, men

al den tinglaserede keramik har absolut hørt til den finere ende af tidens brugskeramik, og fadene 2, 8 og 10 har da også ved deres ophængningsanordning været beregnet til vægdekoration.

Ingen af skårene er signerede, men alle er typiske 1600-1700-årsskår og alle kan stamme fra Holland, hvormed menes Vestholland med Delft som et kendt fajancecentrum; kun fadet 1 vil nok også kendes fra Friesland.

Skårene synes således at være tidligere end perioden 1750-1900, da frisiske fabrikker eksporterede mængder af fliser og anden keramik til den sønderjyske vestkyst.

Naturligvis kan man ikke udelukke, at nogle skår kan stamme fra Tyskland, da man dér havde mange fabrikker, der efterlavede Delfter-fajancerne. Langt de fleste skår er for små til detailbestemmelse, men det var Holland, der med sine talrige fremragende fajancefabrikker, som i 1600-1700-årene var det store eksportland.

Med sikkerhed er der ingen skår fra danske eller slesvig-holstenske fajancefabrikker.

Litteratur bl.a.:

1. Michael Archer: English Delftware/Engels Delfts Aardewerk. Rijksmuseum. Amsterdam. Ca. 1975.
2. Hemmy Cleves & Jaap Kottmann: Weggegooid en terruggevonden 1375-1750. Stichting Archeologie IJssel/Vechtstreek. 1989.
3. C. H. de Jonge: Delfter Keramik. E. Wasmuth, Tübingen. 1969.
4. August Stöhr: Deutsche Fayancen und deutsches Steingut. R. C. Schmidt & Co Verlagsbuchhandlung. Berlin 1920.
5. Pieter Jan Tichelaar: Fries Aardewerkmuseum De Waag, Makkum. Wielsma. Leeuwarden 1984.
6. Pieter Jan Tichelaar: Fries tinglazuurd aardewerk. Fries museum facetten 12. Leeuwarden 1982.

Porcelæn

Af Harald Roesdahl

Kina er porcelænets hjemland, hvorfra det i grov form kendes fra 600-700-årene. Efterhånden udvikledes det til at kunne laves helt hvidt, let og tyndt indtil det gennemskinnelige, og da forbindelsen med Europa gennem 1500-årene udbyggedes, blev det her højt beundret og meget efterstræbt som luksuseramik.

Fremfor det almindelige, grove, blyglaserede lertøj, det saltglaserede stentøj og den tinglaserede majolica havde det udtalte fordele. I brændingen sintrede den tynde skærv og blev væskeuigennemtrængelig, og den gennemsigtige eller smukt farvede glasur brændte uløseligt sammen med skærven i modsætning til glasuren på både det blyglaserede og tinglaserede lertøj. Desuden krævede det da almindelige med blå underglasur dekorerede porcelæn kun én brænding.

Med oprettelsen af mange landes »Asiatiske kompagnier«, ikke mindst med den da førende skibsfartsnation Hollands i 1602, tog porcelænsimporten særlig fart, og det var i millionvis af stykker, der bragtes til Europa.

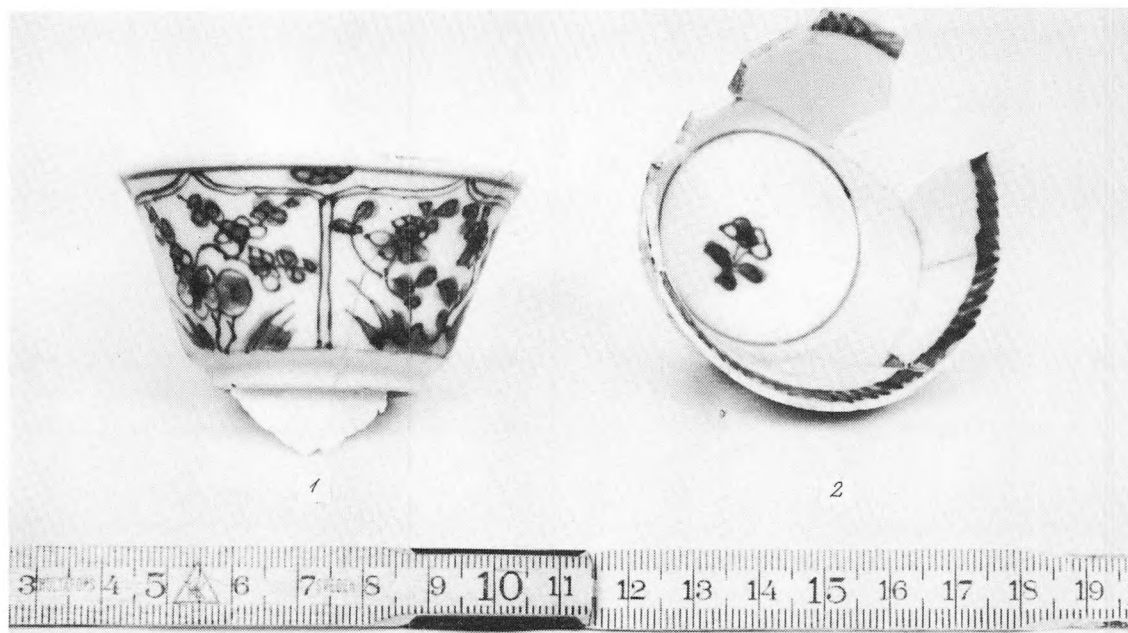
På denne tid var det kinesiske porcelæn dekoreret med koboltblå underglasurmaleri i diskrete mønstre, en teknik, som man dengang i Kina havde behersket i 300-400 år. Omkring midten af 1600-årene ophørte porcelænseksporten fra Kina i flere årtier på grund af indre uroligheder og genoptoges først igen 1683. Samtidig optoges det polykrome porcelænsmaleri i Kina, idet der på den én gang brændte, gennemsigtige glasur, som

dækkede det koboltblå maleri, påførtes emaljefarver, rød, brun, gul m.fl., som påbrændtes i en anden, svagere brænding, ofte således at kopper og skåle indvendigt var dekoreret i blåt og udvendig var overtrukket med helt dækkende celadon, gul eller brun, såkaldt »kapuziner«- eller »café au lait«-brun, glasur. Af overglasurfarverne var jernrødt den almindeligste, ofte i forbindelse med forgyldning. En særlig kombination af disse farver med underglasurblåt findes i Imariporcelænet.

Da den kinesiske porcelæns eksport til Europa i midten af 1600 årene ophørte, blev den i nogen grad overtaget af Japan, som i regionen Arita fremstillede ret groft porcelæn, som eksporteredes fra havnebyen Imari, hvoraf navnet. Da kineserne genoptog produktionen, måtte de for igen at komme ind på markedet imitere det japanske porcelæn som »kinesisk Imari«.

Blandt de nye farver kom fra 1730-erne også rosafarven, den eneste opfindelse gjort i Europa, som har påvirket det kinesiske porcelæn. Farven blev opfundet i Holland omkring 1680 og blev lavet af bl.a. guldklorid. Den blev af afgørende betydning for det gennem sidste del af 1700-årene populæreste porcelæn »familie rose«. Den måtte af tekniske grunde pålægges i et tykt lag, hvilket let både ses og føles.

Især efter 1740 forøgedes eksporten stærkt. Nu var porcelænet i dekoration tillempet europæisk smag og ofte i modeller til specielt europæisk brug, kopper med ører og underkopper, tallerkener med fane, kaminsæt af

8. To porcelænskopper med blå dekoration, nr. 1-2.

vaser o.l., modeller, som ikke tidligere havde været kendt i Kina, og jævnligt var porcelænet lavet efter direkte europæisk bestilling.

Porcelænet fremstilledes for størstedelen i det store fabriksområde Chin te-Chen, hvor der efter samtidig europæisk beretning var en million mennesker beskæftiget dermed. Det lå i det nordlige Kina, men porcelænet færdigdekoreredes ofte i eksportbyen Kanton.

En speciel dekoration med en lustreret, bleg, gyldenbrun overglasurfarve, såkaldt Nanking-gult, på koboltblå underglasurmønstre udførtes i denne by, navnlig efter midten af 1700-årene.

Det kinesiske porcelæns højdepunkt såvel med hensyn til mængde som til kvalitet var i 1700-årene, hvorefter produktionen fortsatte aftagende, indtil den i 1853 totalt ophørte ved de store Chien te-Chen-fabrikkers

ødelæggelse under borgerkrigen. Da eksporten i sidste del af 1800-årene genoptoges, var porcelænet af ringere kvalitet.

Hemmeligheden ved porcelænsfremstillingen, sammenbrænding af den kun sparsomt forekommende »porcelænsjord«, kaolin, med feldspat og kvarts, fandt man i Europa først ud af i 1709 trods mange forgæves forsøg herpå. Opfindelsen blev gjort i Meissen efter systematisk forsøg af kemikeren og alkymisten Böttcher, som var i tjeneste hos kongen af Sachsen, August d. Stærke. Herfra bredte kendskabet til fabrikationen af de eftertragtede luksusvarer sig til mange andre europæiske hoffer, men kun ret langsomt. I Danmark oprettedes den stadig eksisterende »Kongelig dansk Porcelains-Fabrik« først i 1779.

Porcelænsfundet består udelukkende af skår, i alt ca.

90, vægt 650 gram, som stammer fra en enkelt tallerken, og herudover kun fra kopper, både over- og underkopper.

1-2. Rester af to ens formede og omtrent ens dekorede overkopper uden øre. Åbningsdiameter 7 cm, bundringdiameter 3,3 cm, højde 4 cm. Kridhvid, gennemskinnelig ca. 2 mm tyk skærv. Underglasurblå-dekoreret på gråblå bundfarve. Indvendigt med lille blomst asymmetrisk anbragt på den flade bund, cirkulærstribet langs bundrand og bort af primitive skråstreger i felter lige under den indvendige rand. Hele ydersiden bemalet med kinesiske blomster i fire omtrent ens klammefelter, hvorover en cirkulær randstribet.

3-4. Rester af let gennemskinnelige, samhörørende over- og underkopper.

Overkop. Mål 6,0, 2,3 og 3,7 cm. Hvid grundfarve. Midt på bunden jernrød fint malet blomst, hvorom to blå cirkelslag; langs randen dyblå bånd, hvorpå fint stregmønster i guld, herunder blå cirkelslag. På ydersiden to modsat stillede jernrøde solblomster med forgyldning på brungulgyldne stængler med tilsvarende blade, stående på blå grund; om fodringen blå cirkelslag.

Underkop. Tilsvarende motiv inden for dobbelt blå cirkelslag.

5. Halv overkop. Mål 7,2, 3,7 og 3,7 cm. Grålig bundfarve. På bunden blomsterbuket med mørkegrønne blade, stor rosafarvet pæon samt sideblomster i jernrød og forgyldning. Langs randen jernrød stregmønster i felter. Rosafarven, forgyldningen og randfarven en del afskallet. Hele ydersiden brunglaseret.

6. Stærk, repareret halv overkop. Mål 8,0, 3,6 og 4,0 cm. På grålig bund er indersiden helt dekoreret i jernrød og blå, bundparti med bygninger og træer inden for cirkelslag, herover solblomster og kviste. Ydersiden brunglaseret.

7. Tre fjerdedel af underkop. Mål 11,7, 8,0 og 2,0 cm. På indersidens gråblå bundfarve landskab i blå med bambus og tranelignende fugle inden for dobbeltcirkelslag. Under randen primitivt malet bort af skråstreger i felter. Ydersiden brunglaseret.

8. Omtrent hellimet underkop. Mål 11,8, 6,8 og 2,0 cm. Indersiden dækket af flodlandskab i blå på gråblå bundfarve, herover 8-delt randbort. Ydersiden brunglaseret.

9. Halv overkop. Mål 7,5, 3,5 og 4,0 cm. Tilsvarende dekoration.

10. Skår af fad med lille stykke af fane. Bundringdiameter 11 cm. Bunden er på gråblå bundfarve dekoreret i tre felter med blomsterbakke stående på opsats inden for dobbeltcirkelslag. Bredt blå kantbånd. Udvendig et cirkelslag om bundringen.

11. Skår af mindst to underkopper og seks overkopper med forskelligt indvendigt blå underglasurmotiv, alle udvendigt dækkende brun glasur i lidt forskellige nuancer (ikke afbildet).

12. Diverse småskår af yderligere syv kopper, alle med blå-dekorering både ud- og indvendig (ikke afbildet).

13. Skår af underkop med blomster i jernrød og forgyldning på overside, brunglaseret på underside.

14. Skår af underkop med grene i jernrød, hvorom del af blå cirkelslag på oversiden, brunglaseret på undersiden. Er fra samme type kop som punkt 6, men er ikke identisk med den.

15. Skår af kraftig underkop med forvredne grene i blå, hvorover forgyldning samt blomster i jernrød og forgyldning, begrænset af blå cirkelslag; udekoreret på ydersiden.

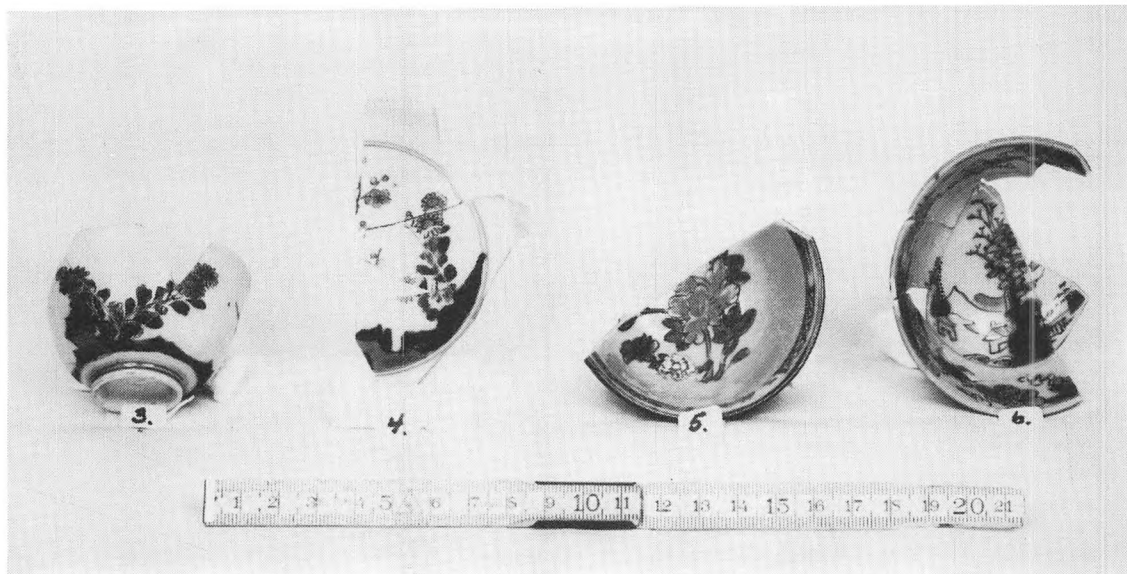
Alle overkopper er efter kinesisk skik uden øre og små, rummende 50-60 ml eller $\frac{1}{3}$ af en nutidig dansk kaffekops indhold. Derimod er de fleste efter europæisk skik forsynet med underkop, som rummer det samme som overkoppen. Overkopperne har en 2-4 mm høj fodring, underkoppernes er lavere.

Selve porcelænet er af fin kvalitet, tyndt og hvidt i skærven, det tyndeste 0,9 mm, og flere stykker er pellucide.

Dekorationen derimod er mestendels ret primitivt udført, idet både den blå underglasurfarve og den rødlige og gyldne overglasurfarve på 3, 4, 5 og 6 for størstedelen er udført ved ikke særlig nøjagtigt at udfylde den forud påførte konturtegning. Også stregborterne langs randene synes at være udtryk for hurtigt arbejde, idet der på mange finere kinesiske porcelæner her er malet komplicerede budhistiske eller taoistiske lykkesymboler, men da disse alligevel ikke blev forstået eller påskønnet af europæerne, sparede man på eksportporcelænet dette besvær.

Den enlige tallerken med fanerest, punkt 10, svarer meget godt til, at langt det meste af tidens kinesiske eksportporcelæn var af te- eller kaffekopper, almindeligvis spiste man i 1700-årenes Europa af fællesfad.

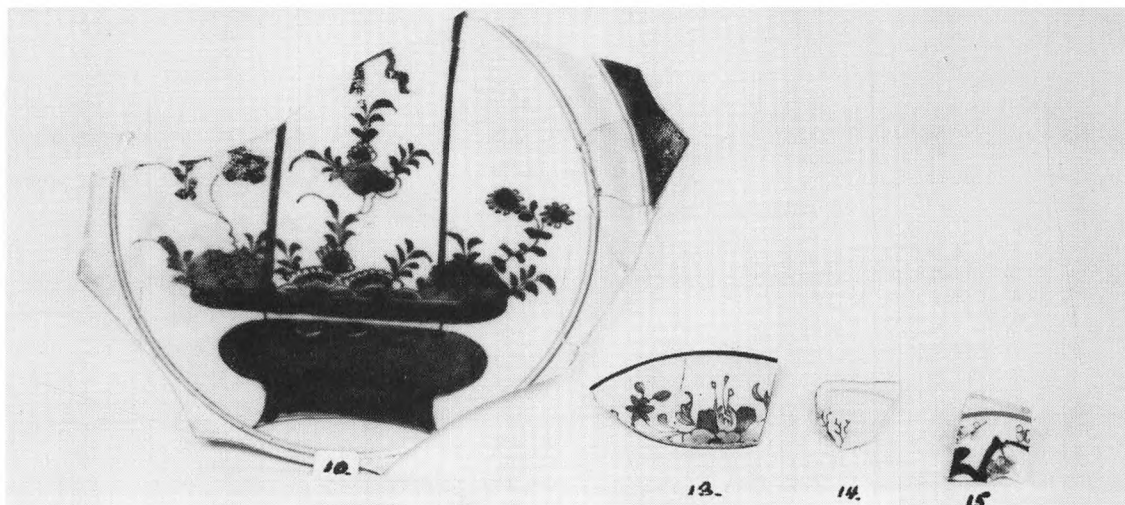
Te var første gang kommet til Europa over Holland lige efter 1600. Kaffen var kommet over Venezia få år tidligere og i løbet af et hundreår blev disse drikke udbredt i det europæiske borgerskab.

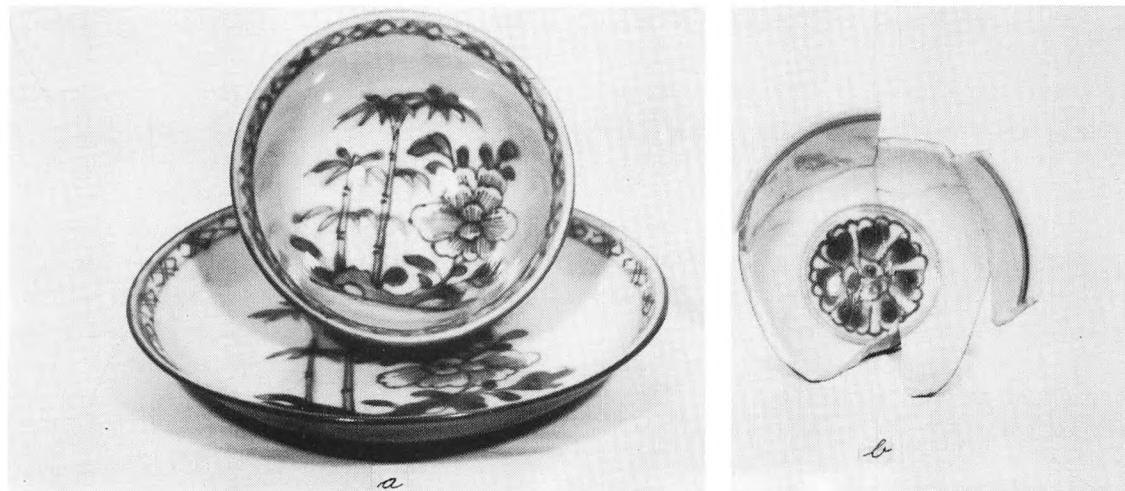
9. Overkopper (3, 5 og 6) samt underkop (4) af porcelæn.

10. Underkopper (7 og 8) og del af overkop (9) af porcelæn.

11. Brudestykke af porcelænsfad (10) og tre skår af underkopper (13, 14 og 15).

12. a. Porcelænskopper fra »The Nanking Cargo«. Diameter af overkop 7,5 cm, af underkop 11,5 cm. Begge indvendig bemalede med vegetation i blå, udvendig overtrukket med chokoladebrun glasur. – I 1751 lastede »Det hollandsk ostindiske kompagni«s skib »Geldermaalen« porcelæn i Kanton, og 3. januar 1752 sank det i Det sydkinesiske hav. Vraget blev af kaptajn Michael Hatcher opdaget i 1985, og ved redningsaktionen ophentedes 150.000 stykker porcelæn. Disse blev under benævnelserne »The Nanking Cargo« solgt hos auktionshuset Christie i Amsterdam 28/4-2/5-1986. Koppen er her købt som en del af Lot 5241.

b. Porcelænskår fundet i 1953-1954 under Nationalmuseets udgravning af Østerholm Slot. – Dette lille nordalsiske slot var opført af lensmanden Thomas Sture i 1550-erne. Købt af hertug Hans d. Yngre i 1584 og efter hans død 1622 overgået til den nordborgske, senere til den plönske hertugslægt. I 1729 overtog kronen slottet, men lod det på grund af forfald nedrive i 1733.

At overkopperne var små, var derfor ikke blot for at følge kinesisk tradition, men også meget passende for de i Europa dyre nye nydelsesmidler og at underkopperne var ret rummelige, var muligvis fordi man af og til afkølede den varme drik ved at hælde den fra overkop til underkop og nyde den deraf.

Af de 27 kopper, hvoraf der er fundet skår, er de to, punkt 1-2, næsten identiske, og to forskellige overkopper hører sammen med to tilsvarende underkopper, punkt 3-4 og 8-9.

Al blåmaling er foretaget på den ubrændte skærv under glasuren. Denne dekorationsmåde er anvendt alene på tallerkenstykket, punkt 10, og på skår af ni forskellige kopper, punkt 1, 2 og 12, desuden er den anvendt indvendig på elleve kopper, som udvendig er brunglaserede, punkterne 7, 8, 9 og 11.

De resterende syv større skår, punkterne 3, 4, 5, 6, 13, 14 og 15, har overglasurbemaling, og her indgår den blå underglasurfarve i de fem, punkterne 3, 4, 6, 14 og 15, hvoraf to, punkt 6 og 14, kun yderligere er dekoreret i jernrødt, én, punkt 15, i jernrødt og guld, to samhørende, punkt 3 og 4, i jernrødt, guld og Nanking-gult.

Kun to skår er udelukkende overglasurdekoreret og altså uden anvendelse af blå. På den ene, punkt 13, er foruden kapuzinerbrun glasering på ydersiden kun anvendt jernrødt og guld, på det andet, punkt 5, foruden jernrødt og guld også grønt og rosa.

Foruden de i punkt 11 nævnte otte, kun underglaserede stykker, er yderligere fire af de overglaserede, punkterne 5, 6, 13 og 14, brunglaserede udvendigt.

Af de meget populære finere dekorationer findes to skår med Nanking-gult, punkt 3 og 4, ét med »familie rose«, punkt 5, og ét med »kinesisk Imari«, punkt 15.

De mange underkopper, tallerkenens fane og de lidt primitive randborter tyder på ordinært 1700-års eksportporcelæn, idet Nanking-porcelænet dog også eksporteredes i begyndelsen af 1800-årene.

Ingen skår er fra japansk eller europæisk, specielt

ikke dansk, porcelæn, måske på grund af dette sidstes større kostbarhed.

Ved Nationalmuseets udgravninger i 1953-1954 af det lille nordalsiske slot Østerholm, bygget i 1550-erne og som kun har været adeligt, fyrsteligt og kongeligt eje, til det i 1732 blev nedbrudt, fandtes en del porcelænsskår. (Punkt 12 b).

Disse skår er af akkurat samme type som en del skår fra Kirkegade-fundet, punkterne 1, 2, 7, 8, 9 og 10.

Et par med sikkerhed fra Kanton i 1751 eksporterede kopper svarer ligeledes til her fundne skår, bl.a. punkterne 7, 8, 9 og 10.

Ved sammenligning med Østerholmfundet kan det ses, at en del af Kirkegade-skårene meget vel kan være kommet til Sønderborg omkring eller endog før 1700, men »The Nanking Cargo« fra 1751 viser tillige, at man da stadig fra Kina eksporterer porcelæn, som fundet i Østerholm. (Punkt 12 a).

Familie-rosedekorationen kan først stamme fra tiden efter 1725, hvorefter det optrådte med tiltagende hyppighed århundredet ud, og Nanking-gult dekorationen kan ikke være fremkommet før omkring 1760-erne.

Efter oprettelsen af »Det asiatiske kompagni« i 1732 kom der i 1740-erne rigtig gang i importen fra Kina til Danmark, men af porcelæn varede importen nok kun til omkring 1770, for i 1768 udstedtes importforbud til beskyttelse af landets fajancefabrikation, et forbud som indskærpedes m.h. til al keramik i 1770. Men måske er dette forbud heller ikke blevet overholdt, for i 1780 indskærpedes det endnu en gang, og da nævnes porcelæn udtrykkeligt. Dette forbud var i kraft til 1797, men i tiden 1806-1813 opretholdt Napoleon og hans forbundsfæller, til hvilke også Danmark hørte, den såkaldte Kontinentalspærring, der virkede som et generelt både import- og eksportforbud, noget som yderligere forstærkedes ved fjenden Englands svar herpå ved blokering af alliancens havne. Som slutsten på tidens importvanskeligheder kom så i 1813 Danmarks statsbankerot.

Da importen af kinesisk porcelæn hen i 1800-årene en kortere tid atter kom i gang, var både kvalitet og dekoration deraf forandret, og af denne porcelænstype er der ingen spor fundet.

Litteratur bl.a.:

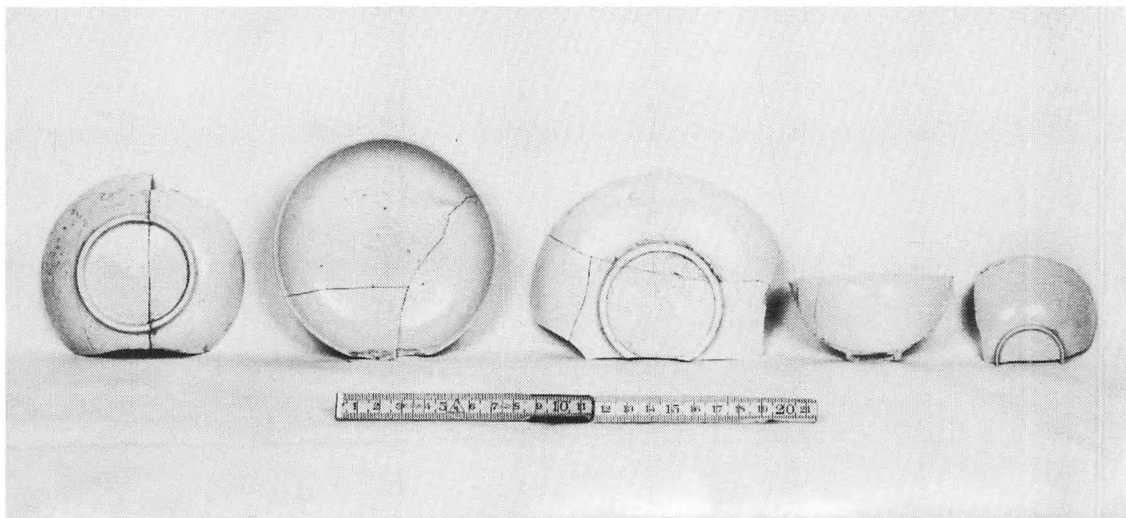
Martin Feddersen: Chinesisches Porcellan. Klinkhardt & Biermann. Braunschweig 1956.

Bo Gyllensvärd: Kinesisk og ostindisk Porcelæn. Høst & Søn. København 1978.

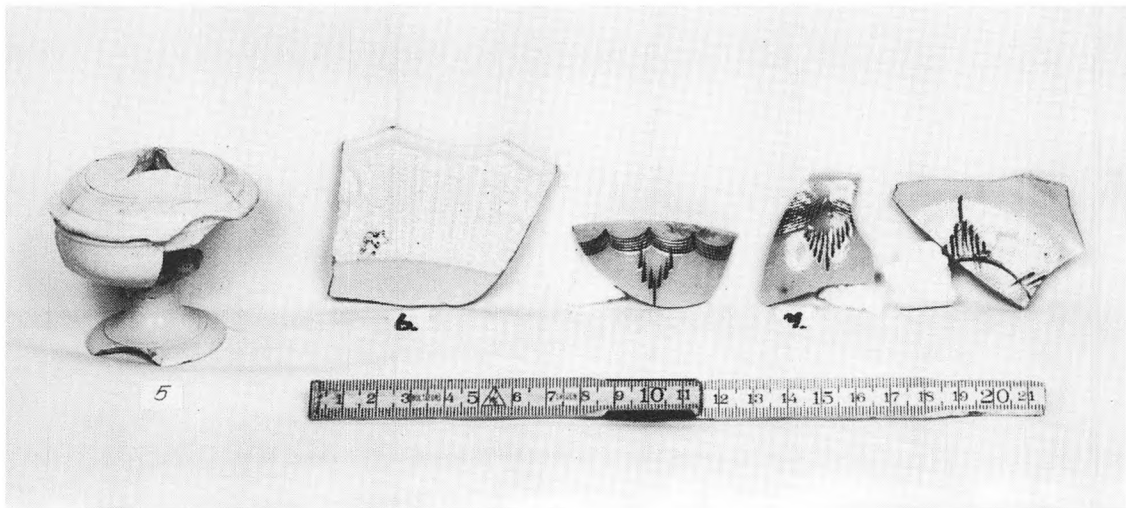
André Leth: Chinese art. Nyt Nordisk Forlag. 1953.

André Leth: Kinesisk Keramik. Thaning & Appel. 1945.

Jan Wirgin: Sun-Ming. Østasiatisk museets Utställningskatalog nr. 3. Stockholm 1965.

13. Eksempler fra 1 og 2.

14. 5 samt eksempler fra 6 og 7.

Hvidbrændt glaseret lertøj

Af Harald Roesdahl

Grevskabet Staffordshire i Midtengland har fra tidlig middelalder på grund af sine rige lerforekomster været et udpræget pottemagerområde, hvor man fremstillede almindeligt rødbrændt lertøj. I begyndelsen af 1700-årene opdagede man i Sydengland kaolinholdige lerarter, som brændte til hvidlig skærv og som man hentede til det traditionelle pottemagerområde. Her blandede man det med feldspat og glødet flint og fremstillede ved brænding ved høj temperatur, 1300-1400 grader, et væskeuigennemtrængeligt gråligt stentøj, som for at få en glat overflade almindeligvis glaseredes. Dette kunne gøres med den fra gammel tid kendte saltglasur, der fremkom ved, at man under brændingen nedkastede almindeligt kogsalt i ovnen; hermed indgik saltet forbindelse med det glødende stentøj og dannede en blank overflade. Ellers kunne man overtrække stentøjet med en gennemsigtig glasur i en anden brænding.

I modsætning til det fra middelalderen kendte meget grove »rhinske stentøj« fra Tyskland kunne man ved at bruge de da nylig i Frankrig opfundne gipsforme udføre stentøjet i en tidligere ukendt finhed og elegance så tyndt som porcelæn, hvorfor man også om denne type har brugt benævnelserne »flintporcelæn«.

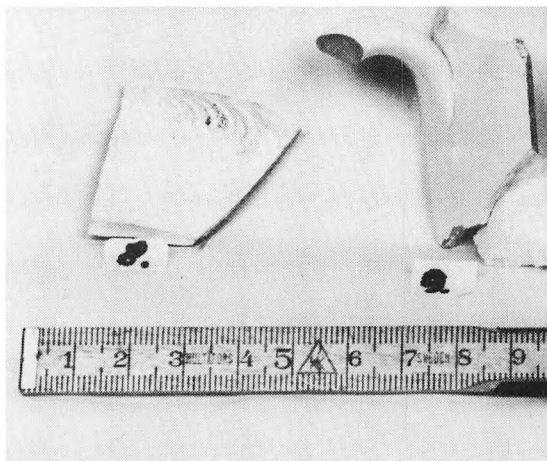
Det var muligt at dekorere sådan keramik ved indridninger i det tørrede stentøj og udfylde ridserne med blå pigment af kobolt, som var den eneste farve, som kunne tåle den efterfølgende høje brændingstemperatur. En sådan dekoration, »scratch blue«, vides brugt i tiden fra 1750, men det var også muligt at lave flerfar-

vet emaljefarvemaleri oven på en gennemsigtig blyglasur, såvel som »transfer print«, overføringstryk, der blev den efterfølgende tids populæreste keramikdekoration, der billiggjorde rig dekoration. Fra en billedgraveret kobberplade kunne man med silkepapir overføre et olietryk til glasuren og indbrænde det ved lavere temperatur. På denne måde kunne spise- og testel, som var ved at komme på mode, dekoreres fuldstændig ensartet.

Det grålige stentøj slog i England fajancen ud og var førende som brugskeramik i 30-40 år, indtil det i 1770-erne selv blev slået ud af den sidste principielle nyskabelse inden for keramikken, nemlig stengodset.

Dette var ligeledes fremstillet af en lerblanding, der som bestanddel også havde sydengelske kaolinholdige lerarter. Det kunne brændes ved lavere temperatur end stentøjet, og det havde først og fremmest en hvidlig skærv, men det var porøst, hvorfor det måtte glasur-overtrækkes.

Det var en fremragende keramiker, Josiah Wedgwood, der fra omkring 1760 udviklede det. Massen var meget let bearbejdelig, således at det hurtigt lod sig gøre at fremstille stengodset industrielt og dermed billiggøre det. Det var efter glasering let flødefarvet, og efter modeller af Wedgwood selv fremstilledes det i tidens klassicistiske stil, således at dekorationerne var plastisk udformning af overfladen, perforationer langs randene, kurvflætninger af hankene o.l., alt uden særlig bemaling. Senere forandredes glasuren, så stengodset

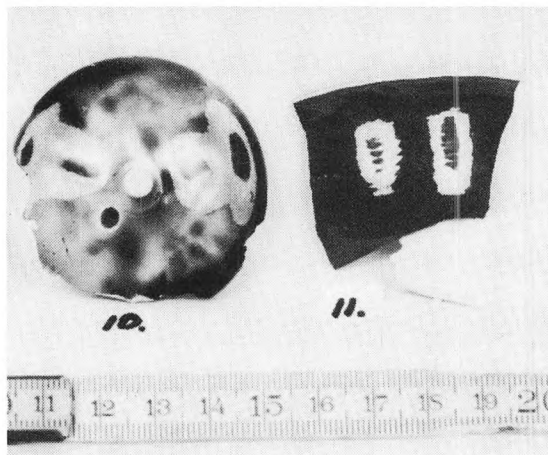

15. Skår i gulligt stengods.

fremstod som perlehvidt, der var særligt egnet både til bemaling og overføringstryk. Yderligere fremstillede Wedgwood flere former af gennemfarvet stentøj, hvoraf hans »Jasper ware«, som på pastelfarvet grund har udstansede, kridhvide pålagte borter i diskrete mønstre, stadig er populært og kan bestilles på den stadig eksisterende fabrik i Staffordshire. Wedgwoods produkter gik deres sejrsgang og efterlavedes efter bedste evne såvel i England som på kontinentet.

I løbet af 1800-årene udgik, især fra England, masser af industrielt fremstillet keramik af forskellig sammensætning, gennem hvilke man tilfredsstillede Victoria-tidens behov for ting såvel udelukkende til pynt som til pynteligt brug, dekoreret med såvel overføringsbilleder, efterhånden i mange farver, som med lustrering i både kobber- og sølvfarve.

Naturligvis indgik også til særlige formål de tidligere anvendte keramikarter stentøj, fajance og porcelæn, men med den tekniske udvikling er der opstået så mange hinanden nærtstående arter og blandingsformer

16. Skår af blyglaseret stengods (10) og af brunt stentøj (11).

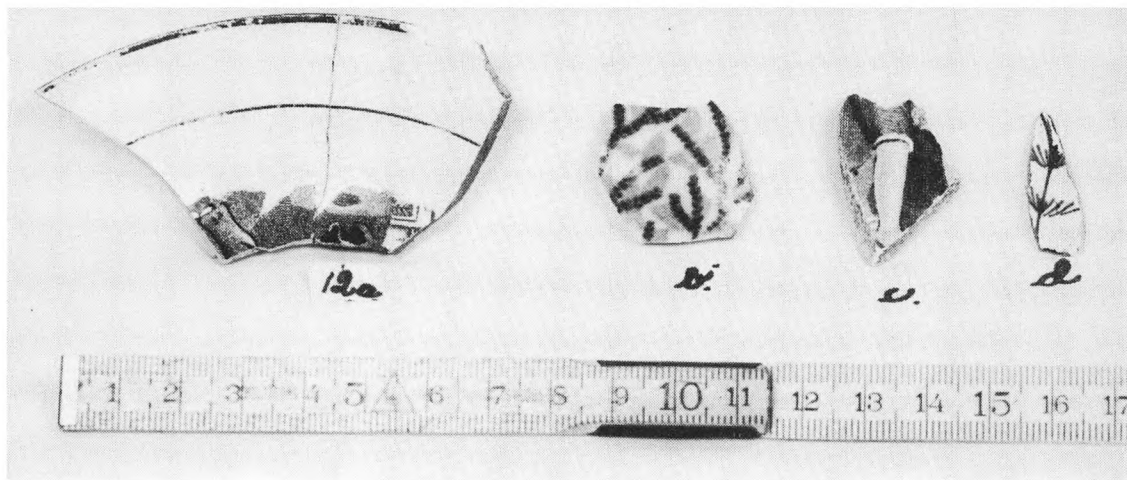
af de tidligere afgrænsede typer, at det ikke længere altid er muligt at opretholde nogen eksakt typebetegnelse.

Til mange af 1800-årenes snurrepiberier som småtallerkener med religiøse eller moralske sprog, figurer af kendte personer, hunde, sømandskrus, uhrhuse m.m.m. bruges ofte populært samlebetegnelsen »Engelsk fajance« uden hensyn til genstandenes nøjere keramiske sammensætning.

De fundne skår har kunnet inddeles i

- 1) saltglaseret, fint gråligt stentøj (1-7),
- 2) klartglaseret, gulligt stengods (8-9) og samme type med broget blyglasur (10)
- 3) klartglaseret, gennemfarvet stentøj (11) og
- 4) »Engelsk fajance« (12).

1. Større og mindre skår af tyve omtrent lige store udekorede underkopper med forskelligt profilerede, 2-3 mm høje standringe med 5-6 cm diameter. Af fem resterer så meget, at koppernes diameter kan måles til 10-12 cm. Højde ca. 2 cm. Tykkelse 1-2 mm.

17. Skår af tinglaseret stengods (12a-d).

2. Skår af tretten tilsvarende overkopper ligeledes med forskelligt profilerede 2-3 mm høje standringe med 3-4 cm diameter. Et par med relieflinier langs randen. Alle uden øre. Tykkelse 1-2 mm.

3. Ca. halvtreds mindre rand-, side- og bundskår af samme slags kopper (ikke afbildet).

4. Rester af mindst seks forskellige tallerkener med ringfod af samme 4 mm tykke gods (ikke afbildet).

5. Stor rest af lågbæger på stilk og fod. Højde 4,5 cm. Diameter ca. 5 cm. Tilsvarende profileret låg med fals og rest af lågknop.

6. To kraftige ca. 5 mm tykke skår af fad, hvoraf det ene er et 4 cm bredt fanestykke med bølget rand og reliefmønster som kurvflætning.

7. Skår af syv forskellige underkopper og mindst fem forskellige tilsvarende overkopper med »scratch blue«-dekoration i forskellige mønstre.

8. Skår af seks tallerkener, 3-4 mm tykke, med gullig skærv og overflade, heraf et fanestykke med palmetterrand.

9. Skår af hankekruke af samme materiale.

10. Låg med afbrækket løfteknop til lille krukke af samme materiale med »skildpaddeskjoldsglasur« og fals.

11. Sidestykke af kop med let udadrettet rand af 2 mm tykt, brunt stentøj med blank, gennemsigtig glasur og hvid randstribet.

12. Skår med lertøjs- eller stengodsskærv dækket af tinglasur på begge sider af a) underkop med sølvglinsende gråligt overfø-

ringsbillede og dobbelt cirkelslag, c) tallerken med manganviolet overførbillede på begge sider af henholdsvis blomster og af en pigearm, og b, d) kopper, blådekoreret kun på den ene side med henholdsvis overførbillede og primitiv bemaling.

Langt den største mængde, 27 underkopper, 12 overkopper, 6 tallerkener, 1 fad og 1 lågbæger er af saltglaseret, gråligt stentøj, utvivlsomt lavet i dettes blomstringstid 1740-1770 og utvivlsomt lavet i England, da 7 underkopper og 5 overkopper er dekoreret med »scratch blue«, som næppe er lavet andetsteds end i Staffordshire.

De 6 tallerkener, hankekruket og det med spraglet blyglasur dekorerede låg, som alle er af gulligt stengods, »creamware«, er sikkert også alle engelske, selv om tallerkenerne og hankekruket også kunne være lavet på en tysk fabrik, men den såkaldte »tortoiseshell«- (skildpaddeskjold-) dekoration på låget er næppe heller lavet andre steder end i England fra 1740, indtil det omkring 1780 helt fortrængtes af overførbillededekoration.

Det brune gennemfarvede stentøjsskår er typisk en-

gelsk fra 1775-1800, tiden da Wedgwood lavede forskellige former for gennemfarvet stentøj.

De 4 skår af »Engelsk fajance« kan såvel være tyske som engelske, det første nok fra de første årtier efter 1800 og da sandsynligst engelsk, de 3 sidste snarere fra århundredets sidste snes år.

Ingen af skårene er fra danske fabrikker og ingen er signerede.

Typisk for tiden er det store antal ulige store kopper. De industrielt fremstillede stel med serier af fuldstændig ens genstande fremkom først i 1700-årenes allersejeste del.

Næsten hele denne gruppe keramik er af sikker engelsk oprindelse og bortset fra de 4 skår af »Engelsk fajance«, fremstillet før 1780.

Importforbudet til Danmark passer meget vel med, at der ikke findes skår af Wedgwoods perlehvide stengods, som først fremkom efter 1780.

Der er ingen sikre skår af denne gruppe fra 1800-årenes midte.

Litteratur bl.a.

1. G. Bemrose: 19th century english pottery and porcelain. Faber & Faber. London 1952.

2. G. A. Godden: An illustr. encyclopaedia of british pottery and porcelain. Barrie Jenkins. London. 1970.

3. W. B. Honey: English pottery and porcelain. Adam & Ch. Block. London 1947.

4. Sig. Schoubye: Om engelsk fajance fra Tønderregnen. Tønder museum 1952.

5. The story of Wedgwood. Warrick Savage ltd. Burslem 1958.

Glas

Af Harald Roesdahl

Indledning

En væsentlig del af Kirkegade-fundet er store mængder glas, vægtmæssigt omkring 8 kg, naturligvis overvejende som skår, af ruder, briller, medicinglas, drikkeglas og især flasker. Skårene er optalt til ca. 450, men herimellem er dog adskillige hele eller kun lidt beskadigede flasker.

Fremstillingstiden for glasset har kunnet bestemmes til tiden fra før husets opførelse 1643 til ca. 1900 og strækker sig således gennem omkring 300 år. Herved fremstår fundet ikke blot som et af landets største glasfund, men også som et fund med mange typer glas fremstillet over et langt tidsrum.

Selv om der intet foreligger om, hvorfra i byen opfyldet stammer, vil den store fundmængde være et betydeligt supplement til vor viden om udbredelsen af forskellige former af glas tilbage fra den tid, da typerne tidligst optræder og dermed til vor viden om kulturmønstret i en lille sønderjysk købstad.

Glas fremstilles ved smeltning af sand, som består af kiseltsyre, med et alkali, natron eller potaske. Før disse alkalier kunne renfremstilles, udludedes de af aske, natron efter forbrænding af tang og andre havplanter, potaske af træ og andre landplanter. Samtidig udvandt man fra asken også kalk, som er en nødvendig ingrediens for glassets stabilitet. Til smeltning af glas kræves en høj temperatur, til den almindelige glasmasse 1300-

1400 grader. Det er derfor mere frembringelsen af den tilstrækkelige varme, der er problemet ved glasfremstillingen end fremskaffelsen af de ret simple bestanddele dertil.

De første spor af glas kendes som glasovertrukne ler- eller stenperler fra Mesopotamien 3000-4000 år før vor tid og fra Ægypten som småflasker ca. 1500 år f.v.t. Disse flasker fremstilledes ved, at en lerkerne blev overtrukket med smeltet glas og efter afkøling udskrabt.

Den for glassets store anvendelse helt afgørende opdagelse var, at smeltet glas kunne pustes op til en blære, en opdagelse der blev gjort i de østlige middelhavsegne kort tid før vor tidsregnings begyndelse. Herved udnyttede man den egenskab ved glas, at det intet fast smeltepunkt har, men kun langsomt bliver flydende og stivner. Med en tynt jernrør, en glaspibe, udtages fra smeltedigen hvidglødende glas, der som en sejtflydende masse kan pustes op og formes med enkle redskaber, mens temperaturen falder 200-300 grader og massen stivner.

Den proces har siden i 2000 år været brugt uforandret til fremstilling af glasgenstande, og først i det sidste århundrede er størstedelen af den håndværksmæssige forarbejdning af glas afløst af maskiner.

Det var den opdagelse, der bevirkede, at glas kom til at spille den rolle inden for menneskets kultur, som det har haft til vor tid, hvor det på en del områder er afløst af plast.

Langt den største mængde af det i tidens løb fremstillede glas er anvendt til praktiske formål som vindues-

glas, flasker og anden emballage, kun en lille del til prydggenstande som fine drikkeglas.

I det gennemorganiserede romerske rige, hvortil den nære orient på den tid hørte, spredtes kendskabet til glasfremstilling hurtigt til hele den europæiske del af riget og blomstrede dér, indtil det vestromerske riges ødelæggelse og dets kulturs næsten fuldstændige udslettelse under folkevandringstiden i 300-400-årene. Omkring det østlige Middelhav og i Byzans udvikledes glaskunsten stadig, indtil også disse kulturegnes ødelæggelse under tyrkernes erobring i 1400-årene, men forinden var den viderebragt til den nye stormagt Venedig, som i de næste århundreder, især på prydglassets område, blev en verdensmetropol.

I Mellemeuropa overlevede glaskunsten dog i egnene vest for Rhinen, og herfra blev den i 600-700-årene, ligesom i England, overtaget og i flere århundreder i mindre grad vedligeholdt af store klostre, navnlig af Benediktinerordenen ¹⁾. Fra klostrene flyttedes glasværkerne i 1200-1400-årerne som små »glashytter« (af tysk zu hütten = at udsmelte) ud i de store skove, hvor alt materialet til glasfremstilling, sand, træ og vand, var til stede. Når alt praktisk tilgængeligt træ, d.v.s. i en radius omkring en kilometer fra hytten, var opbrugt, flyttedes hytten til et nyt sted. Denne rovdrift, som disse »vandreglashytter« udfoldede, kunne skovene ikke vedblivende holde til, og i løbet af 1600-årene måtte man til glasfremstilling langt de fleste steder som brændsel gå over til at bruge tørv og kul, der anvendtes i færre, men større, stationære glasværker.

Rudeglas

Vinduesruder af glas er kendt helt tilbage til romeriget, idet man i Pompeji, som blev begravet af aske ved Vesuvius' udbrud i 79, har fundet sådanne. De var dog fremstillet på anden vis end senere tider, idet de var støbt.

De var også indfattet på anden vis, idet de var løst indsat i vinduet mellem metalstænger, således at de kunne tages ud, hvis omstændighederne krævede det.

Den glasproduktion, som opretholdtes i klostrene, omfattede væsentligst vindueglas, ofte farvet, til både oplysning og pryd i kirkerne.

En enkelt lille farvet kirkeglasrude fremstillet i et angelsaksisk kloster findes uforandret fra 681 i Nordengland, og i Mellemeuropa findes farvestrålende kirkeruder fra 1000-årene ²⁾.

Ved de senere års undersøgelser har der vist sig det overraskende, at mange af vore ældste landsbykirker også har haft i hvert fald enkelte ruder straks fra opførelsen, altså i 1100-1200-årene. Ruderne blev her indsat i en træfals eller direkte i murværket ³⁾.

Det i Danmark ældste vindue, der endnu findes på sin plads og som regnes for at være fra omkring 1250, fremviser personer i farver og sidder på nordsiden af skibet i Roager kirke i Sønderjylland.

Middelalderen igennem anvendtes glas dog kun sparsomt her i landet. Den første skriftlige beretning herom findes i den islandske Knyttlingasaga fra omkring 1260 og som regnes for ret autentisk. Den beskriver, at der i trækirken St. Alban i Odense, den kirke, hvori kong Knud d. Hellige i 1086 blev dræbt, var flere store glasvinduer. Ligeledes vides det, at ærkebiskop Absalon i 1195 gav sin kollega biskop Poul to glasruder med til hans kirke Skalholt på Island ⁴⁾.

Til omkring 1400 var glasruder forbeholdt kirkerne, og herfra kom de først til slottene, hvor de flere etager krævede sidelys, og hvor man kunne betale derfor. I Danmark kendes vinduer i profanbygninger først fra Flensborghus i 1452 og omkring 1500 også fra slottene i København og Odense. På Sønderborg Slot findes der stadig i den nordre fyrstestol i dronning Dorotheas kapel runde ruder, som regnes for at stamme fra kapellets opførelsestid i 1560-erne.

Af fundets skår er omtrent en fjerdedel af rudeglas.

Da huset opførtes i 1643, altså i slutningen af renæssancetiden, som her i landet regnes fra ca. 1550 varende et århundrede, var rudeglas blevet almindeligt i bedre borgerhuse. Man var i sådanne bygninger ved at gå bort fra skodder og skind for gluggerne. At der kom loftsadskillelser bevirkede også, at lyren, røg- og lysåbningen i tagrygningen, måtte erstattes, ikke blot med skorsten, men også med vinduesåbninger i stueetagen. I bondehuse varede det endnu et århundrede, inden sådanne fremskridt blev almindelige.

Som en kuriositet kan nævnes, at Danmarkshistoriens første opnoterede rudeknuseri fandt sted allerede i 1522, da en mand i Holstebro, som i tidens velbeskrivende sprog havde »ølsind«, ikke kunne modstå den herlige lyd af knust glas⁵⁾.

Ud over på denne måde og ved andet uheld kan rude-skårene fra huset i Sønderborg være opstået ikke blot ved den almindelige udskiftning af vinduer, som følge af ny teknik og ændret bygningsstil, men også gennem krigshandlinger. Under Torstenson-krigen med svenskerne 1643-1645, da det ret store, smukke Kirkegadehus var nyopført, undgik den lille købstad med sine omkring 2000 indbyggere fjendtligheder, men måtte udholde indkvartering af kongelige tropper. De store ulykker for byen kom først under de nye svenskekrige 1657-1660 med såvel svenskernes som vore egne forbundsfællers, brandenburgernes og polakkernes, besættelse af byen.

Bly var under sådanne forhold en efterspurgt vare, og blyindfattede vinduer var et foretrukket plyndringsobjekt, idet man let kunne omsmelte blyrammerne til kugler. Meget vel kan husets første vinduer have lidt denne skæbne.

To århundreder senere ved Sønderborgs bombardement den 2. april og følgende dage i 1864 under prøjsernes belejring af Dybbøl-skanserne ved man med bestemthed, at huset blev beskadiget, da der i skadeserstatning blev udbetalt 15% af ejendomsværdien, og da

er det utænkeligt, at en del af husets vinduer ikke skulle være omfattet af skaderne.

Af de fundne rudeskår er de fleste på 10-15 cm², varierende mellem 2 og 75 cm², det største stykke med en ubrudt overkant på 9,5 cm og en ubrudt sidekant på 11 cm (6). Sammenlagt udgør de vel 1500 cm², d.v.s. et kvadrat med ca. 40 cm sidelinie.

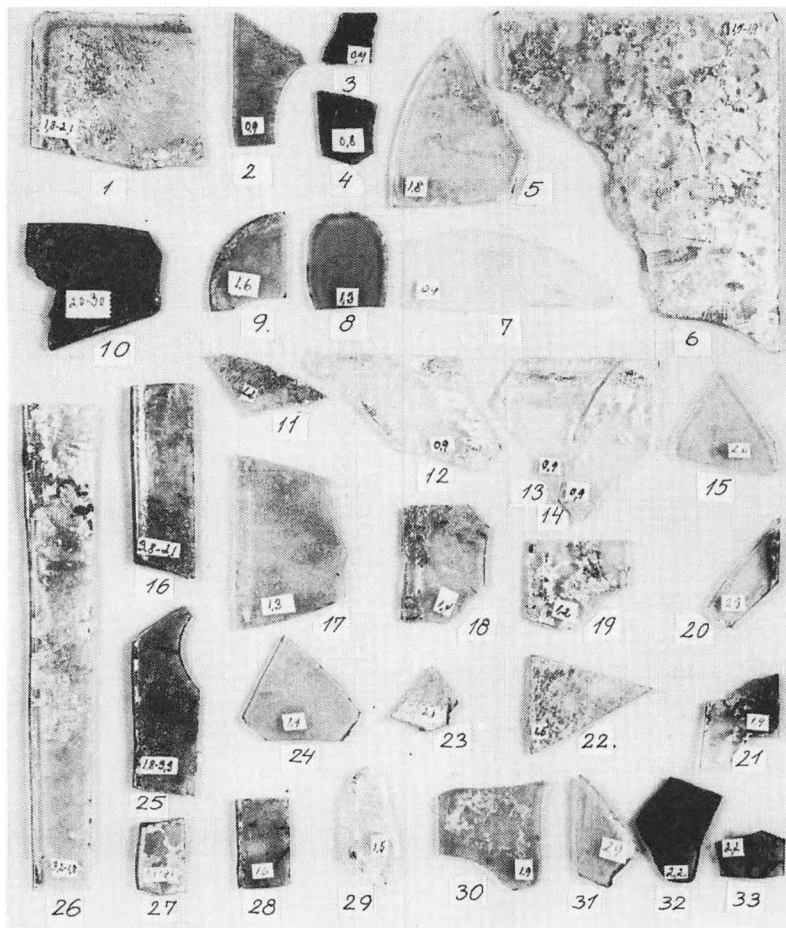
Det er en ubetydelig del af de ruder, der har været anvendt i et hus i løbet af 300 år, men det vil også være en kun beskednen del af det rudeglas, som på et bestemt tidspunkt har siddet i dette hus.

Arkitekterne regner med, at der ved husets opførelse var seks vinduer, hver med en åbning på 1 m², i dag er vinduesarealet forøget med 50%. Nu er der 175 ruder, hver på ca. 20 x 25 cm, så de fundne skår svarer altså sammenlagt kun til 3-4 sådanne, men de tidligere ruder har nok været betydelig mindre. Ruden (6) har næppe være over 9,5 x 13 cm = 125 cm².

Ved længere tids påvirkning af fugtighed bliver glas »sygt«, d.v.s. at det får et grimt, ujævnt tåget skær. Det skyldes, at alkaliene i glassets yderste lag af luftens kulsyre opløses og udtrækkes, således at der dannes smårevner, hvori der trænger luft. Hvis glasset ligger i jorden, påvirkes det på samme vis af jordsyrerne, men ved denne stærkere påvirkning sker efter udtørring af glasset en afspaltning i større søvlglinsende flager af de yderste lag, og glasset antager strålende farver pga. lysets brydning i og tilbagekastning fra dets nu uregelmæssige overflade. Man kalder dette fænomen, at glasset er iriseret, og det bevirker ligesom glassyge, at glasset hurtigere nedbrydes. Jo mere alkali glasset indeholder, des lettere foregår disse henfaldsprocesser.

De fleste af rudeglasstykkerne er stærkt iriserede, og det meste af de bevarede, 4,5 g eller 7,5 cm³ afspaltet irisering fra hele glasfundet, en virkelig stor portion, selv om det kun er en del, stammer nok herfra.

Tykkelsen af rudeskårene varierer fra 0,7 til 3,0 mm, dog er det meste fra knap 1,0 mm til 1,5 mm tykt, d.v.s.

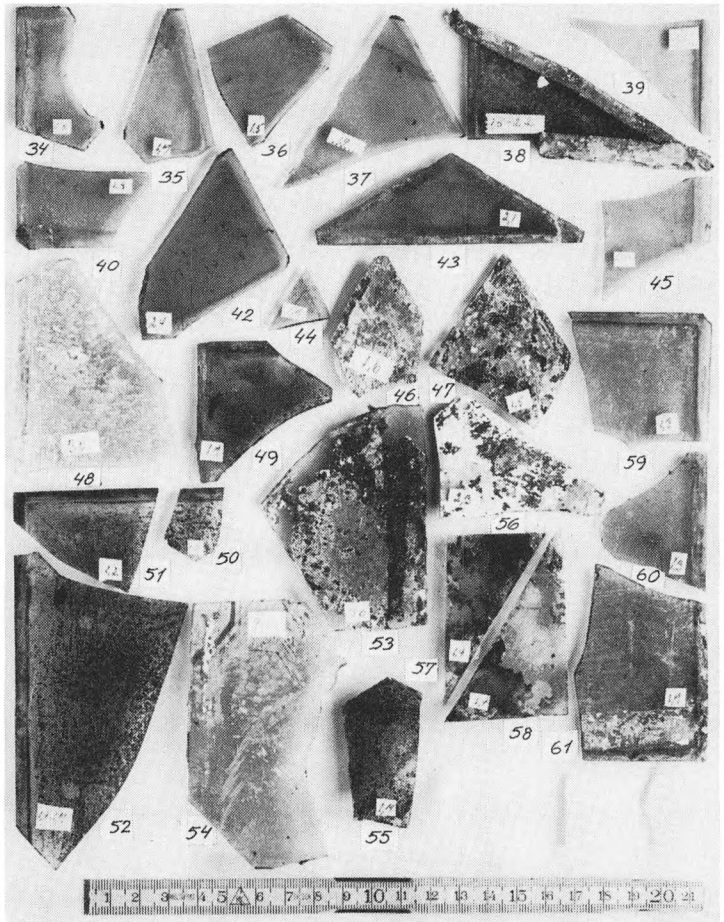
1. Repræsentative rudeglasstykker. Tykkelsen i mm er påført hvert stykke.

betydelige tyndere end nutidens almindelige vinduesglas på 2,0 til 2,5 mm. Men også tykkelsen af de enkelte skår kan variere, på et skår (38) fra 1,5 til 2,2 mm og på et andet (10) fra 2,0 til 3,0 mm. Den ringe tykkelse skyldes nok for en del afspaltning, men sikkert ikke den alene.

Renæssancetidens rudeglas har sjældent været direkte »glasklart« og let gennemsigtigt, dets hovedop-

gave var at give lys i huset, det var ikke afgørende om man kunne se ud, men sikkert nok, at man ikke kunne se ind i huset, og helt klart glas var da også vanskeligt at fremstille.

Sand til glasfremstilling indeholder altid jernsalte, okker o.l., som alt efter jernets iltningsgrad bibringer glasset en gulgrøn farve, som det ikke altid lykkedes, eller måske ikke altid ønskedes, at affarve helt med det fra

2. Repræsentative rudeglasstykker. Tykkelsen i mm er påført hvert stykke.

oldtiden kendte violette klaringsmiddel manganilte eller brunsten. Ved tilsætning af komplementærfarven violet opnåedes en neutralisering af den grønne farve, så den blev nogenlunde klar eller grålig.

Der er kun et enkelt stykke glas, 2,3 mm tykt og helt plant, der er helt klart som nutidens (20); det skår er måske ikke særlig gammelt, men har dog været blyindfattet. Desuden findes nogle knap 1,0 mm tykke næsten

klart grålige, men stærkt iriserede (12, 13, 14, 18, 19) og nogle blåviolette, d.v.s. med manganilte overfarvede, skår (22, 23, 29, 30, 31), alle de øvrige varierer i alle nuancer af grønt.

En del lange smalle skår med vulst om den ene rand, som ikke bærer spor efter indfatning, må være »afbræk« som kantglas (16, 25-28). Disse skår viser, at dette glas er fremstillet efter tavle- eller cylinderglasmetoden,

hvorved glasmageren ned i en grube blæste en meget stor, indtil et par meter lang pølseformet glasblære. Efter at enderne var klippet af den varme glasblære, klip- pedes også den tilbageværende cylinder op, hvorefter den straktes plan i en særlig strækkeovn. Vulsten, som er symmetrisk om randen, er opstået ved afklipping af endestykkerne og opklipping af cylinderen med efter- følgende smeltning af de ved opklippingen let deforme- rede og fortykkede rande.

Denne fremstillingsmåde for rudeglas, som herved blev ensartet tykt, er som den vigtigste anvendt helt fra 1100-årene til langt efter 1900.

Men måske er en del af rudeskårene, som viser varie- rende tykkelse (10, 38), fremstillet efter den samtidig anvendte måne- eller kronglasmetode. Ved denne blæ- ser man en stor, 30-40 cm bred glasblære, som på mod- sat side af glaspiben fæstes til en jernstang, et hæftejern. Derefter afbrækkes glaspiben og hæftejernet med den åbne glasblære roteres hurtigt, hvorved åbningen efter glaspiben i det bløde glas udvides, og ved den kraftige udslyngning får man en cirkulær glasplade. Sluttelig af- brækkes hæftejernet og omkring brudstedet, »øjet«, i centrum findes det tykkeste glas, som herfra aftar jævnt i tykkelse udefter.

Først 1910-1920 lykkedes det at automatisere rude- glasfremstillingen gennem en metode, hvorved glas- massen blev trukket op i en maskine i et passende tykt lag. I dag fremstilles rudeglas udelukkende ved »float- glass«- metoden, opfundet i 1959 af fa. Pilkington i England, hvorved glasset løber ud over flader af smeltet tin.

Langt de fleste af de tilsigtede brudlinier i de fundne rudeskår synes frembragt ved diamantskæring, hvilket ikke kan forundre, da glarmesterdiamanten kendes alle- rede fra omkring 1550. På flere stykker ses stadig på øverste del af brudfladen sporet efter diamantskæringen som en smal uklarhed. Nogle, især runde rande (8, 9), men også lige rande (30), er dog takkede med skråt for-

løbende brudflade. Her er randen afbrækket med et krø- seljern. På et hvert glarmesterjern findes til dette brug i siden små indhak, hvormed man kan afbrække småfli- ser på 1-2 mm². Næppe nogen brudrand er fremkaldt ef- ter den ældste metode, hvorved man førte kanten af et glødende fladjern hen over glasfladen og derefter slog vand på glasset. Ved den pludselige afkøling knækkede glasset med en lidt uregelmæssig rand.

I dag bruger glarmesteren en rulleskærer af hærdet iridium.

Enkelte stykker er noget »lusede« (f.eks. 54, 61), d.v.s. med små luftblærer i glasmassen. Sådanne blærer findes ikke i nutidsglas og de viser, at den under glas- smeltningen meget stærke kulsyredannelse er utilstræk- keligt udluftet, men langt det meste glas er velbehandlet og »rent«.

En del ensfarvede, dybt mørkegrønne skår med spidsvinklede kortsidnehjørner, af varierende tykkelse 1,5-2,2 mm (34-38, 42-44), et enkelt med påsiddende stærkt forvitret blysprosse (38), synes at stamme fra samme vindue med stjernemønster og derfor næppe fra dette hus, hvor der aldrig synes at have været plads til et sådant, men sådanne vinduer var ikke ualmindelige om- kring 1700, især over indgangsdøre.

Et enkelt stærkt blåligt skår er buet, men bærer spor efter indfatning (31).

I øvrigt er skårene af så mange typer, at de må stamme fra mere end en snes forskellige ruder.

Den senere middelalders og renæssancetidens kost- bare glastruer indfattedes i H-formede blysprosser, hyppigst i mindre stykker af forskellig form, da det kunne være svært at få større stykker glas helt plane. I større vinduer, som i kirker, kunne så sprosserne danne fine mønstre. Blysprosserne, som til midten af 1300- årene på besværlig vis måtte støbes, blev herefter frem- stillet meget lettere af støbte blystænger, som blev klemt i H-formet profil ved at blive trukket gennem et primitivt apparat, en blyvinde. De sammenloddedes

med tin, som har et lavere smeltepunkt. De sølvagtige loddesteder ses tydeligt på de grå sprosser.

På indersiden støttedes de skrøbelige større vinduer af tværjern fastgjort i murværket. Kunne en del af vinduet åbnes, viser gamle billeder, at det, utvivlsomt af sikkerhedgrunde, åbnedes indad. Udvendigt dækkedes det almindeligvis om natten af skodder mod uvejr og hærværk.

Efterhånden blev det teknisk muligt at lave ruderne større og ensartet rhombeformede, men først i løbet af 1600-årene blev det muligt at lave glasset så plant, at større rektangulære ruder blev hyppigere. Det mere plane glas muliggjorde træsprosserne, som fremkom ved denne tid.

Alle indfatningsspor på de fundne rudeskår er 3-5 mm brede, hvilket vil sige, at de er fremkaldt af blysprosser, da træsprosser kræver mindst 8 mm til indfatning.

Et par tilsammen 3×3 cm store 2,2 mm tykke rudestumper af samme lysgulgrønne glasmasse er bemalede, det ene med et mørkt stregmønster (33), det andet med rød, blå og brun farve uden for et dobbelcirkelslag af brune linier (32). Farverne er velbevarede, men det er ikke indbrændte emaljefarver, da de kan bortskræbes med en kniv. De er kun påmalede og antagelig stabiliseret ved opvarmning, en malemåde, som er kendt fra tidlig middelalder. I renæssancetidens palæer og finere borgerhuse fandtes ikke så sjældent malede pynteruder, ofte mellem husets stuer.

Da huset i 1643 blev bygget, fremstilledes glas i »Waldglashütten«, som er den internationale betegnelse for de små skovglasværker, og det var væsentligst rudeglas, som her produceredes. Dette rudeglas lavedes ganske tyndt, endnu tyndere end nutidens, først og fremmest for gennemskinnelighedens skyld, da det sjældent var helt klart, men nok også fordi tyndt glas ved fabrikationen er lettest at afkøle uden at det tager skade. Ved analyse viser »waldglas« sig kun at indeholde halvt så

meget alkali, 5-7%, som nutidsglas. Dette overrasker, for jo mere alkali glas indeholder, des lettere smelteligt og bearbejdeligt er det. Derimod er indholdet af kalk og det dermed forbundne magnesium meget højt, omkring 25% eller 2-3 gange indholdet i nutidsglas. Dette store kalkindhold, som måske er fremkommet ved brug af mergel til fremstillingen, har gjort det muligt at forarbejde glasset tyndt, men man har skullet arbejde hurtigt, ellers stivnede det ⁶⁾.

De første glashytter i Danmark oprettedes i 1550-erne i Visborgskovene i Himmerland, hvor der var brændsel i 30 år. Derefter oprettedes tidens mest produktive glashytter i skovene ved Ry. Også disse klarede sig omkring 30 år, og så var den væsentligste skovglasproduktion i Danmark forbi. Herudover var der i kortere tid enkelte skovglashytter, bl.a. i Vendsyssel nær Voergård, hvor der er lavet helt klart glas, og på Djursland, men i 1650 blev det af hensyn til skovenes tilstand helt forbudt at lave glas i monarkiet.

Mod syd i riget havde man derimod en livlig glasproduktion. I den sydøstlige del af Slesvig, det skovrige Hütten amt og i Østholsten omkring Plön oprettede hertugerne af Gottorp fra 1575 deres glashytter⁷⁾. Fra tiden indtil 1700, da skovene her heller ikke kunne yde mere, har man fundet tomter efter 50-60 glashytter, altså bevis på en ganske stor produktion, mod fundet af kun ca. 15 tomter i kongeriget. Efter 1700 fortsatte i Holsten et enkelt værk i en snes år som moseglasværk. I kongeriget lavede disse renæssanceglasværker kun rudeglas som tavleglas, mens de i Holsten også lavede kronglas.

Da huset opførtes, var glasværksdrift ophørt i Danmark, så herfra kan husets første ruder næppe stamme, derimod nok fra Holsten, hvilket kunne være nærliggende, men man kender ikke de holstenske glasværkers handelsveje mod nord. Man ved derimod, at der i tiden fra de danske skovglasværkers lukning i begyndelsen af 1600-årene indtil de nyoprettede norske glasværker i 1750-erne optog leveringen af rudeglas til Danmark,

importeredes store mængder rudeglas, hvoraf det finere kom fra England og Normandiet, det simplere, som var størstedelen, fra Pommern og Mecklenburg⁸⁾. Forsyningen med norsk glas varede til ophøret af unionen med Norge 1814.

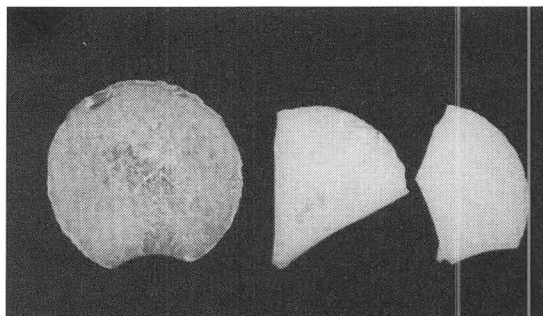
Gamle rudeglasskår er meget anonyme, de er kun vanskeligt og usikkert bestemmelige på tid, og på sted er de helt ubestemmelige. Bedømt efter irisering, farve, tykkelse, bearbejdning og indfatning synes alle rude-skårene fra Kirkegade-huset, måske med den enkelte undtagelse (20), at være meget gamle, meget vel fra århundredet før husets opførelse, ved direkte sammenligning med skår fundet i tomterne efter de jyske og slesvig-holstenske glashytter⁹⁾ har de ikke kunnet skelnes fra disse.

Ejendommeligt nok synes der i fundet, med måske den nævnte undtagelse (20), ikke at være nyere rudeglas, f.eks. fra de i 1864 sikkert for en stor del træindfattede ruder, men måske skyldes dette, at man da samlede og solgte ituslået glas til genbrug på glasværkerne.

Brilleglas

Af andet omtrent plant glas er fundet tre stykker af runde brilleglas, hvoraf det ene med diameter 3,5 cm er næsten helt og klart, hvorimod de to mindre stykker er kridhvide og anløbne, så de ligner mælkeglas. Den forskellige måde, som glassene er anløbne på, viser at de enten må have ligget i vidt forskellige lag eller er af forskellig glasmasse.

Det ikke anløbne kan som nutidens brilleglas være af kvartsglas, der er fremstillet ved smeltning af bjergkrystal, som er helt rent kisel, altså siliciumilte, i krystalform. Det er vanskeligere og derfor dyrere at fremstille end almindeligt glas, da det først smelter ved 1700 grader eller 300-400 grader højere end almindeligt glas, men det er meget mere modstandsdygtigt over

3. Brilleglas.

for stød, ridser, temperaturforandringer og kemisk påvirkning.

Alle glassene er let takkede i randen, men med en rand, som er vinkelret på fladen. Dette viser, at glassene er blevet tilpasset stellerne ved afbidning i småbidder på 1 mm² med tang, en »brøgletang«, som enhver optiker engang skulle kunne betjene.

Glassene er konveksslebne, det største og et mindre med styrken 3,5 dioptrier, det tredje med 4,0 dioptrier. Det er altså almindelige læseglas til brug for ældre langsynede folk.

Briller kendes allerede i 1280 i Venezia som konveksslebne for alderslangsynede ligesom disse, mens de konkavtslebne for nærsynede først fremkom i 1500-årene¹⁰⁾.

Såvel påvirkning, form som tilpasning af de fundne brilleglas tyder på, at de er fra omkring sidste århundredskifte.

Medicinglas

Det mest overraskende i glasfundet er en større samling småglas til medicinsk brug.

Sådanne nord- og mellemeuropæiske medicinglas fra 1500-1600-årene er kendte både gennem samtidige

4. Medicinglas, fortegnelsen s. 145, nr. 1-4.

5. Medicinglas, fortegnelsen s. 145, nr. 5-11.

6. Medicinglas, fortegnelsen s. 145, nr. 12-16a-b.

7. Medicinglas nr. 17-18.

gengivelser og gennem udgravninger i samtidens glasværkstopmer, men som jordfund i Danmark er de herudover ret sjældne.

På Nationalmuseets 2. afd. og på Københavns Bygmuseum ¹¹⁾ findes nogle og på Københavns Universitets Medicinsk-Historisk Museum enkelte hele glas foruden nogle skår, alle som tilfældige, udaterede fund fra københavnske udgravninger. Desuden er der fundet enkelte hele glas i voldgraven om herregården »Rosenholm« i Jylland, og endelig er der ved udgravningen af jyske 1500-1600-års glasværkstopmer fundet et par hele glas foruden skår. Herudover synes ingen danske museer at have opbevaret sådanne glas, og ingen vides overleverede.

Et større samlet fund af medicinglas, som rummer mange typer, hvoraf de tidligste må stamme fra renæssancetid, er derfor enestående i Danmark ¹²⁾.

Imidlertid har form, fremstilling og glasmasse af

8. Medicinglas, fortegnelsen s. 145-146, nr. 19-26.

disse små primitive nytteglas indtil 1600 årene været så ensartet gennem flere århundreder, at nøjere kendskab til de få karakteristika hos sådanne glas, både gennem tidsfæstede fund og gennem kendte glasværkers produktion, er nødvendig som mulighed for at kunne bestemme glassene på tid og sted.

Af de her fundne medicinglas kan man gennem såvel velbevarede som ituslåede karakterisere omkring 40.

Forbavsende nok har hele seks af glassene, 1, 5, 6, 7, 9 og 18, overlevet i helt ubeskadiget fysisk tilstand, og et enkelt, 17, har kun fået et lille skår i kraven.

Ellers er det de kraftigste partier, hals-skulder-stykker og bundstykker med større eller mindre sideskår, der har modstået jordens tryk og tidens tand. I tretten tilfælde er der fundet sådanne samhörørende skår, hvortil der kun er fundet et enkelt cirkulært sideskår, 21 b.

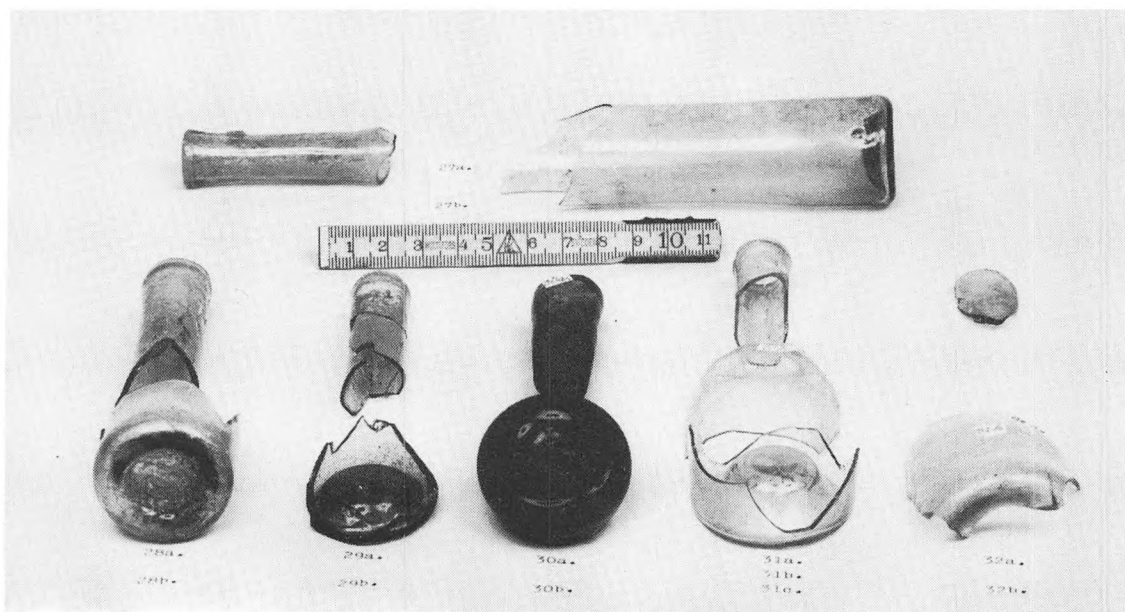
At fundet omfatter både hele og ituslåede glas tyder på, at flere glas har været hele ved bortkastningen, og

at denne er sket i én eller flere portioner. Det tyder imod, at bortkastningen er sket successivt.

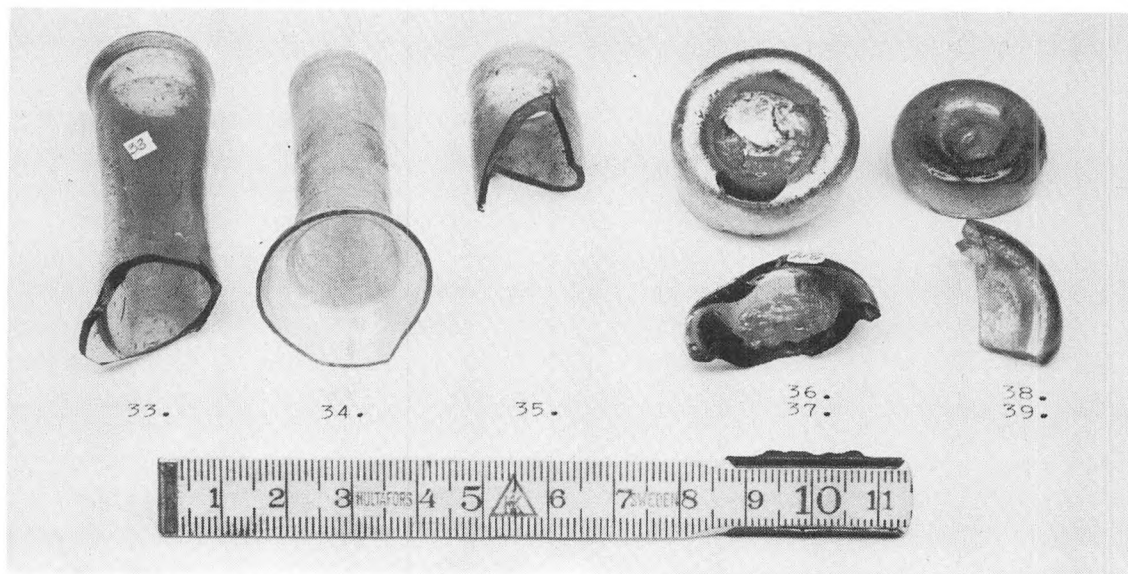
Meget af glasset er iriseret under opholdet i jorden, men en del af det ikke iriserede glas ses at være klart på ydersiden, derimod mat og grålig på indersiden, glasset er her »sygt«. Dette fænomen kan være opstået allerede før opholdet i jorden, idet glasoverfladen kan være blevet angrebet af fugtighed i forbindelse med luftens kulsyre eller anden syre. Dette kan ses på solitære hals- og bundstykker, som må være påvirket ens på begge sider under jordopholdet og er derfor et tegn på, at glassene har været brugt før bortkastningen.

Bedømt efter type, glasmasse og anløbethed kan glassene inddeles i to indbyrdes sammenhængende grupper, hvor udover der er enkelte kun usikkert bestemmelige bundstykker og nogle småskår.

Den første gruppe 1-26 omfatter mest småglas, som med en enkelt undtagelse, 12, er af grønbrun, ofte let

9. Medicinglas, fortegnelsen s. 146, nr. 27-32.

10. Medicinglas, fortegnelsen s. 146, nr. 33-39.

11. Medicinglas, fortegnelsen s. 146, nr. 40-42.

uklar farve i forskellige nuancer med ringe, 0,5-1,0 mm, glastykkelse af sidestykkerne; de fleste af glassene er iriserede, mange med kraftig afskalning.

1. Flaske, omtrent ubeskadiget. Højde 7,3 cm. Brunlig, navnlig på indersiden stærk anløbet, delvis iriseret tynd glassmasse. Omtrent kugleformet corpus med største tværmål 4,0 cm på trådomlagt ringfod; cylinderhals med uregelmæssig omtrent vinkleret udstående mundingsrand, hvorpå primitiv udtrækning til afdrypning. På corpus et gennemiriseret knappenålstykt hul, i øvrigt fuldstændig hel. Rummer til hals 30 ml.

2.3. Trådomlagte ringfodder med små siderester af lignende flasker. Diameter 3,0 og 3,6 cm.

4. Halvkugleformet glas med afbrækket cylinderhals. Glasmassen som 1. Diameter 3,2 cm. Opstikning 1,5 cm medtagende hele bundfladen. Rummer kun 5-6 ml.

5-6-7. Cylinderformede, ubeskadigede flasker i næsten ens udførelse. Højde 7,3-7,1 og 6,6 cm, 5 og 6 af brunlig, på indersiden let anløben glassmasse, 7 af mere blålig, stærkt blæret glassmasse. Corpora smalner let opadtil og går her over i en kort 0,7 cm bred timeglasformet halsforsnævring med bred udadrettet mundingsåbning. Rummer til hals 11-12 ml.

8a-8b. Hals-skulderstykke og bundstykke med små sideskår af ret anløben brunlig glassmasse fra lignende flaske.

9. Cylinderformet, ubeskadiget flaske. Højde 7,9 cm. Blåbrunlig, på indersiden anløben glassmasse. Ret bred tragtformet hals uden læbe.

10-11. Bundstykker med sidedele af lignende flasker som 5-9, af brunlig, på indersiden anløben glassmasse.

12. Hals-skulder-sidestykke af lignende flaske som 5-7 af klar gennemsigtig, let blæret og kun let anløben glassmasse. Sidestykkelse 0,5 mm. På langs ad hele stykket ses og føles en tydelig vulst, der deformerer den timeglasformede halsforsnævring.

13-14a-14b-15-16a-16b. Rester af kvadratiske flasker. 13 og 14 er af let grønlig, på ydersiden stærkt iriseret glassmasse med længdeløbende reliefstriber, 15 er af på begge sider anløben sortbrun glassmasse, og 16 er af grålig anløben og iriseret glassmasse. Af 13 har kunnet rekonstrueres en fuldstændig sideflade med timeglasformet halsparti. Højde 8,7 cm. Til bundstykkerne 14a og 16a findes tilsvarende stykker af timeglasformede halse med udadrettet fortykket mundingsrand.

17. Cylinderglas med kun lille kræveskår, ellers ubeskadiget. Højde 4,0 cm. Diameter 2,5 cm. Ren blåligbrun, på indersiden let anløben og iriseret glassmasse. Halsindsnævring under skråt udadrettet krave.

18. Cylinderformet, ubeskadiget flaske. Højde 11,3 cm. Brungrøn, på indersiden let iriseret glassmasse. Diameter 4,5-5,0 cm, bredest opadtil. Skæv fodrand. Bundopstikning 3,0 cm. 1,5-2,0 cm langt, lidt skævt timeglasformet halsstykke med 0,7 cm bredt gennemløb og lidt skævt udrettet mundingsrand. Rummer til hals 90 ml.

19a-19b-20a-20b. Munding-hals-skulderstykker af lignende flasker. På bundstykket 19b et overordentlig groft hæftemærke. Diameter af 20b 3,0 cm.

21a-21b-21c. Cylinderflaskerester af lignende glasmasse. Mundings-hals-skulderstykke, stort cylindrisk sidestykke og bundstykke med sideskår. Bund skævt optrykket, diameter ca. 2,5 cm, højde af opstikning 3,5 cm. Ved sammenlægning af skårene ses flasken at have været ca. 15 cm høj.

22. Bundstykke meget lig 20 b. Diameter 3,0 cm.

23. Opstikning af lignende flaskebund som 21c. Højde 2,5 cm.

24-25. Ca. 3 cm lange cylinderhalse med korte skulderskår af grønbrun glasmasse. 24 har hældeåbning med vandret udbøjet, let uregelmæssig læbe. 25 har kun fortykket, lidt uregelmæssig rand.

26a-26b. Lignende cylinderhals med beskadiget mundingsrand og kort skulderstykke samt tilsvarende bundstykke med korte sideskår af cylinderglas, diameter 4,0 cm. Glasmassen ret klar blåliggrå, på indersiden stærkt anløben og iriserede.

Den anden gruppe, 27-39, omfatter kun skår, men alle svarende til længere og kraftigere, omtrent ens, smalle cylinderglas med lang læbeløs cylinderhals, alle af klar glasmasse i forskellig, mest lysblålig farve; de er ikke eller kun let iriserede.

27a-27b. Cylinderhalsstykke med let fortykket rand. Længde ca. 6 cm. Diameter af mundingsrand 1,5 cm. Bundstykke med indtil 12 cm lange siderester af cylinderglas, ophvælvning af bund 0,7 cm. - Ved sammenlægning af de to samhørende stykker ses det, at glasset oprindeligt må have været mindst 20 cm højt, hvoraf ca. $\frac{1}{3}$ udgjort af halsen.

28a-28b-29a-29b. Samhørende lignende hals- og bundstykker.

30a-30b-31a-31b-31c. Samhørende lignende hals- og bundstykker af henholdsvis dyb grøn og klar gullig farve, 31b er yderligere et skuldersidestykke.

32a-32b. Samhørende hals- og sidebundstykker.

33-34-35. Halsstykker. Mundingsdiameter af 33 er 2,0 cm.

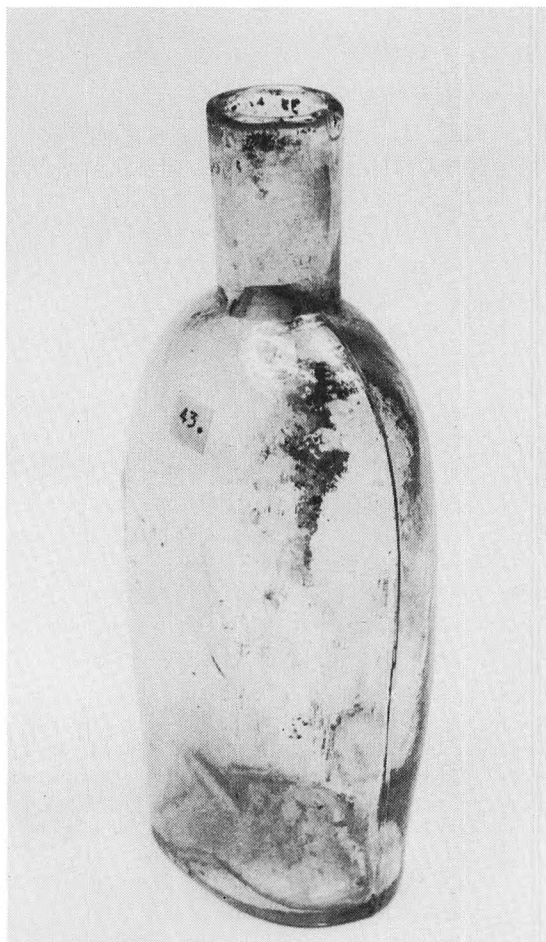
36-37-38-39. Bundstykker og bundstykkeskår.

De resterende bundstykker kan ikke med større sikkerhed tilskrives nogen af de to grupper.

40-41-42. Bundstykker af lysbrunlig glasmasse, alle let opstukne, 42 er stærkt iriseret.

Til sammenligning er vist en også til fundet hørende flaske blæst i oplukkelig form, muligvis til medicin.

43. Flaske, fysisk ubeskadiget. Højde 17 cm. Svær, moderat anløben gråligklar glasmasse. Corpus rundskuldret sammentrykt med tværmål 6-7x3 cm. Lidt skæv cylinderhals uden læbe, men

12. Flaske af gråligt klart glas.

muligvis med primitiv dryppetud. På smalsiderne udtalte formsømme, som fortsætter helt op på halsen, efter oplukkelig form. Indhold 250 ml. Sandsynligvis tysk medicinglas fra tiden omkring 1900. (Metersystemet indførtes i Tyskland i 1875. 250 ml = $\frac{1}{4}$ l). Findes ikke i tidens danske glaskataloger.

De fleste af flaskerne er frihåndsb læste og følgelig ikke helt lige store inden for samme type.

Alle bunde har hæftemærke og karakteristiske for

de cylindriske flasker 5-11 og 18 er, at bunden ved hæftningen er trykket skævt op, således at de tynde sideflader danner en lille vulst fornedet.

Standfladerne kan enten være en fladtrykt bund omgivet med en glastråd, 1-3, eller blot den rand, der opstår efter trykket af hæftejernet. Denne opstikning er på flere glas, 18-21 og 23, påfaldende høj, og ved 4 medtager opstikning hele bunden, så der kun levnes plads til et ganske ringe indhold.

De kvadratiske flasker 13-16, hvor 13 og 14 er prydet med længdeløbende relief, som nødvendigvis må nå helt til bunden, må være blæst i fast form af træ eller ler.

På hals-sideskåret 12 er der gennem hele stykket en længdeløbende vulst, som har deformeret halsen en smule. Det er det eneste stykke af de små glas, der har en sådan stribe. Denne er næppe forklarlig på anden vis end ved, at den er en »formsøm« efter det fine mellemrum mellem sidestykkerne i en oplukkelig form, men sådanne forme kom først i brug i 1800-årene. Trods den timeglasformede hals og den meget tynde godstykkelse, begge dele meget usædvanlige i 1800-årene, er stykket måske alligevel jævaldrende med den meget tunge flaske med de grove formsømme, 43, fra samme fund. Desværre er det tilsvarende bundstykke, som kunne have afklaret problemet, ikke fundet.

Lukningen af glassene kan være sket med et stykke tøj eller en træprop dyppet i smeltet voks. Korkpropper, som blev almindelige i 1600-årene, har næppe været særlig godt egnede til det meget tynde glas, men flasker såvel med korkprop som med vokssegl er opbevarede fra ca. 1500¹³⁾.

En del af flaskerne, bl.a. 5-8, 13-14 og 18, adskiller sig fra nyere tids flasker ved at have forsnævret, timeglasformet halsåbning, der især med stærk udadrettet læbe som 5-7 gør dem velegnede som dråbeglas, andre flasker med lang tynd hals som 1, 4, 24 og 25 har muligvis haft samme funktion.

13. Fund fra »waldglashyitten«
Hytteværk (1604-1610)
i Silkeborgskovene.
Højde 6,5 cm¹⁸⁾.

Glas af samme type som gruppen 27-39 kendes fra 1700-årene benævnt »olieglas«, men lignende mere primitive kendes et århundrede tidligere.

Glaslet 9 med tragtformet hals har måske været et lille standglas, hvoraf man har taget med pipette.

De kvadratiske flasker, 13-16, har været vel anvendelige til rejsebrug anbragt i et tøjforet etui, et flaskefor. Sådanne er brugt i 1600-1800-årene¹⁴⁾.

Primitive småglas som disse har været brugt helt tilbage til tiden omkring vor tidsregnings begyndelse. Fra romertid kendes en lignende rundbuget, langhalslet flaske som 1, benævnt »balsamarium«, til dråbevis afgivelse af de da yndede vellugtende olier.

Sammen med den lille cylinderflaske med de skarpe skuldre og den korte timeglasformede hals, 5-8, som først synes at være fremkommet i senmiddelalderen 1300-1400, optræder den igen som apotekerglas¹⁵⁾, og begge holder sig uforandret til omkring 1700. Fra 1500-årene kendes balsamariet benævnt »Nönchen« (= lille nonne)¹⁶⁾.

I 1500-årene findes glastypen 4 lovprist af en af glaskunstens pionerer p.g. af sin finhed som »bleterlein«¹⁷⁾ og senere som »Blätterchen«. Det anvendtes ejendommeligt nok som apotekerstandglas til meget små, og da nok kostbare væskemængder, især spirituøse essenser.

14. Waldglas von holsteinischen Hütten. Ende 17. Jh. – Brochurebillede fra Museum des Kreises Plön. (Dir., dr. H.-J. Kruse).

Glas med den kraftigt markerede ombindingskrave til pergament eller skind som 17, kendes ligeledes fra 1500-årene, antagelig til salve eller piller. Det er senere benævnt »Sukkerglas« og har været brugt ikke blot som både små og store standglas, men også som udleveringsglas, lige indtil patentlukkernes forekomst i vor tid.

Klostrene, som efter romertiden vedligeholdte glas-magerkunsten, lavede nok væsentligst rudeglas, men senere også glas til alkymi, som ikke blot omfattede guldmageri, men gennem påvirkning fra arabisk videnskab også omfattede andre fysisk-kemiske forsøg, hvorunder forsøg med at lave medicin, bl.a. ved destillation, og hertil var glas keramikken langt overlegen. Foruden til medicin havde kirken også selv brug for masser af små hulglas til hellige olier og som relikviagemmer. Derimod lavede klostrene næppe drikkeglas, efter at disse i året 850 af pave Leo d. 5. var undsagt til kirkelig brug.

Fra tomterne af de danske renæssanceglashytter, såvel i Vendsyssel som i Silkeborgskovene, er der fundet rester af medicinglas, navnlig af de almindeligst forekommende timeglasformede halsstykker, men der er også sidstnævnte sted fundet en hel flaske af samme type som 1, men den adskiller sig fra denne ved ikke at have udbøjjet mundingsrand og ved at have bundopstikning i stedet for ringfod ¹⁸⁾ (13).

Derimod viser udgravningsfund fra de holstenske værker (14), hvorfra hertugen af Gottorps berømte alkymilaboratorium i et par generationer blev forsynet med glas ⁷⁾, især fra Kühren, som virkede omkring 1650, stor overensstemmelse med den første gruppe af Kirkegade-glassene. Her findes stykker, der er helt analoge med både 1, 4, 7, 9 og 18, desuden (ikke afbildet) med 17, brudstykker svarende til stykkerne 19a, 20a, 24 og 25, endvidere har man her lavet kvadratiske, fastblæste småflasker. Derimod findes ingen glas svarende til gruppen 27-39. Disse er som nævnt lysere

15. Tegninger fra I. O. Weyses katalog 1763 over glas fra de norske glasværker Nøstetangen og Aas kopieret i forskellig formindskelse.

og renere i glasmassen end de omtalte og synes derfor heller ikke at være waldglas.

Fra de danske skovglashytters lukning i første del af 1600-årene og i mere end et århundrede frem er jordfundet glas næsten ukendt i Danmark, og det optræder først igen som produkter fra rigets nye glasværker, »Krystalglasværket« Nøstetangen (1741-1777) og »Grøntglasværket« Aas (1747-1765), som sammen med flere efterfølgende blev lagt i Norge.

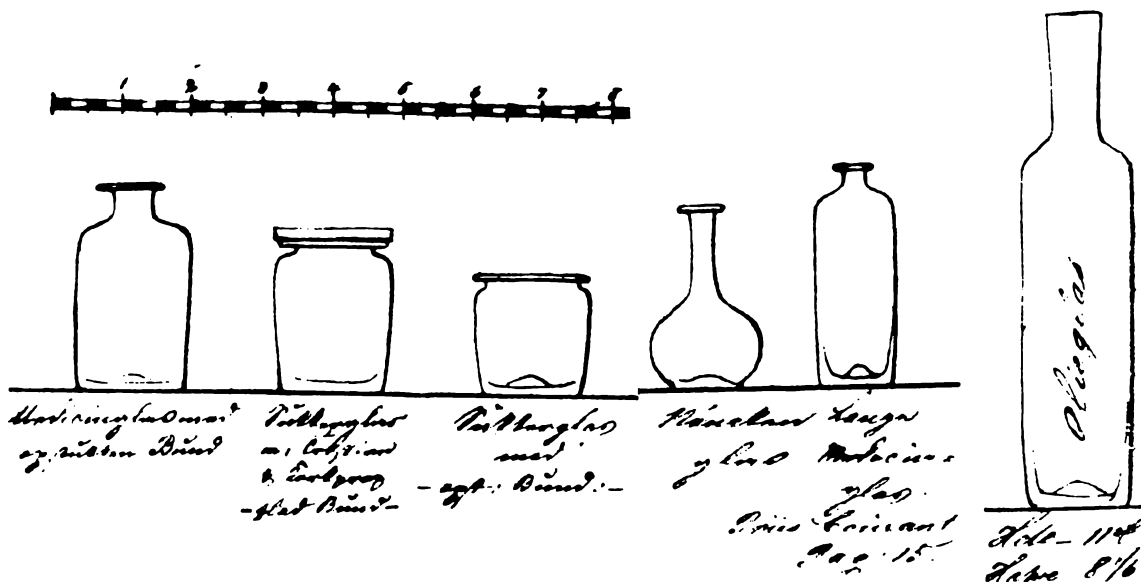
Fremstillingsteknikken for glasmassen var nu blevet en hel anden og meget mere omhyggelig. Nu var det det helt rene glas, man attråede at fremstille, hvad enten det skulle være »klart« og »hvidt« som til rokokkotidens fine drikkeglas eller »grønt« til grønne og brune flasker. Hertil brugtes ikke længere aske og tilfældigt sand, men rensede produkter.

De norske værker fik monopolbeskyttelse for glasfremstilling i og for levering af glas til hele riget i tiden 1760-1803, men det sidste blev næppe overholdt.

Produktionen fra disse to første norske værker kendes ret nøje, da stempelstikker Ip Olufsen Weyse i 1763 tegnede et stort katalog derover i flere eksemplarer. I dette ¹⁹⁾ afbildes også medicinglas i mange størrelser (15). Blandt disse findes de kuglebugede med lang cylinderhals, men foden er ikke en omlagt glastråd, den er muligvis blæst. På de cylindriske glas ses halsen nu bredere, og på de større er den korrekt cylinderformet. De runde »Sukker Glas« synes ret uforandrede fra tidligere tiders, men tillige afbildes disse »formede«, altså kvadratiske, blæst i fast form ligesom de almindelige »Apotequer Gl«, som også er med bred halsåbning.

Lignende glas som 27-39 er også lavet på de norske værker, benævnt »Olie Glas« ²⁰⁾, men vist kun af grønt glas og med lidt kortere og mere tragtformet hals.

De efter adskillelsen fra Norge i Danmark oprettede større glasværker før 1864 lavede også alle medicinglas. Fra Friedrichsfeld-værket (1812-1862) og Flens-

16. Tegninger fra Holmegaard-kataloget 1853 med genstandene gengivet i ca. 1/4 størrelse. Målestokken angir tommer.

borg-værket (1852-1914) i Slesvig findes intet katalog, og fra Conradsminde-værket (1837-1852) findes kun en prislister over medicinglas, som dog udbyder både dråbeglas, »Nønkens« og »Sukkerglas«²¹⁾. Først i 1853 udsender Holmegaard- (1825-) og Kastrup- (1847-1979) glasværkerne et tegnet katalog²²⁾ (16). Her afbildes både »Lange Medicinglas« og de kuglebugede med cylinderhals, også her benævnt »Nønkenglas«, og endvidere »Sukkerglas« og »Olieglas«, de sidste nærmest af form som de norske, men alle er så korrekt udført og desuden af så klart glas, at forveksling med de jordfundne ikke er mulig. Det samme må gælde for »Olieglas« og »Medicin- & Sukkerglas« fra Mylenberg- (1853-1864) og Aalborg- (1853-1922) glasværkerne, som 1859 udsendte en fælles prislister uden afbildninger²³⁾.

Der var inden 1814 betydelig import af glas til Søn-

derjylland fra Norge, men derefter næppe import fra de kongerigske værker, og efter 1864 var den i hvert fald helt forbi.

Ved den mulige sammenligning med norske og danske glas peger således intet på, at de fundne glas skulle være kommet fra nord, hvorimod de talrige ligheder i detaljer på mange glas i gruppen 1-26 peger mod de østholstenske skovglashytter, hvilket også både med hensyn til tid, transportmuligheder og handelsforbindelser er mest nærliggende.

Glassene 27-39, der synes af nyere typer, frembyder derimod ingen ligheder med de østholstenske. Denne type synes i Mellemeuropa heller ikke at forekomme før end i 1700-årene. Da der i fundet er rester af sikre drikkeglas fra Nøstetangen, var det nærliggende at tænke sig, at også denne gruppe skulle stamme fra Norge, hvilket godt kunne svare til glassenes skønnede alder.

Men afbildninger af helt sikkert tidsfæstede olieglas fra de norske værker findes ikke, og hverken med hensyn til farve eller form af de kendte er de overensstemmende. Da heller ingen af de danske værker vides at have lavet tilsvarende, er antagelig også disse glas kommet sydfra, men her længere sydfra end Holsten.

Meget ejendommeligt er det, at der i dag ikke er nogen almen kendt sikker viden om, hvad disse hyppigt forekommende specielt benævnte apotekerglas »Nønschens«, »Sukkerglas« og »Olieglas«, som reklameredes i glasværkskataloger for ikke mere end 100 år siden, har været anvendt til. Den synes glemt, nutidens forklaring herpå synes kun at bero på formodninger. Af de tre glastyper bruges på apotekerne i dag kun »Sukkerglasset« som et stort opbevaringsglas.

Drikkeglas

Drikkebægerbestanden i et hus gir et ret godt indtryk af ejerens økonomiske formåen og efter den bedømmelse karakteriserer skårene fra kælderopfyldningen i Kirkegade-huset dets beboere eller dets naboer som ganske velhavende gennem flere generationer.

I renæssancetiden var drikkeglas sjældne og følgelig dyre, de var forbeholdt fyrster og rige folk, almindelige mennesker klarede sig godt med lertøjs-, stentøjs- eller tinkrus.

De da anvendte drikkeglas adskiller sig meget fra nutidens. (Se en af typerne på 14 til venstre). Det var rørglas, på tysk »Stangenglas«, enten cylindriske eller 6-8 kantede, en smule bredest foroven, som stod på en ringfod. Da de almindeligvis var beregnet som fællesglas, var mange af dem meget store, de kendes indtil ½ meter høje og kunne rumme indtil flere liter. Følgelig var de beregnet til at fatte om med begge hænder. Da de tillige var festglas, var de hyppigt prydet med mønstre i glasset, pålagte glasbånd eller emaljemaling. De anvendtes enten som velkomst, man fik da en slurk af glasset ved

ankomsten til selskabet, eller som i selskabet cirkulerende glas, og sådanne glas var da ofte med passende mellemrum forsynet med glasringe for at angive, at selskabets deltagere, når glasset sendtes rundt, kun burde drikke til næste ringmærke, d.v.s. »til pas«.

De ældste spor af drikkeglas i fundet stammer fra disse renæssancetidens store bægerglas; det er et par små stærkt, men forskelligt iriserede skår, hver på ca. 2,5 x 3,5 cm (17). Det ene skår (a) er af 2,0 mm tykt helt gyldeniriseret gulbrunt glas stammende fra en ringfod med fint omlagt hulrand. Af forholdet mellem den bevarede tilslutningsrand til bægeret og støtteranden fremgår det, at ringfoden har været ret hvælvet og af støtterandens krumning kan man se, at denne må have været ganske stor, ca. 12 cm i tværmål. Følgelig må den have været til et af tidens største drikkeglas, en såkaldt »Humpe«, som med en højde, antagelig omkring 30 cm, må have rummet mere end en liter (18a).

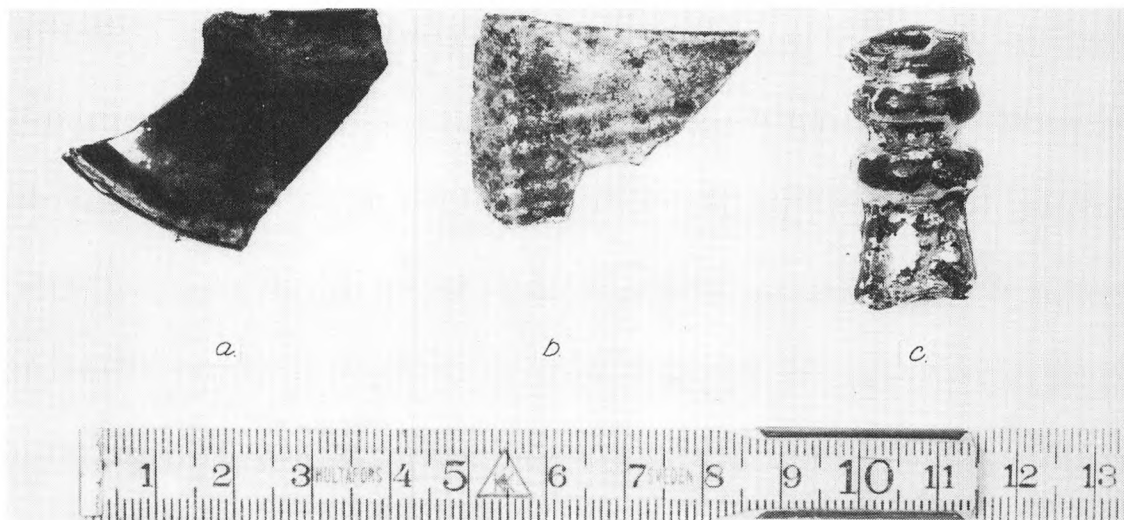
Lignende fodstykker kendes fra de jyske glashytter, men her er omlægningsranden langt grovere, især fra de vendsysselske.

Det andet skår (b) er et 1,5-2,0 mm tykt mundingsstykke med oprevet, dvs. afklippet, let aflattet og eftersmeltet rand bøjet i 135 graders vinkel, af let brungråt, fastblæst glas med skråt forløbende tværriller.

Mønstret glas var ret almindeligt i renæssancetiden og både fra hytterne ved Ry og i Himmerland er fundet skår af fastblæst rørglas, men med et andet mønster.

Skårets længste randlængde fra vinkelbøjningen, 3,0 cm, samt selve vinkelbøjningen udsiger, at glasset må have været 8-kantet med en diameter på mindst 7,5 cm. Et sådant tværmål vil traditionelt kræve en bægerhøjde på omkring 30 cm og med den almindeligt forekommende forsnævring mod bunden, her vel til ca. 5 cm, vil også dette glas have rummet omkring en liter (18b).

Disse skår er fra glas, der nok har været i brug allerede før husets opførelse. Hvor glassene er lavet kan ikke siges, skårene er ikke identiske med kendte skår fra

17. a. Skår af fodstykke med omslået rand af »Humpe«. b. Skår af vinkelbøjet, mønstret mundingsrand af »Stangenglas«. c. Skår af stilk af lavt pokalglas. – Alle fra ca. 1580-1650.

de jyske eller slesvig-holstenske glashytter, men sådanne glas lavede de fleste af tidens skovglashytter. De danske glashytter har næppe heller kunnet forsyne andre end deres storforbrugende ejere, kongen og nogle adelsmænd, med drikkeglas.

Der findes slet ingen hele glas overleverede fra de danske renæssanceglashytter, men der findes mange skår efter de store og små rørglas. Den efterfølgende barkedtids mindre enkelsmandsglas fra sidste del af 1600-årene med stilk mellem bæger og fod efter veneziansk forbillede, synes endnu ikke fra syden at være kommet så langt mod nord, som til et så perifert beliggende sted som Sønderborg.

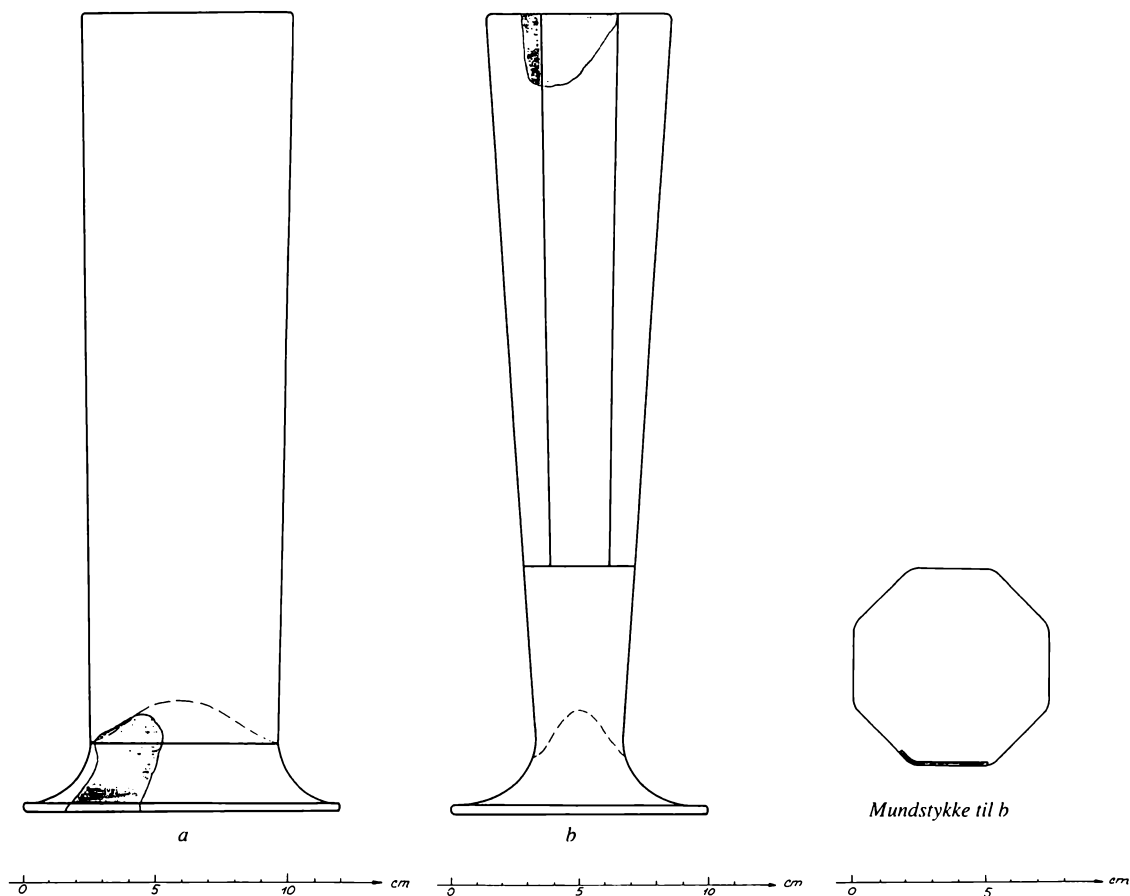
Dog synes der ved nærmere undersøgelse at findes en slags overgangsform. Fra Stenhule-hytten ved Ry og fra Skæve-Albæk-hytterne i Vendsyssel stammer nogle primitive stilke. De er massive, lave, kun et par centimeter høje, og består kun af et par let uregelmæssigt fladtrykte kugler over hinanden. På de to stilke fra Stenhule, som

her er farvede, en er rød og en er blå, er der grove bægerrester tilbage, som synes at vise, at de er dele af små skåle på fod. Den lignende stilk fra en af Vendsysselhytterne, man ved ikke hvilken, er af ufarvet glasmasse, og på den er der rester af tyndt glas, som synes at være bægeret af et pokalglas, altså et glas med bæger, stilk og fod²⁴).

I Kirkegade-fundet findes en 3,5 cm lang stilk lignende den vendsysselske, men uden bægerrester (17c). Den er af ret klart grågulligt glas, som er stærkt sølvagtig iriseret og de to sammentrykte kugler har i enderne ulige lange cylindriske forlængelsesstykker.

Disse fire stilkstykker synes at være de eneste kendte af denne type her i landet, men de kendes nok i Mellemeuropa fra omkring 1600. Hvorfra den her fundne stilkrest er kommet kan man kun gætte, men i alle tilfælde synes også denne glasrest at være fra før husets opførelse.

De tre her fundne så ubetydelige skår er ikke uvæ-

18. Forsøg på rekonstruktion af glas efter skårene a og b.

sentlige som medvirkende til at give et vist indtryk af velstand hos ejerne af de tilsvarende glas i Sønderborg i 1600-årene, nok før end de svære krigsbegivenheder udspilledes.

Efter renæssanceglashytternes nedlæggelse måtte alt glas i landet importeres, drikkeglas fra Bøhmen eller Tyskland og fra de efterfølgende 100-150 år mangler skår af drikkeglas næsten overalt i landets jordfund, selv

om det vides, at glas indførtes af bøhmiske glashandlere. Disse berejste landet så tidligt som i 1689, og fra 1727 var der etablerede bøhmiske glashandlere i København²⁵). Jordfund af glas ses først igen efter, at produkterne fra de norske glasværker fremkommer og da af en helt anden type glas end tidligere.

Det første norske glasværk til produktion af især drikkeglas, Nøstetangen (1741-1777), oprettedes sam-

19. I.O. Weyses katalog (t.v.) over for et helt glas og et brudstykke fra fundet.

men med flere virksomheder for at udnytte tidligere utilgængelige træforekomster og for at gøre tvillingriggerne selvforsynende med glas. Denne ordning varede til krigen mod England 1807-1814 og med den efterfølgende adskillelse ophørte den helt. Herved åbnedes mulighed for glasværker i Danmark med tørv som brændsel.

Først sent i sidste århundrede, efter at sansen for hygiejne var vokset og efter at glasværksprodukterne ved industrialisering blev billiggjort, nåede større drikkeglas til vand, øl og lignende ud til hvermand, indtil da havde man afhjulpet sig med store fælleskrus af billigere materiale. I løbet af 1800-årene var dog vinglas blevet ret almindelige hos velhavende folk, ligesom snapse-, og vel også punchglas, var blevet det hos de jævne lag.

Større skår af de første norske glas er ofte let genkendelige, da der i museer og privatsamlinger både i Norge og Danmark stadig findes mange af disse glas velbeva-

rede og på grund af søfartsforbindelsen ikke mindst i de sønderjyske byer. Desuden giver det nævnte katalog fra 1763 af Ip Olufsen Weyse (I.O.W.), det første illustrerede katalog i Nordeuropa, et fortrinligt billede af produktionen på de to værker Nøstetangen og Aas¹⁹⁾.

Da de første norske glasmagere kom sydfra, og da samtidige glasværker i Bøhmen og Tyskland lavede mange af de samme glastyper i samme glasmasse, er forveksling af norske og tysk-bøhmiske glas fra denne tid i nogle tilfælde mulig, end ikke ved analyse af glasmassen har det vist sig muligt at skelne²⁶⁾. Derimod stammer med stor sikkerhed ingen af de her fundne skår fra engelsk glas, da ingen af skårene ved ultravioletfluorescensanalyse indeholder bly, og man ved, at da visse sådanne glastyper lavedes i England, brugte man der kun blykrystalglas. I Sverige fandtes i sidste halvdel af 1700-årene også mange glasværker, men import herfra til Danmark er ikke kendt.

I fundet er ca. 30 skår af 1700-års drikkeglas.

20. I.O. Weyses katalog (t.v.), et helt glas og skår fra fundet af mindst 3 forskellige glas.

På fotografieme er til sammenligning med skårene gengivet tilsvarende overleverede glas, desuden er vist til glassene svarende tegninger fra I.O.W.

1 (19). Fuldstændig, meget svær luftfyldt stilk med stor knap; stilken går gennem en knop over i foden, der med en rest tydeligt karakteriserer sig som en »hessisk klokkefod«, opadtil går den over i en tyk bægerbund med 8 perler i cirkel omkring centralperle. Dette er karakteristisk for norske glas, i samme type tyske glas er der almindeligvis kun »Siebenstern«.

Svarer nøje til I.O.W.s tegning »Perlkelchen Butt Wand, ¼ Pott, No 393«. Glasset rummer fyldt til randen ca 240 ml. (1 Pott = 966 ml).

2 (20). Skår af mindst 3 glas af ens type. Tre fodstykker med al-lemederste stilkdel, det ene med omslået fodrandrest, et andet med hele nederste luftfyldte omvendt balusterformede stilkdel samt to stykker med øverste del af nævnte stilkled, som gennem ring og en lidt flad kugle forbindes med en 1,0-1,5 cm tyk bægerbund, hvorpå små bægerrester.

Svarer ligeledes til I.O.W.s »Trunhiems Brendevins Spits Glas. No 468«. Stilktypen, måske forbilledet for det norske glas, er dog en sjælden gang fundet i vesteuropæiske udgravninger fra 1. halvdel af 1700-årene²⁷⁾.

3 (21). Fastblæst 6-facetteret såkaldt »schlesisk« stilk med bægerbund og fodstykke samt et fodstykke med lignende stilkrest,

begge svarer meget nøje til I.O.W.s »No 440 Viin Glas. Formed Knap. God ¼ Pott«. Knap betyder her stilk. Sådanne norske glas findes hyppigt med indgraveret »F5« i spejlmønogram under kongekrone.

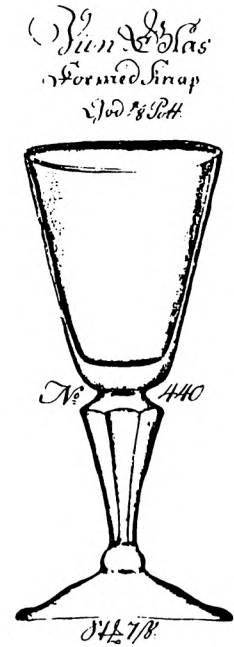
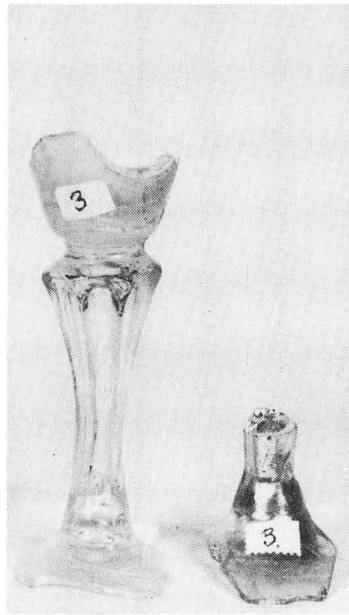
Her er dog mulighed for fejlbedømmelse af stilkskårene. Til sammenligning er vist et fuldstændigt identisk glas fra samme tid, der har indgraveret tysk tekst over symboler; sådanne har aldrig været almindelige på norske glas, derimod såre almindelige på mellemtyske. Da der, bortset fra måske 2, næppe er andre blandt de talrige karakteristiske norske skår, der kan forveksles med tyske, er disse sandsynligst også norske.

Nogle karakteristiske store bægerglas til vand eller øl, vist de første typer af sådanne, som optræder i Norden, lader sig også sikkert bestemme som norske.

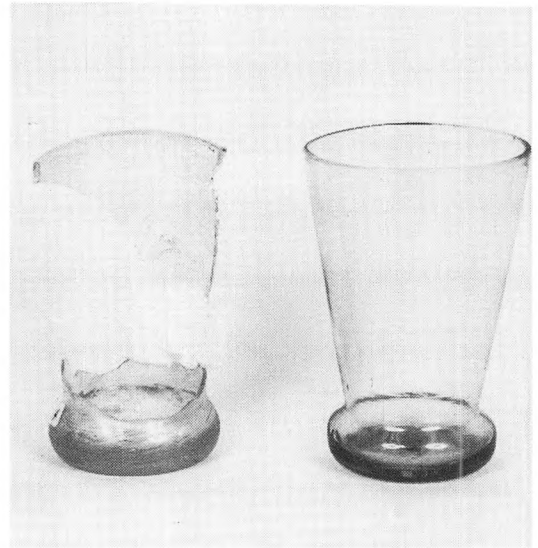
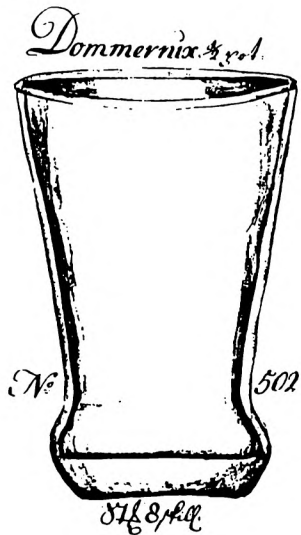
4 (22). Tykt udsvajet bundskår og tilsvarende randskår, begge stærkt og ens iriserede, der svarer nøje til I.O.W.s »Dommernix ½ pot No 502«, et glas, der næppe er lavet andetsteds. Dets særlige navn skal være en fornorskning af det tyske: Tue mir nichts!

5 (23). Riflet bundstykke og tilsvarende randstykke, hvorpå overfladisk Louis XVI-guirlandedekoration; svarer nøje til riflernes antal og form på I.O.W.s »Formede Øll Glas. ½ Pott. No 496«. Formede står for formblæste.

Intet glas i I.O.W.s katalog er tegnet med dekorative overfladiske graveringer, selv om der på Nøstetangenværket var et sliberi

21. Til sammenligning er vist et tysk glas af akkurat samme udformning, og (t.h.) tegning fra I.O. Weyses katalog.

22. Tegning fra I.O. Weyses katalog (t.v.), skår fra fundet og et helt glas af tilsvarende art (t.h.).

23. Et helt glas (t.v.) og en tegning fra I.O. Weyses katalog (t.h.) sammenstillet med forskellige skår fra fundet. (Fortegn. nr. 5-7).

i tiden 1755-1770 og glassene kunne bestilles med »slipning og dekor«²⁸). Graveringerne kan da også let være påført glasset senere, da man ved, at mange norske glas blev graveret og slebet i København, og desuden er disse graveringer af så primitiv karakter, at omrejsende glashandlere sikkert også kan have udført dem.

6 (23). Et lignende brudstykke med adskillige bægerskår, men med færre rifler.

7 (23). Et enkelt bægerskår med mange flere rifler. Både 6 og 7 har ligeledes på randen overfladisk Louis XVI-graveringer, men i et andet mønster end 5.

Selv om glas med rifler nøjagtig svarende til 6 og 7 (og til det afbillede glas) ikke forekommer hos I.O.W., må disse dog også anses for stammende fra Nøstetangværket på grund af glassenes både med 5 overensstemmende form og dekorationstype. Man har sandsynligvis på værket haft forskellige forme til denne type glas.

8 (24). Af lignende glasmasse som drikkeglassene, men til helt andet formål, findes en stor rest af noget, som må være et fuglebursfoderkar. Den har en groft afslebet cirkulær sideåbning og en bred, kort rund stilk, som synes beregnet til en ringformet holder. Et sådant findes også i I.O.W.s katalog som »Fugle Glas. No 696«.

9 (25). Tilbage er en rest af så små skår, at de ikke har karakteristika nok til nøjere bestemmelse, men som alle er fra baroktidsglas. Der er tre bundstykker til svære bægerglas, som de førnævnte, to glatte 9a og 9c, hvoraf 9a nøje svarer til I.O.W.s »Øll Glas. Knap ½ pott. No 508« og et riflet med tilsvarende sideskår. Endvidere fem stilkrester, hvoraf de to er luftfyldte, samt fem

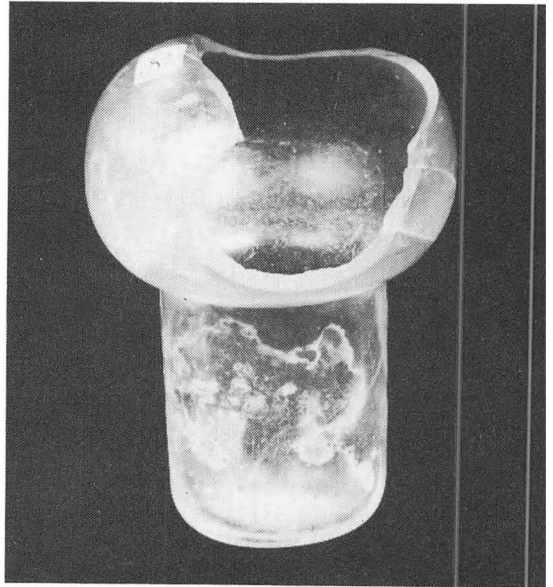
stykker af omslående fodrande, hvoraf ingen synes at være til de foromtalte rester (de sidste ikke afbildede).

Alle disse drikkeglasskår er af samme type klart fejlfrit glas, kun moderat anløbne og iriserede. De er typologisk fra sidste halvdel af 1700-årene og - meget ejendommeligt - de er sammen med det samtidige emaljemalede og de meget tidligere renæssanceglasskår de eneste spor efter drikkeglas i fundet, ingen er senere! Den overvejende del af skårene kan med sikkerhed henføres til Nøstetangværket og alle skårene må sandsynligst være herfra, intet tyder herimod eller tydeligt andetsteds hen.

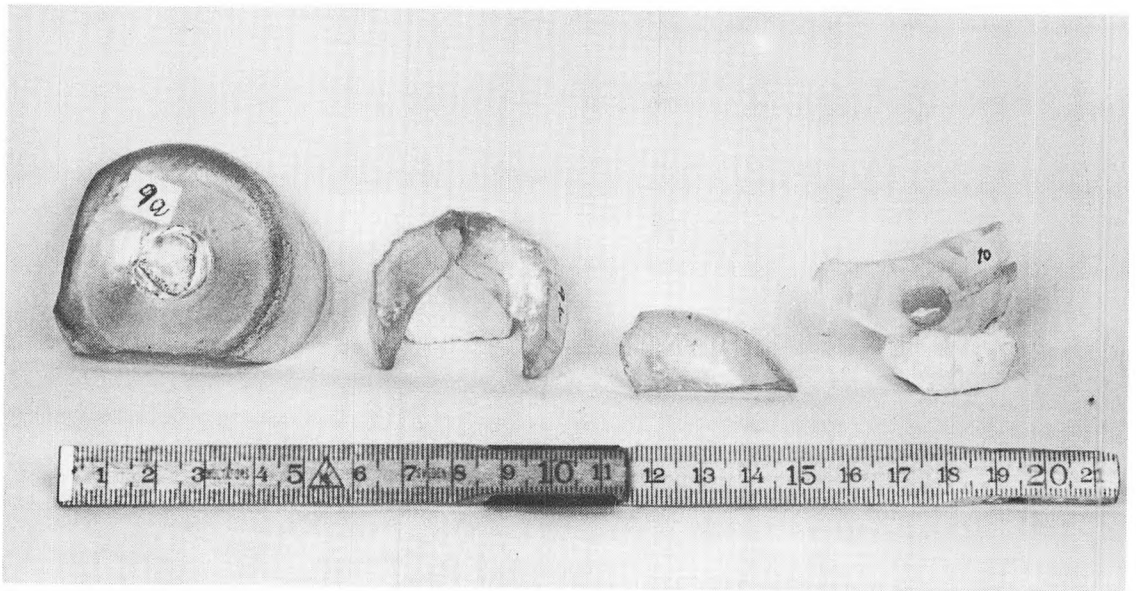
De identificerede glasrester fra Nøstetangen synes alle at være tidlige, fra værkets kun tyskpåvirkede periode; der er ingen der bærer spor efter den engelske påvirkning, som kom efter 1756 med ansættelse på værket af en glasmager fra Newcastle.

10 (25). Endog et 6×3 cm stort og 4 mm tykt hvælvet skår med blyanttyk slebet hul i midten til ukendt anvendelse, måske øverste del af en olielampe, stammer sandsynligst fra Nøstetangen. Hele ydersiden er slebet med let hulnede ovaler og denne ret sjældent forekommende dekoration, såkaldt »sachsisk« slibning, anvend-

Fugle Glas

24. Et såkaldt »Fugleglas« fra I.O. Weyses katalog og brudestykke fra tilsvarende glas i fundet.

25. Forskellige skår, fortegnelsen nr. 9a-c og 10.

tes i 1750-erne her, bl.a. omkring nederste del af bægeret på en del drikkepokaler. Slibningerne er også vist hos I.O.W.

I alt omfatter fundet skår af mindst 15 norske barokglas og ejendommeligt nok findes slet ingen sandsynlige spor efter tyske drikkeglas, således heller ikke efter de så almindelige grønne eller brune rømerglas.

Måske har de norske værkers glasmonopol været effektivt nogle steder.

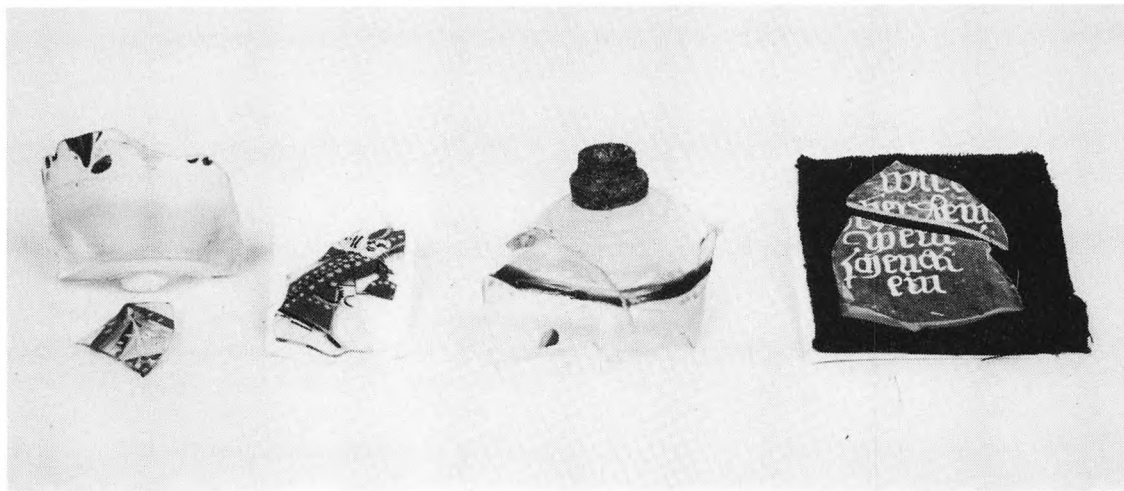
Emaljemalet glas

Som spor efter direkte luksusartikler findes ca. 30 skår af samme klare kun let anløbne glastype, hvoraf en del er bemalede med indbrændte emaljefarver. Disse kan ses at stamme fra en lille pyntesnapsflaske og et tilsvarende bægerglas.

Af flasken kan sammensættes et næsten fuldstændigt skulderparti med indtrækning før den korte, snævre hals, der har bevaret indsmeltet tinskrueåbning. På tværsnit må flasken have været rektangulær med afskårne hjørner, tværmål 7×5-6 cm, og efter disse di-

mensioner må den have været ca. 15 cm høj. Omkring skulderpartiet går et blåt bånd stafferet med hvidt, gult og brunt, på de delvis vinkelbøjede sideskår er der stilerede blomster eller et stregmønster i samme farver suppleret med mørkegrønt og sort. En bredside kan sammensættes til en ufuldstændig deviseinskriftion i 6 linier over hverandre: --wei--, --her Rein, --?--, --wein, --schenk, ein.

Det største af de resterende skår består af omtrent halvdelen af en bægerglasbund, 5-6 cm i tværmål, med groft »kuglet«, dvs. afslebet anhæftemærke. Der rester få centimeter af bægerglassets væg, hvorpå der er et cirkulært hvidt bånd med slyngninger samt rester af blå, gul og mørkebrun emalje. Af buede skår kan sammensættes et ufuldstændigt billede af en fin herre i lang livkjole og med en slags militær hovedbeklædning i samme mørkebrune farve som bundskårets, pyntet med gule knapper og kantninger; venstre hånd, som holdes i siden, ansigtet samt en ufuldstændig del af venstre bukseben er hvidmalet, ansigtstræk, fingre og kjolesømme er optrukket i sort. Glassets højde har været 8-10 cm.

26. Bund- og sideskår af emaljeret bægerglas samt øverste del med tinskrueåbning og sidestykke med inskriftion af tilsvarende flaske.

Brogetmalede, små snapsflasker med tilsvarende bærglas var i sidste halvdel af 1700- og første del af 1800-årene meget populære og lavedes i stort tal især i Alpeområdet og i de bøhmiske randbjerge. De er med stærke indbrændte emaljefarver malet med lystige personer, symboler o.l. relaterende til drikkeglæde, kærlighed osv. og hyppigt ledsaget af tilsvarende rimede fyndord, næsten uden undtagelse på tysk.

Efter såvel udførelse som motiver synes disse at kunne henføres til et glasværk i Freudental, Østrig, og at være udført omkring 1750²⁹⁾.

Selv om sådanne pyntelige glasvarer i sidste del af 1700-årene på ingen måde var sjældne her i landet, de kunne antagelig købes hos både de fastboende og omrejsende glashandlere, tyder besiddelsen af sådant glas naturligvis på en vis økonomisk og kulturel standard hos ejeren.

Flasker

Sammen med et par krukkeskår er den resterende del af glasfundet, omkring halvdelen, skår af større flasker, overvejende svarende til ¾-1 liter flasker. Der er ingen ubeskadigede flasker, alle skår synes på sædvanlig vis at være kastet i affaldsdynge, eftersom de er fremkommet.

De to krukkeskår, som er samhörørende (27a), er et omtrent helt bundskår med groft anhæftemærke og et randskår med ombindingsrand, begge med 8 cm tværmål og vedhængende let indad konvergerende sideskår, som viser, at det oprindelige glas har haft albarelloform. De to skår er af samme lysegrønne let »lusede« glasmasse, begge er noget anløbne og synes at være fra omkring 1800.

Skårene svarer ikke helt til I. O. Weyses tegninger fra 1763, men kan derfor udmærket være fra Aas glasværk, da de er fundet sammen med sikre Nøstetangen-glas.

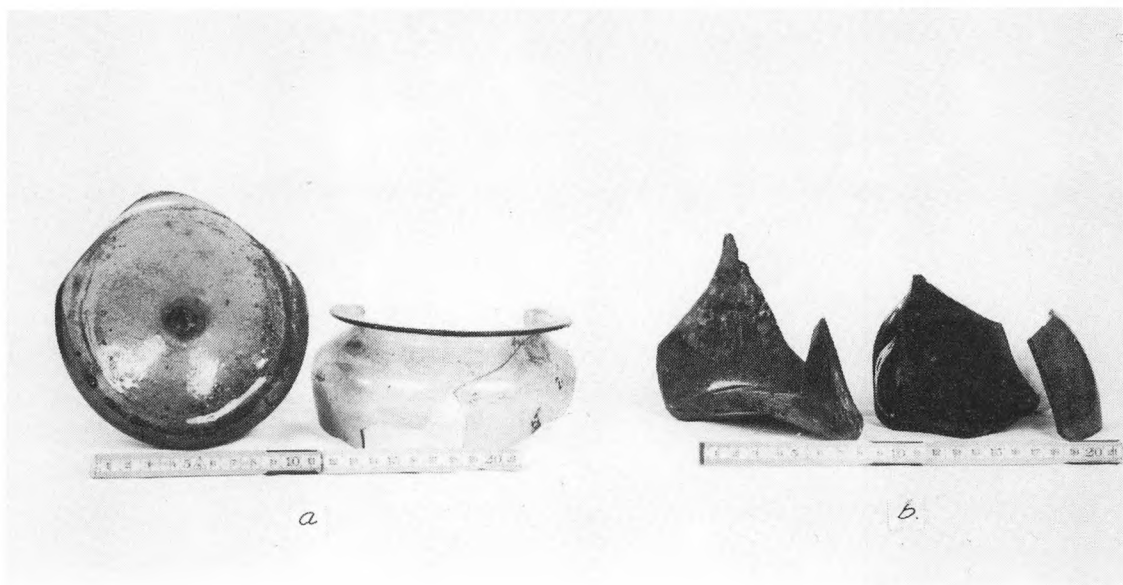
Sådanne krukker er frihåndsblest og vil derfor altid

variere lidt i udformningen. En så jævn nyttegenstand til opbevaring brugt både i den almindelige husholdning og som standglas på apoteker, har helt sikkert på samme tid været lavet på omtrent samme måde alle steder, endda omtrent helt op til vor tid, men da af fejlfri glasmasse og uden anhæftning.

De flaskeskår, som er af ældre udseende, en type (27b) hvoraf der findes knap et halvt hundrede, antagelig fra ca. 30 flasker, er af lysegrønlig glasmasse af forskellig nuance, mange er »lusede« og alle meget grove. En del er stærkt iriserede og synes at være urent »waldglas«, samtidigt med medicinglasgruppen 1-26, andre synes at være noget senere, men alle må efter glasmasse og irisering bedømmes til at være fra omkring 1600 til 1750, altså fra tiden før de norske glasværkers oprettelse, da der importeredes »bouteljer« fra Pommern, Mecklenburg og Holsten, hvor der på den tid stadig blev drevet »wald«-og moseglasværker⁸⁾. Det største er et bundskår af en kvadratisk flaske med 8 cm brede sider.

Blandt de mange flaskeskår findes en enkelt fuldstændig, overalt både ud- og indvendig stærk sølvagtig iriseret - meget smuk - standflaske af lyst grønt glas (28). Den er 19 cm høj, sekskantet med to brede og fire smalle sider, 13×9 cm i tværmål, har udtalte skuldre og kegleformet hals, hvorom et par skarpe mundingsrigler. Bunden er let hvælvet med et stort, skarpt anhæftemærke. Til halsen rummer den 800 ml. På den ene bredside har den en ikke særlig synlig men gennemgående revne. Såvel form som udførelsesmåde henfører den til sidste halvdel af 1700-årene.

Denne må være blandt det ældste af det resterende flaskeglas og nok samtidig med et ligeledes udtalt kegleformet og stærk sølvagtig iriseret ret højt halsstykke med tilhørende stærkt skrånende skulderstykke til cylinderflaske, (30 mærket 5); den har ligeledes en primitivt pålagt rigle under den ujævne mundingsåbning og er af gulgrøn glasmasse. Hertil synes at høre et anhæftet bundstykke af lignende iriseret glas.

27. a. Krukkeskår. b. Meget grove og urene flaskeskår. Længst til venstre bundskår af kvadratflaske.

Omtrent samtidig er en fra siderne sammentrykt omtrent cirkulær »boutelje« (29) højde 17 cm, tværmål 15×8 cm; den er af mørkegrønt kun lidt blæret og iriseret glasmasse med let kegleformet hals, hvorpå der under den let udbøjede mundingsrand er lagt en uregelmæssig rigle; bunden er let opstukket med skarpt anhæftemærke. Over den ene skulder mangler et uregelmæssigt 3×6 cm stort stykke.

Af flaskernes mest resistente dele, hals-skulderpartierne og bundpartierne, findes en del, hvoraf nogle efter sammenligning af flaskeform og glasmasse synes at have hørt til samme flaske. Dem kan man ved iagttagelse af sporene efter flaskernes fremstillingsproces nogenlunde indordne på tid ³⁰⁾.

Efter at man omkring 1600 indførte korkproppen var det nødvendigt, at man forstærkede halsens munding, og dette gjorde man ved at omlægge munden med et tyndt glasbånd, en rigle. For at gøre mundingsranden

mere regelmæssig, fandt man omkring 1800 på at bruge et værktøj, et mundingsjern, dertil, så alle skarpe kanter udglattedes.

Fra før den tid, altså fra 1700-årene, findes flere flaskehalse (30 mrk. 6, 7, 8, 9), med omlagte rigler, heraf to (mrk. 6 og 8) med tilsvarende anhæftede bunde, i farve varierende fra mørkegrøn til grøngullig.

Det let riflede halsstykke af fejlfri glasmasse med tydelig afsprængt og eftersmeltet mundingsrand (mrk. 8) kunne godt stamme fra en karaffel fra det norske glasværk Hurdal 1779-1808), som var Nøstetangenværkets efterfølger ³¹⁾.

Ved blæsning af flasker på fri hånd eller i fast form, som kun omsluttede corpus, kunne flasker ikke laves nøjagtig lige store. For at afhjælpe denne mangel gik man i 1820-erne over til at blæse hele corpus og skulderpartiet i forme, der som regel var af jern og nødvendigvis oplukkelige. Formen havde en forhøjning i bun-

28. Lys grøn standflaske.

29. Mørkegrøn boutelje.

den, som ofte sad løs, så cylinderflasker kunne drejes i formen, hvorved de blev helt blanke. Sådanne forme bibeholdtes i hele mundblæsningens resterende æra, indtil maskinerne i de første årtier af dette århundrede overtog produktionen.

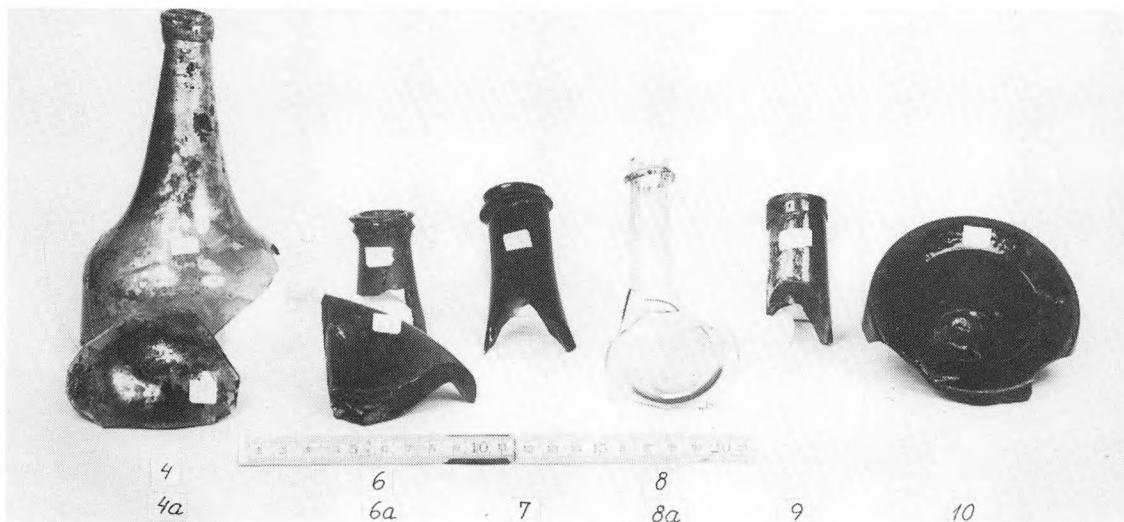
Efter at flasken, stadig hængende i glasmagerpiben, blev taget ud af formen, blev den af en medhjælper anført, hvilket vil sige, at denne med en glødende glasklump fæstede en jernstang til flaskens bund. Med dette hæftejern kunne flasken så holdes, efter at glaspiben var afbrækket, mens munden blev lavet med mundingsjernet. Sluttelig afbrækkedes hæftejernet efterladende et brudmærke i flaskens bund.

Men i 1850-erne fandt man på, at flasken efter at være færdiglavet i formen i stedet for at blive anført, kunne anbringes i et »hylster« svarende til flaskens form, på en stang; dette hylster, som glasmageren selv kunne betjene, omfattede så flasken, mens munden færdiglavedes. En flaske holdt i hylster har derfor intet hæftemærke i bunden.

Et bundstykke til cylinderflaske med blanke sider og en blank bundopstikning med flad rand (30 mrk. 10) viser, at denne flaske er blæst i form. Tillige har flaskebunden et hæftemærke. Dette betyder, at flasken må være lavet i tiden mellem 1820-erne, da man begyndte at anvende forme, og ca. 1855, da man begyndte at anvende hylstre.

Også de resterende flaskehalse med mundingsstykker (31 og 32, alle mærket 11-26), hvoraf 14, 15, 20 og 23 har tilsvarende bundstykker, som ikke er anførte, er alle mundblæste.

Kun 24 har tydelige formsømme på halsstykket, men disse omfatter ikke mundingsstykket. Havde de gjort det, havde det betydet, at flasken var maskinblæst, men denne udførelse viser, at flasken er blæst i en fast form og ikke er roteret i formen, hvorfor formsømmene på flasken, svarende til formens lukkerande, ikke er udglattede. Efter færdiggørelse i formen er flaskens munding udfærdiget på sædvanlig vis, og derved er formsømmene her udslettede.

30. Skår af forskellige flasker.

De øvrige runde, glatte flasker er roterede i formen og derfor uden sådanne formsømme. De fire tilhørende glatte bundparter uden anhæftemærke viser, at de er lavet efter 1850-1860-erne, og alle synes lavet i årtierne omkring 1900, i hvert fald før automatmaskinerne, der holdt deres indtog i Europa i 1907 for i løbet af det næste årti at blive altdominerende.

Den ene, 15a, har endog i den for vinflasker traditionelle høje opstikning en tidspræget massiv knop, hvilken uden særlig praktisk formål skal have været særlig anvendt som pynt på flasker til særlig fin vin omkring århundredskiftet ³²⁾.

De flade rigler på 11-15 karakteriserer traditionelt disse mundingsstykker som hørende til bordvinsflasker.

16 er muligvis det ligeså traditionelle portvinsflaskemundestykke.

17 og 18 er nok specialmundstykker, typen 17 er ofte anvendt til sherry, 18 er beregnet til ombinding med tråd.

19-25 er øl- eller sodavandsflaskemundstykker.

Flasker til salg af pasteuriseret øl fremkom i 1830-1840-erne, til salg af sodavand først lidt senere.

19 og 20 er til korkprop og ombinding med tråd.

21 er, som det fremgår af de to diametralt modsatte fordybninger på mundstykket 2-3 mm under randen, samtidig med at åbningen på øverste ½ cm er kegleformet, til sving-patentprop med

gummiring. De fremkom i 1870-erne og bruges stadig af nogle tyske ølbryggerier. Af denne svære halstype findes yderligere fem.

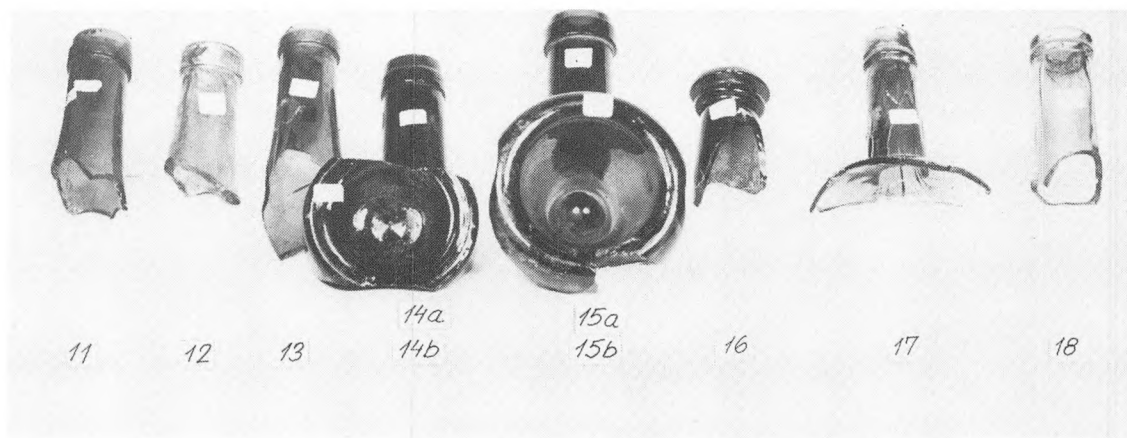
22-24 er også til patentpropper, idet den indvendige munding også her er kegleformet, men som det fremgår af udformningen, til en anden slags, den såkaldte Siemens-patentprop, som også har været almindelig på sodavandsflasker i Danmark. Denne type kendes fra begyndelsen af 1890-erne.

Bundstykket 23a, hvoraf der findes fire tilsvarende, med den indvendige kugleformede optopning, den lille rundbandede støtteflade og de skrå vægge, kan have været til en slags »Hamilton-flaske«, en type, der i sidste del af århundredet udvikledes af en tykvægget, kolbeformet mineralvandsflaske, der oprindeligt kun kunne ligge ned. Typen er næppe kendt fra Danmark.

Den ligesidede, fladbandede mineralvandsflaske fremkom omkring 1890.

25 må være en af de nyeste. Med den smalle mundingsvulst må den være til et kapsellukke, muligvis crown-cork, som almindeligvis bruges på ølflasker i dag. Sådanne fremkom også i 1890-erne, men blev først almindelige en snes år senere.

26 er et specialmundestykke, næppe til trådombinding, da mundingsstykket aflattes nedadtil, men snarere, da mundingshullet er rørformet, til en topprop, altså en prop, hvis øverste del rager op over og ud over mundingsranden. Korken er fastgjort i et metal-, træ- eller i dag plastlåg, således at proppen kan fjernes med fingrene uden proptrækker og evt. genisættes til brug på spiritus-, hedvins- eller aperitifflasker.

31. Hals- og bundstykker af forskellige flasker.

Disse simple vin- og ølflasker, hvoraf der yderligere findes mange skår, er lavet af billigste råstoffer og har fået deres grønne farve efter den mængde jernilte, der som urenhed har været i det anvendte sand og denne jerniltes reduktionsgrad. Ved 1800-årenes slutning fremstilledes tiltagende brunligt flaskeglas, hvilket billigst gjordes ved at tilsætte glasmassen svovlkis. I dag er farvenuancen for de forskellige specialflasker ganske nøje afpasset.

På enkelte rester af flaskesider er der inskriptioner i højt relief, noget der begyndte i 1880-erne. Sådanne flasker er fastblæst i form, hvor inskriptionen er indgrave-ret, og i en sådan form kan naturligvis ikke roteres.

På et brunt flaskestykke ses »D.FEDDER--,SON--«.

Den længste inskription er fra 20a, en olivengrøn flaske til korkprop og overbinding. Den kan i fem ufuldstændige linier rekonstrueres som »(Sonder)burger, halvt malteserkors, (P .Pet)ersen, (Export-)Brauerei, (Unver)-käuflich«. Sønderborg bryggeri ejedes i tiden 1853 og et hundredår frem af fire generationer af fami-

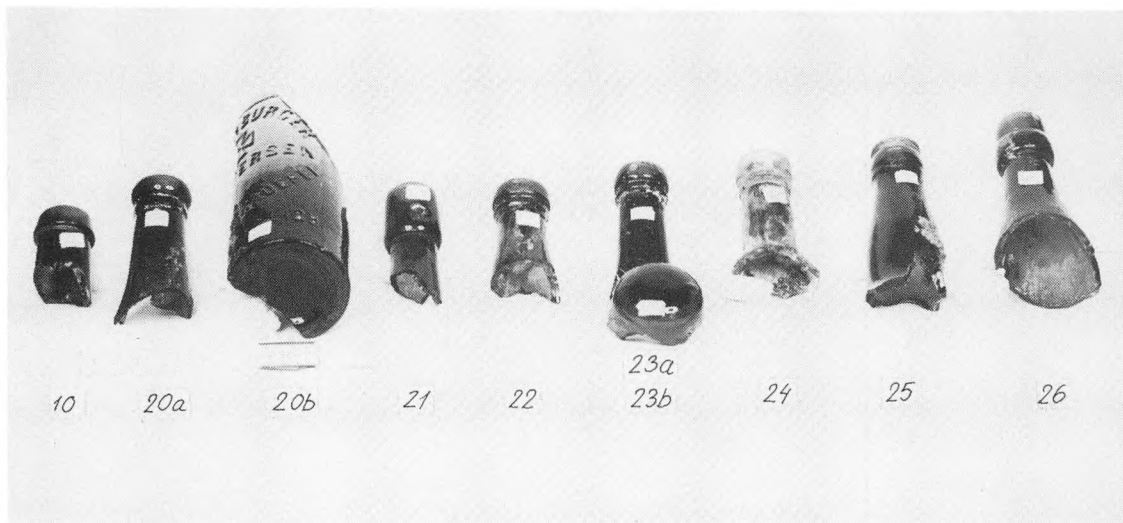
lien Petersen ³³). Nr. 2, Peter Petersen, drev bryggeriet 1875-1918, og det er i hans tid, at flasken var i brug.

Sv.t. de nævnte mundstykker til patentlukker, 21-24, er også fundet en del af de porcelænsghvide glaslukke-stykker med rester af metaltråd og gummilukkering (33).

Sv.t. 21 findes seks kegleformede sving-propper. De tre er langs randen i sort mærket »Export-Brauerei Sonderburg« omkring rødt »PP«. En er ligeledes langs randen i sort mærket »Flensburger Export Brauerei« omkring et svastika, hvori bogstaverne »F, E, B og T«. En er mærket »Stern-Bräu. Oberrad« og på en er tryknin-gen ulæselig.

Sv.t. 22-24 er fundet to lukker af Siemenstypen med lukkerille på øverste del af forstykket. På oversiden af den ene står i sort »Christian P. Jörgensen, Sonderburg«, på den anden »P. Nymand, Sonderburg« og på lukketappens forside »Glasfabrik Hermannshütte. Rinteln«.

Begge de to Sønderborg-virksomheder, som lå på

32. Halsstykker fra nyere øl- og sodavandsflasker.

den østlige side midt i Perlegade få husnumre fra hinanden, var seltersfabrikker, og de har eksisteret fra århundredskiftet til efter Genforeningen.

Det er tilfældigt, helt afhængig af specielle ejendommeligheder som en kendt form, en særlig farve, en inskription e.l., om fabriktionsstedet for så enkle og ensartede ting som flasker kan findes, på samme tid har de været fabrikeret på samme måde overalt.

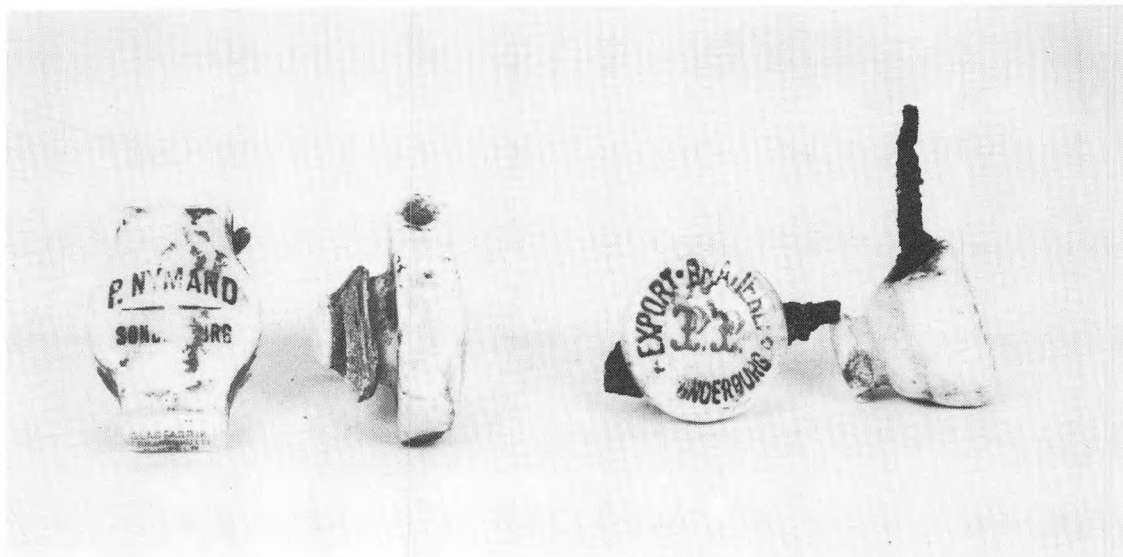
De to omtrent hele flasker (28 og 29) fra 1700-årene findes ikke i I. O. W.s katalog fra 1763 over produktionen fra Nøstetangen og flaskeværket Aas (1748-1765), her afbildes kun 4- og 8-kantede flasker samt »botteljer«, der er knap så fladtrykte. De kan alligevel meget vel være både norske og fremstillet i monopoltiden 1760-1803 på et af flaskeværkerne Biri (1766-1847), Svelvik (1782-1832) eller Hadeland (1762-), for i 1782, da de norske glasværker i nogle år blev overtaget af »Det kgl. octroierede danske, norske, slesvigske og holstenske Handels- og Kanalcompagni«, nævnes også 6-sidede flasker ³⁴⁾, og andetsteds vises fotos af produk-

tion, som stammer fra disse værker ³⁵⁾, meget lig de her fundne flasker. Men også på det sidste af de østholstenske glasværker, Muggesfelde, som lukkede i 1740-erne, har man lavet lignende almindelige ting som (29) og svarende til de meget grove skår (27b) er der også fundet skår i Muggesfelde.

Efter starten af Friedrichsfeld-glasværket i 1812 kom der i Slesvig-Holsten i århundredets løb i alt 19 glasværker ³⁶⁾, overvejende små moseglasværker, der kun lavede flasker.

Fra sin start i 1852 til lukningen i 1914 var det kulfyrede Flenborg-værk landsdelens absolut førende, foruden med flasker også med drikkeglas, og naboskabet med Sønderborg taler for, at mange af de fundne flaskedele er lavet dér ³⁷⁾.

For de senere flasker fra omkring 1900 gælder det, at kommunikationen da var blevet så udviklet, at de kan stamme fra hvor som helst i det da store tyske rige, hvilket et par stempler da også viser hen til.

33. Patentglaslukker af Siemens- og »Svingprop«-type.

Datering og herkomst

Betragtes det samlede fund af tinglaseret lertøj, porcelæn, hvidbrændt glaseret lertøj og glas fra Kirkegadehusets kælder, adskiller det sig tydeligt, både tidsmæssigt og indholdsmæssigt, i to grupper, hvilket må vise, at opfyldningen er sket ad to gange.

Den ældste og langt største gruppe karakteriseres af fine, dyre pynte- og brugsgenstande, hvis oprindelse strækker sig tilbage til tiden før husets opførelse.

Med hensyn til keramikken strækker perioden sig fra begyndelsen af 1600-årene til slutningen af 1700-årene, hvorefter de fine ting ophører. Også de fine drikkeglas, hvoraf der optræder ganske enkelte fra omkring 1600, optræder i en gruppe fra sidste del af 1700-årene – og ikke senere. Til denne gruppe hører i tid også medicin-glassene.

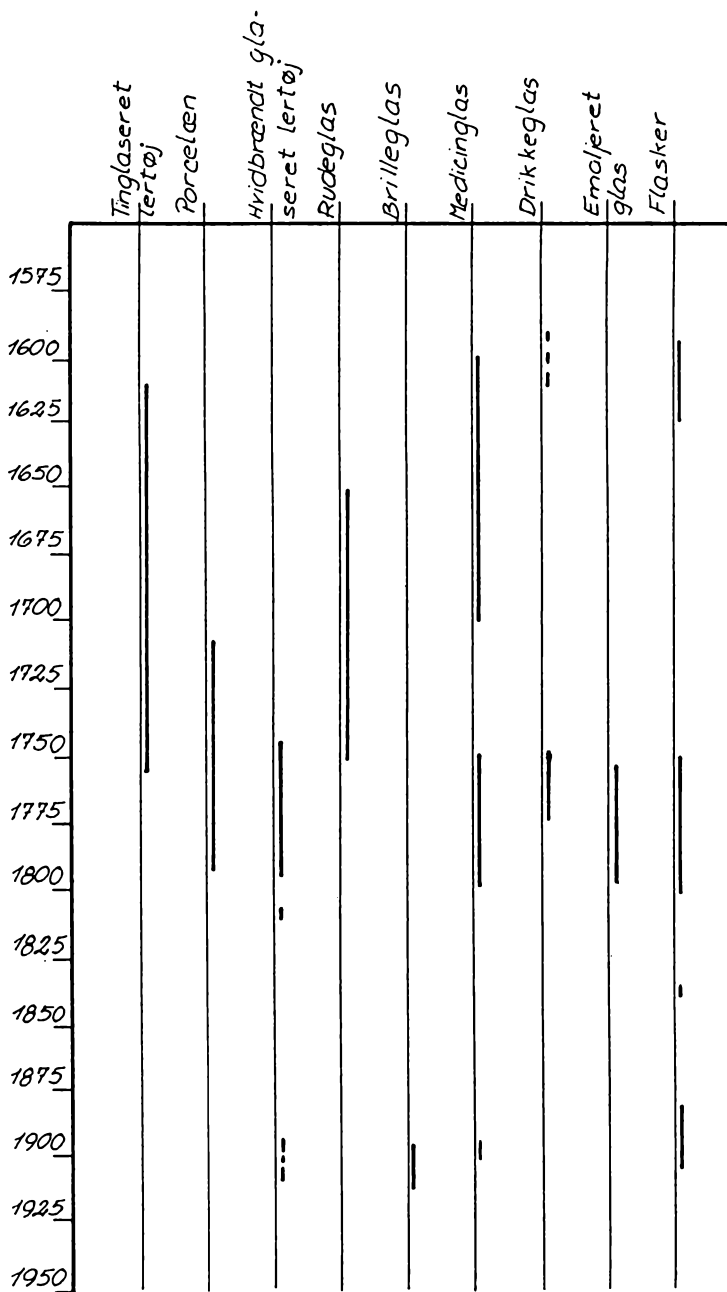
Herefter kommer fra begyndelsen af 1800-årene til omkring århundredets slutning en periode, der næsten

ikke er repræsenteret i fundet, med sikkerhed kun af et enkelt bundstykke af en ordinær flaske (30 mrk. 10).

Så kommer tidsmæssigt igen fund, som kan omfatte 2-3 årtier, men nu af ganske andre og ordinære ting, øl- og seltersflaskerester samt enkelte jævne keramikskår.

Det undrer at finde den store mængde af dyre brugsgenstande som hollandsk majolica og fajance, ostindisk porcelæn, fint engelsk moderigtigt stentøj og Nøstetangen-drikkeglas, som nylig er sat i produktion. i kælderen til et hus beboet af håndværkere, og endnu mere for-bavser det store fund af medicinglas, som næsten kun kan tænkes anvendt i et apotek.

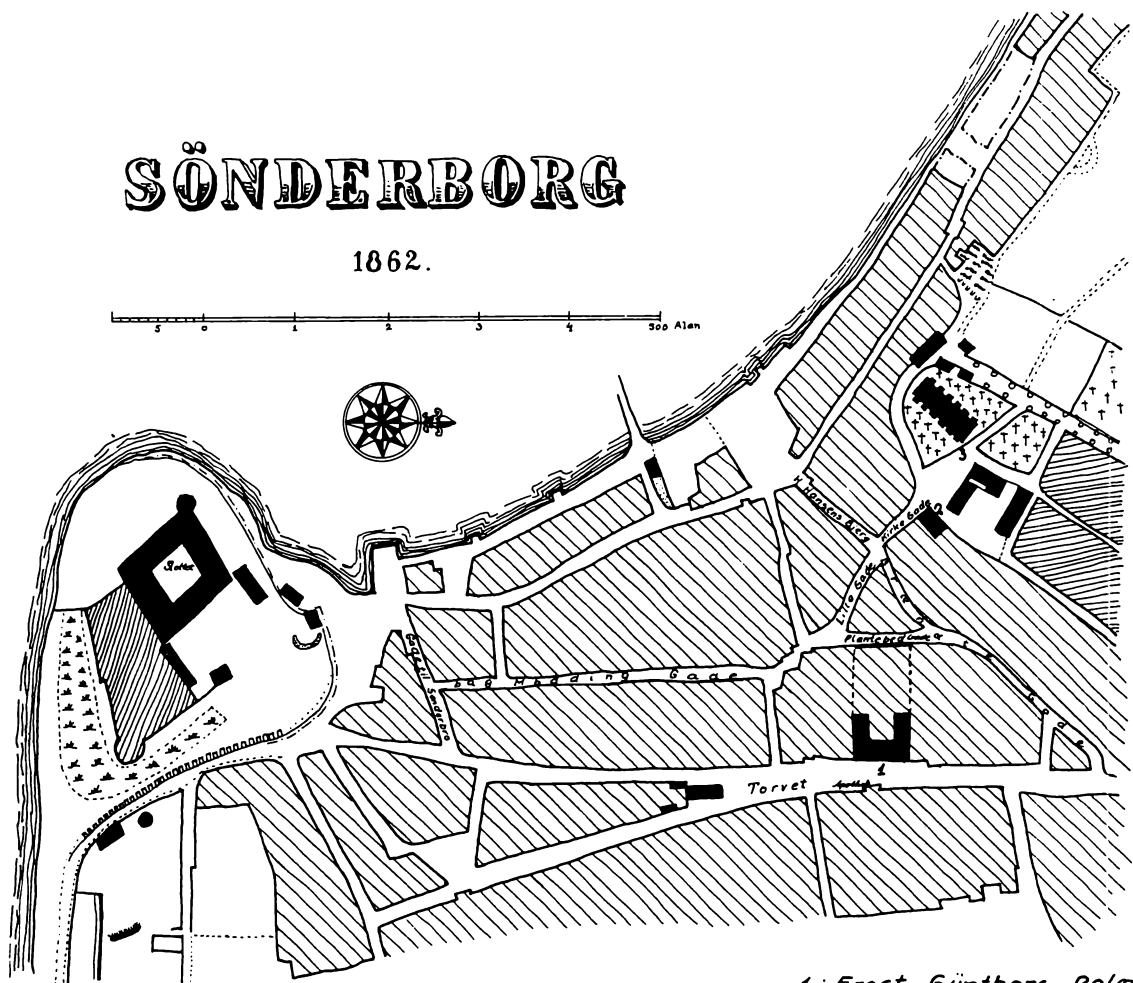
Måske kan skipper Mathias Pechmann, der står som ejer af huset i 1767 (jf. s. 55 f. og 58 f.), nok selv have hentet Nøstetangen-glassene hjem fra Norge. Man kunne også have hentet glassene nærmere steder, for ifølge Nøstetangen-værkets bevarede salgspapir var der udsalg af værkets glas hos dets agent, Gerhard Feddersen i Flensborg, og desuden havde mange apoteker

Omtrentligt tidsskema
for genstandenes
fremstilling.

SØNDERBORG

1862.

- 1: Ernst Günthers Palæ
- 2: Kirkegade nr. 8
- 3: Mariel Kirken

35. Traps kort over Sønderborg 1862.

værkets glas i kommission³⁸⁾, antagelig særlig i de byer, hvor fabrikken ikke havde udsalg. Dette var måske foranlediget af, at der til mange 1600-1800-års apotekerprivilegier, således også i Sønderborg, hørte retten til både salg og udskænkning af vin og spiritus.

Siden 1650-erne har der uafbrudt været apotekere i Sønderborg³⁹⁾, men man ved ikke nøjagtig, hvor de tidligste har boet. I 1751 købte apoteker Peter Paulsen det store trefløjede toetages Ernst Günther-palæ, opkaldt efter den første augustenburgske hertug, som opførte

det omkring 1645, altså samtidig med at Kirkegadehuset byggedes. Det blev totalt ødelagt ved det prøjsiske bombardement af Sønderborg den 2. april og de følgende dage i 1864. Det lå på den vestlige side af Perlegade omtrent svarende til de nuværende husnumre 9-11 og 13. Facaden, som var nogle alen tilbage trukket fra gaden, var 60 alen lang, og samme længde havde de to sidefløje ⁴⁰⁾, som gik ned i haven, der nåede helt til den på kortet fra 1862 benævnte Plantebed Gade, nuværende Mariegade, ud mod hvilken der stadig står en rest af palæets havemur med en lille pavillon.

Palæet beboedes tidligst af hertugen selv, herefter af hertugelige familiemedlemmer, indtil det i 1726 solgtes til og indtil 1751 beboedes af grevefamilierne Ahlefeldt og v. Tramp.

Der var nu indrettet fire boliger i palæet, hvoraf apoteker Peter Paulsen beboede den vestligste i nordfløjen ned mod »æ Plantbej«, som grunden stadig populært kaldes, men det er ikke sikkert, at han også havde apotek her. Det blev med sikkerhed flyttet hertil i 1816 af hans anden efterfølger, D. H. P. Schmidt, der havde apotekerbevillingen fra 1797 til 1828 og som ejede hele palæets nordfløj. Der havde apoteket til huse indtil 1852, da det flyttedes over gaden til dets nuværende beliggenhed.

Pudsigt nok foreligger der oplysninger om, at Peter Paulsen forsynede apoteket med nye, smukke standflasker af glas, og at D. P. H. Schmidt i Ernst Güntherpalæet fik rummelige lokaler, »som ved forbedrede indretninger og nye standkar blev gjort smukke og bekvemme« ⁴¹⁾.

Selv om der i den korte beretning naturligt nok kun er nævnt de iøjnefaldende, pyntelige og bekostelige nyhvervelser, er det sandsynligt, at der i tilslutningen hertil og under flytningen er sket en frasortering af ikke længere gængse ting. Alderen for de to grupper medicinglas svarer meget godt til, at de kunne være bortkastet ved de nævnte lejligheder. Den første bortkastning kan

meget sandsynligt have indeholdt beholdningen af det på den tid simple og utidssvarende waldglas, hvortil gruppen 1-26 hører, og fornyelsen i 1816 kan lige så vel være gået ud over 1700-årsglassene 27-39.

Fra »Den gamle præstebolig« til muren ved »æ Plantbej« er der kun 100-125 meter, og inden for denne radius fra huset er stedet inden for muren nok et af de få, hvor det var muligt at hente jordfyld.

Der er ingen som helst konkret viden om, at kælderopfyldningen skulle komme herfra, men muligheden for at kombinere et så sjældent fund som større mængder medicinglas med tilsvarende opnoterede begivenheder foreligger altså.

Det udkastede forklaringsforsøg vil samtidig ved sin oplysning om, at de sandsynlige tidligere brugere af affaldsdyngerne var fyrstelige, adelige og rige borgerlige personer også give en sandsynlig forklaring på den store mængde skår af fint husgeråd, som næppe svarer til de af huset beboede almindelige håndværkeres eller deres umiddelbare naboers brugsgenstande.

Da skårene fra Kirkegadekælderen kun meget mangelfuldt eller slet ikke kan rekonstrueres til hele genstande, tyder dette på, at fyldet her kun er en del af en affaldsdyng.

En løsning af problemet kunne måske derfor være at undersøge, om der stadig under asfalten på den parkeringsplads, som nu ligger inden for muren om »æ Plantbej«, kan gøres supplerende fund af rester til de her beskrevne genstande!

Oprindelsesstedet for fyldet til den sandsynlige anden opfyldning fra årtierne omkring 1900, da den oprindelige opfyldning måske havde »sat sig«, er uinteressant, da denne opfyldning kun kan have indeholdt rester af enkelte typer af banale forbrugsgenstande, som da har været at finde i ethvert hus i den lille tysksprægede købstad.

Henvisninger

1. A. Polak: Glas, its tradition and its makers. G. B. Putnams sons. New York 1975. S. 30-34.
2. I henholdsvis St. Paul's church, Jarrow og domkirken i Augsburg.
3. Birgit Als Hansen: Middelalderlige glasmalerier i danske kirker. Turistårbogen 1986. S. 27-40.
4. Her efter Gorm Benzon: Gamle danske vinduer, Kreditforeningen Danmark 1981.
5. Alfred Larsen, Peter Riismøller, Mogens Schlüter: Dansk glas 1825-1925. Nyt Nordisk Forlag. Kbh. 1979. 3. udgave ved Mogens Schlüter. S. 9.
6. Mogens Schlüter: Andre tekniske forhold. I: Telma Jexlev, Peter Riismøller, Mogens Schlüter: Dansk glas i renæssancetid 1550-1650. Nyt Nordisk Forlag. Kbh. 1970. S. 166-168.
7. Karl Hucke: Glasmacherei. I: Ernst Schlee: Gotorfer Kultur im Jahrhundert der Universitätsgründung. Neumünster 1965. S. 428-434.
8. G. E. Christiansen: De gamle privilegerede norske glassverker og Christiania Glasmagasin. H. Aschehoug og Co., Oslo 1939. Bind I. S. 8.
9. Findes i de kulturhistoriske museer i Silkeborg, Aalborg og Hjørring samt Museum des Kreises Plön, Holsten.
10. Hans Löber & Peter Mielke: Glasmuseum Wertheim. Wertheim/Main 1977. S. 86-87.
11. Thelma Jexlev: Københavnske glasværker i det 17. aarh. J: Historiske meddelelser om København. Aarvog 1971. G. E. Gads forlag 1971. S. 14-15.
12. H. Roesdahl: Et større udgravningsfund i Sønderborg af tidlige medicinglas. Dansk Medicinhistorisk Årbog, 1988. S. 150-171.
13. E. Baumgarten/Ingeborg Krueger: Phönix aus Sand und Asche. Glas des Mittelalters. Klinkhardt & Biermann, München 1988. S. 317, 419.
14. Findes i Formsamling der Stadt Braunschweig.
15. Fr. Rademacher: Die deutschen Gläser des Mittelalters. Br. Hessling Verlag, Berlin 1963. S. 54-55. Taf. 6-7.
16. H. P. Conradi: Apothekegläser im Wandel der Zeit. Jal-Verlag, Würzburg 1973. S. 94.
17. Johan Mathesius: Sarepta oder Bergpostill. 15. Predigt. Nürnberg 1562.
- Den bøhmiske præst Mathesius (1504-1565), en ven af Luther, behandlede i prædikenform forskellige bjergværksarbejder, herunder glasfabrikation i den ofte citerede prædiken.
18. Peter Riismøller: Glasværkstopster. I: Henv. 6. S. 73.
19. Ip Olufsen Weyse: De Kongelige Allerhaadigst Octroierede Glas Fabriquers Produkter, Kjøbenhavn 1763. Eksemplar fra Riksarkivet, Oslo.
20. A. Berntsen: En samling norsk glass. Gyldendal, Oslo 1962. Foto 634.
21. Priis-courant over Glasvarer fra Fabriken Conradsminde pr. Hobro. Uden årstal (men trykt i 1840-erne).
22. Prisfortegnelse over Netto-Priser ved Salg i Partier af Fabrikata fra Holmegaards Glasværker. Trykt i det Berlingske Bogtrykkeri i Kjøbenhavn 1853.
23. Priis-Courant over Glasfabricata fra Glasværkerne Mylenberg og Aalborg ved Rathmann & Kissmeyer. 1859.
24. De to stilke fra Stenhuleglashytten findes i Gudenåmuseet og er afbildet i henv. 6 planche 4, den vendsysselske på Kulturhistorisk Museum i Hjørring.
25. Gudmund Boesen: Gamle Glas. Thaning & Appels Forlag, København 1950. S. 31-33.
26. Meddelelse fra glasværksejer, dr. H. Löber, Glasfabrik Wertheim/Main i 1973 om værkets analyse af glas fra Thüringen og fra Nøstetangen.
27. Hemmy Clevis & Jaap Kottmann: Weeggeoid en teruggevonden 1375-1750. Stichting Archeologie Ijsel/Vechtstreek 1989. S. 48, 139.
28. Henv. 8. Bind 2. S. 497.
29. F. C. Lipp: Bemahlte Gläser. D. W. Callweg. München 1974.
30. Specielt efter Mogens Schlüter: Danske flasker. Nyt Nordisk Forlag. København 1984, samt efter A. A. C. Hedges: Bottles and bottle collection. Shire Publications Ltd. Aylesbury 1986.
31. Harald Roesdahl: Gamle glas og karaffer. Forum. København 1977. S. 72.
32. I »Prisliste over Flasker fra Aktieselskabet De forenede Glasværker (Fyens Glasværk, Odense. Aarhus Glasværk, Aarhus) 1ste Februar 1903« udbydes sådanne flasker som »orig. Bord(eaux) med Knop«.
33. Chr. Paulsen: Historien om en bryggerfamilie. I: Jydske Tidende 24/8-1986. Oplysningerne om de senere nævnte sønderborgske virksomheder stammer også fra Chr. Paulsen.
34. Henv. 8. Bind I. S. 183-184.
35. S. C. Hammer: Den norske flaskeindustri. A. W. Brøgerss Bogtrykkeri A/S. Oslo 1931. S. 23, 25.
36. K.-H. Poser: Alte Trinkgläser in Schleswig-Holstein. Selbstverlag. Neumünster 1981. S. 77-85.
37. Harald Roesdahl: Flensborg Glasværk. I: Nordslesvigske Museer. Bd. 15. Haderslev 1988. S. 83 -108.
38. Henv. 8. Bind I. S. 88-90 samt foto S. 559.
39. E. Dam (og A. Schäffer): De danske Apotekers Historie. Levin & Munksgaards Forlag. København 1925. S. 589-600.
40. Schmidt: Herzog Ernst Günthers Palais in Sonderburg. I: Staatsbürgerliches Magazin mit besonderer Rücksicht auf die Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg. Schleswig 1833. Erster Band. S. 689-693.
41. Schmidt dem Älteren: Historisches Taschenbuch über die Entstehung der Apotheken sowohl in allgemeinen, als insonder-

heit der in dem Königreich Dännemark und den Herzogthümern Schleswig-Holstein-Lauenburg. Flensburg 1835. (Zweite ganz veränderte und sehr vermehrte Auflage). S. 107-115.

Nationalmuseets 2. afd., Københavns Universitets Medicinsk-Historiske Museum og Museum des Kreises Plön takkes for fremvisning af deres samlinger, og De kulturhistoriske museer i Silkeborg, Aalborg og Hjørring takkes for tilladelsen til at gennemgå deres fund fra renæssanceglashytterne.

Professor, dr. Harald Henkes og frue, Gervliet, Holland, takkes for hjælp ved bestemmelsen af nogle tinglaserede lertøjsskår, Fa. Optiker Møller, Sønderborg, for refraktionsmålinger af brilleklassene og Sønderborg Teknikum ved laborant P. A. Larsen for lån af apparatur til ultravioletfluorescensmåling.

De til sammenligning fotograferede glas samt porcelænskopperne på foto 12a tilhører forfatteren.

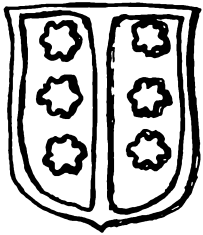
Fotografierne er optaget af fotograf H. A. Madsen, Museet på Sønderborg Slot.

Tegningerne på billede 18, 34 og 35 er udført af teknisk tegner Inga Jomil.

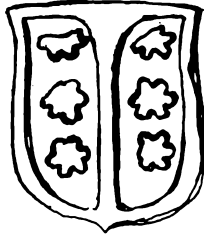
Artiklen om Medicinglas har i ændret form under titlen: Et større udgravningsfund i Sønderborg af tidlige medicinglas og et forsøg på at finde dets proveniens, været publiceret i Dansk Medicinhistorisk Årbog 1988.

S

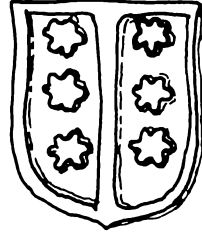
S

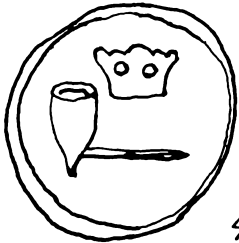
1

2

3

4

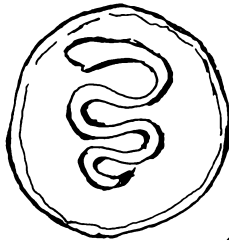
5

6

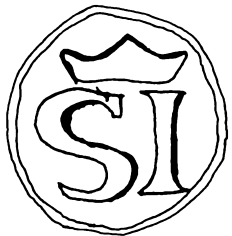
7

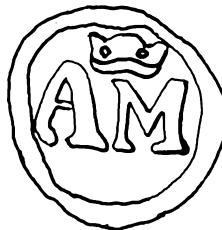
8

9

10

11

12

Stempelmærker fra kridtpiber. 1-3 er stempler fra siden af pibernes hæl, 4-12 er mærker sat direkte i bunden af hælene.

Kridtpiber

Af Jørgen Slettebo

En talmæssig meget stor genstandsgruppe i kælderfundet udgøres af stumper af kridtpiber. Det er helt sædvanligt at finde brudstykker af kridtpiber, især stilke, i byarkæologiske undersøgelser fra 1700- og 1800-tallet. Men samlet for sig virker fundet alligevel stort: 86 hele eller større eller mindre brudstykker af pibehoveder, hvoraf der er bevaret så meget, at der kan ses et mærke på stykket. Hertil kommer 41 andre brudstykker af pibehoveder, hvor der ikke er bevaret noget mærke. Desuden er der 1265 stykker af pibestilke, og heraf har de ca. 30 en eller anden form for dekoration, nogle desuden en indskrift eller nogle bogstaver.

Det er umuligt at afgøre, hvor mange hele piber dette svarer til. Ud fra pibehovederne kan man fastslå, at det absolutte minimum må være omkring 100, idet kun ret få af de over 120 pibehoveddele kan være kommet fra samme pibehoved. Heller ikke stilkene hjælper meget til at fastslå antallet. Man kan ikke se, hvor mange af de mindre stumper der muligvis hører sammen, eller hvor mange af dem der kan være sammenhørende med nogle af de fundne hoveder. Alt i alt vil det nok være rimeligt at antage, at fundet rummer rester af mellem 120 og 150 kridtpiber.

Ser fundet, når alle stykker er lagt samlet, ud af meget, er det dog langt fra sikkert, at der er tale om et særligt stort antal, hvis det skal dække forbruget i flere generationer. Kridtpibernes levetid var normalt ganske kort. Stilkene var skøre, og var piben først knækket, måtte den smides ud. De jævne og udekorerede var også

forholdsvis billige - i perioder var tobakken dyrere end piben. Man kunne til tider ligefrem købe korte, færdigstoppede piber i hollandske havnebyer, en slags »engangspiber«, beregnede til hurtig bortsmidning. Det er således slet ikke sikkert, at de mange kridtpibestumper fra Kirkegade 8 er udtryk for et større forbrug i huset.

Tobakken blev benyttet i Europa efter at spanierne havde set den blive røget af indianere i Sydamerika. Det skete dog ikke umiddelbart efter opdagelserne, men i løbet af de næste 50 år spredtes efterretninger om den gode urt, der af mange tillagdes helbredende virkninger, ud over Europa. Fra omkring 1560 begyndte man at dyrke tobaksplanten i flere lande, samtidig med at søfolk udbredte kendskabet til havnebyerne. Tobakken blev enten tygget eller røget, og allerede omkring 1570 begyndte man i England at lave piber af ler. Hurtigt blev formen nogenlunde standardiseret, og man lavede snart piber af tilsvarende former i andre lande. I Nederlandene tog produktionen fart omkring 1600, og snart blev de hollandske piber, især fra byen Gouda, dominerende i hele Vesteuropa. Senere i 1600-tallet og i 1700-tallet lavede man kridtpiber mange steder i Europa.

Den således stærkt øgede produktion og spredningen af produktionssteder vidner om, at tobaksforbruget i 1600-tallet var stærkt stigende. At det også gjaldt Danmark kan ses af, at der i toldpapirene over importen fra den dansk-tyske grænse i 1623 noteredes indførsel af 9 pund tobak, mens der allerede 12 år senere over samme grænse indførtes næsten 40.000 pund - en stigning der

dog også til dels skyldes andre importforhold. I øvrigt kom langt det meste tobak ind i Danmark via havnebyerne.

Det er naturligt, at man også her i landet søgte at følge med i denne udvikling og at undgå for stor import ved selv at forsøge kridtpibefabrikation. Kridtpiber omtales første gang i Danmark i et testamente fra 1606 fra Helsingør og henimod århundredets midte omtales en »Christian Pibemager« i samme by. Andre steder er gjort fund af pibehoveder, stemplet med C4 og sandsynligvis lavet i Danmark, snarest i København i Chr. 4's levetid. Der synes således allerede i 1600-tallet at have været fremstillet kridtpiber i København, Helsingør og Stockholm. I 1700-tallet øgedes tallet af danske pibemagere, samtidig med at adskillige pottemagere og måske også enkelte fajance-fabrikker lavede kridtpiber som en beskeden sideproduktion.

I hertugdømmerne var der pibemagere i Slesvig, Itzehoe, Oldesloe og Altona, men ingen af disse værksteder var særlig store eller havde særlig lang levetid. Uden for København blev de vigtigste produktionssteder i 1700-tallet Stubbekøbing og Nørresundby. Flere gange søgte regeringen at støtte den hjemlige produktion ved importforbud, men tilsyneladende havde dette ikke større virkning. Fundet fra Kirkegade viser klart, at meget er kommet ind trods alle forsøg på at hindre indførsel udefra.

Takket være det store antal stemplede pibestykker er det muligt at bestemme fabriktionsstedet og til dels også dateringen af en væsentlig del af de fundne piber.

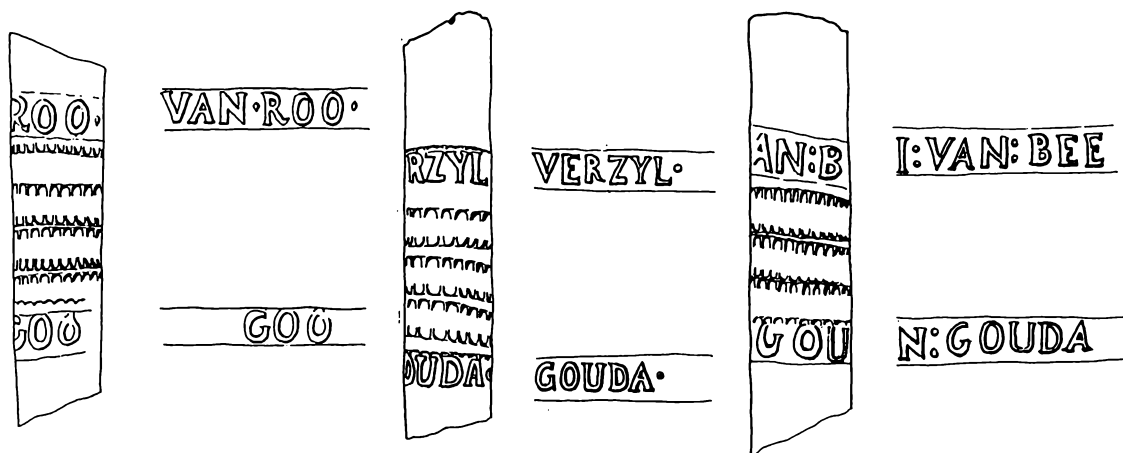
Det kan straks fastslås, at de fleste piber er af udenlandsk fabrikat. Der er et enkelt pibehovede, der er udsmykket af tætstillede vulster ned om bunden på pibehovedet og som helt mangler hæl. Sådanne piber er lavet i Nørresundby efter ca. 1770 og en tilsvarende form, men med hæl, kendes fra Stubbekøbing. Langt snarere drejer det sig dog om hovedet fra en engelsk pibe, hvor flere værksteder gennem det meste af 1700-

tallet lavede piber med denne udsmykning. Ud over dette velbevarede pibehovede er der flere randstykker fra kanten af pibehoveder, der kan være fra dansk-fabrikerede piber. Der er dog ingen mulighed for at afgøre det, da der ikke er bevaret nogen stempler på disse kantstumper. Det er ikke engang noget, der tyder specielt på dansk fabrikation, men den lille randdekoration, der nok er lavet med et rullestempel med små tætstillede trekanter, kendes i alt fald fra sikre danske piber.

Engelsk er sandsynligvis også et halvt hovede, hvor man på siden ser en øverste del af et løbende dyr (hund?), halsende og med lang, svunget hale i en elegant bue hen over dyrets ryg. Et par fragmenter med en hæl, der er så spids, at der ikke er mulighed for stempel, men hvor siden lige ved hælen er forsynet med en stjerne eller et anker, kan måske være engelske. Men stykker, der er typisk engelske af form eller som bærer sikre engelske mærker, er ikke fundet.

Langt den største del af piberne er imidlertid helt klart hollandske. De fleste kan endda henføres til byen Gouda, der i 1700-tallet var et af de vigtigste fabriktionssteder for kridtpiber. Her fandtes i 1665 80 pibemagermestre som medlemmer af Goudas pibelaug, og omkring 1750 var dette tal vokset til godt 370 mestre, alle med svende og andre ansatte, især kvinder. I alt menes henvend 7.000 af byens ca. 20.000 indbyggere at have været direkte tilnyttet kridtpibefabrikationen i byen.

Af de mange stempler, der er fundet på siden, i de fleste tilfælde på begge sider af pibens hæl, er Goudas byvåben, et lodret delt skjold med 3 stjerner over hinanden på hver side af midtbjælken (fig. s. 172, nr. 3). Dette mærke blev efter en bestemmelse i laugsvedtægterne forlangt anbragt på piben fra 1739. Dette våben er med sikkerhed fundet på i alt 28 stykker af de 86 stemplede brudstykker af pibehoveder i fundet. Hertil kommer 16 stykker med våben, der er så utydelige, at deres udseende ikke med sikkerhed kan afgøres. Nogle af disse kan være Amsterdams våben, men i alt fald de 8 kan pga. af andre stempler med fuld sikkerhed bestemmes som Gouda-piber. Alene ud fra denne ene del af stemplingen kan det konstateres, at mindst 36 og sikkert nok flere af pibehovederne i fundet er fabrikeret i Gouda.

Byvbånene på de hollandske kridtpiber er som regel placeret på siden af hælen eller på selve pibehovedet lige over hælen. Fabrikstemplerne er anbragt enten som små runde stempler på hælsens underside eller, f.eks. når piben er lavet med så spids hæl, at der ikke er plads til et stempel, på selve hovedet. Desuden kan både hjemby og fabrik fremgå af stempeling på pibens stilk.

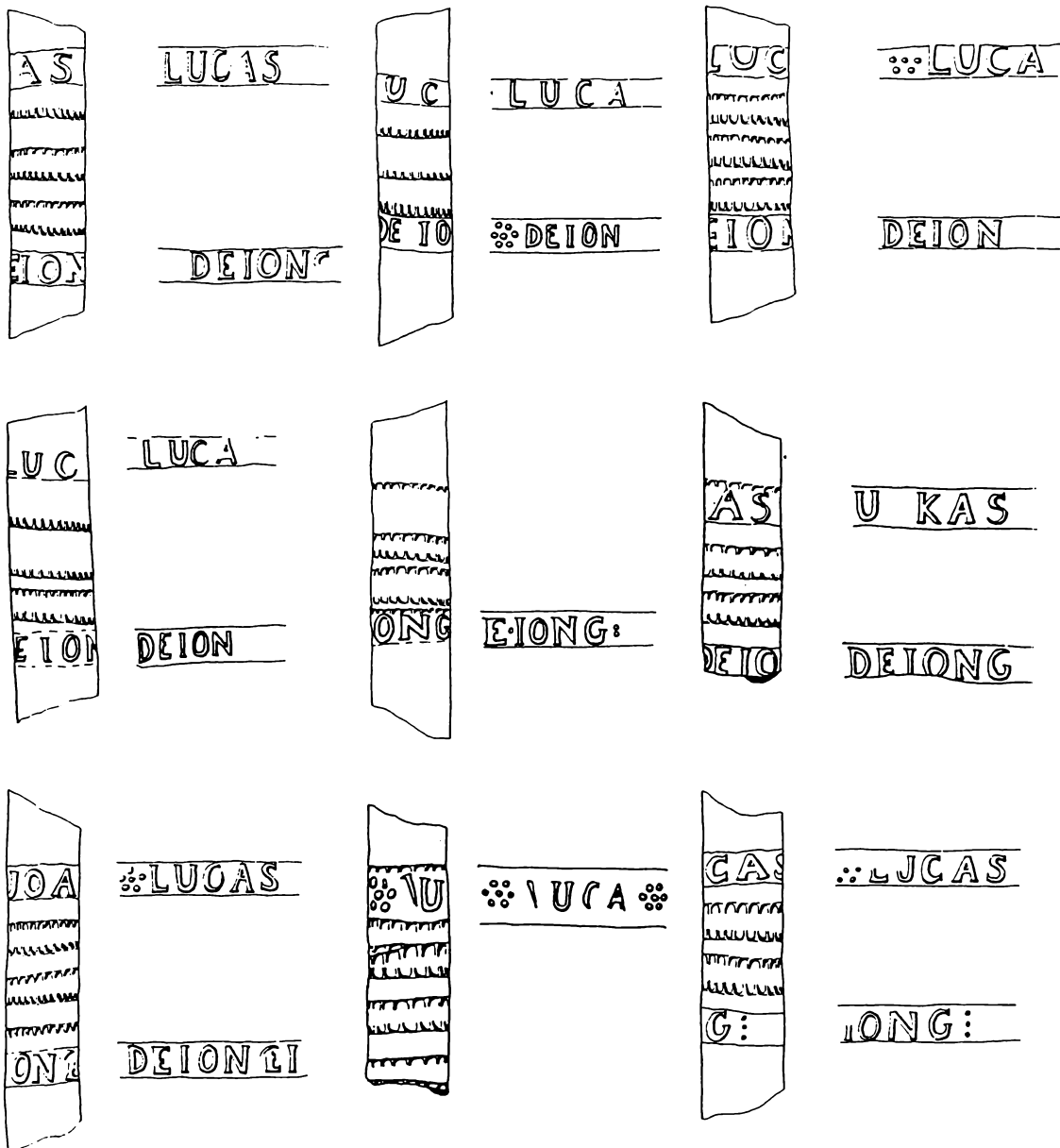
I fundet er i alt 13 forskellige runde hælstempler i flere variationer repræsenteret. Nogle findes i tre forskellige udgaver, nogle alene, andre kombinerede med stempler på hælsens side. En del af byvbånene har desuden et S ovenover, et bogstav, der fra 1740 skulle markere piber af ringere kvalitet (fig. s. 172, 1-2).

Langt de fleste af de 13 fabriksmærker kan med sikkerhed bestemmes som Gouda-stempler. Et af de hyppigste hælstempler er en kronet kridtpibe (fig. s. 172, nr. 4). Det findes på 9 stykker med glat hæl, på 8 stykker suppleret med Goudas våben på hælsens sider og på et enkelt stykke, hvor den indstemplede kridtpibe har fået et ekstra stort hovede. Alle disse 18 fragmenter kommer fra den samme fabrik i Gouda. En anden hyppigt forekommende fabrik viser i stemplet en kone, der bærer to spande i et åg (fig. s. 172, nr. 5). I de fleste står hun set lige forfra, men i enkelte er hun drejet, så det ser ud, som om hun går ud mod venstre. Åget er dog ikke drejet af den grund, så der er nok snarere tale om en fejlskæring i stemplet end om en bevidst ændring. I alt findes 13 brudstykker med dette sikre Goudastempel, de fleste med byens våben på hælsens side. Næsten lige så mange, 12 stykker i alt, har et kronet L (fig. s. 172, nr. 6), på flere eksemplarer lavet med et stempel, hvor kronen er kommet til at stå skævt over bogstavet. Kun på tre af disse fragmenter findes også Goudas våben, men det er nok til at fortælle, at også disse 12 stykker stammer fra en Gouda-fabrik.

7 brudstykker i fundet har en tap fra et øl-anker med en krone over (fig. s. 172, nr. 7). Et af dem har Goudas våben skjold tydeligt angivet på siden, mens man til de andre seks har anvendt et stempel, der enten har været helt nedslidt eller også været skåret uden nogen detaljer. I alle tilfælde er våbenskjoldene her helt blanke. Dette ene fragment sikrer, at der er tale om en Gouda-fabrikation, men brugen af det tomme våbenskjold kan give anledning til at formode, at også de øvrige stykker med blanke skjolde stammer fra Gouda. Det bestyrkes af, at ingen af de fundne pibestykker bærer våbenskjolde fra Amsterdam eller andre af de hollandske byer, der vides at have haft kridtpibeproduktion.

De øvrige hælstempler findes kun i et enkelt eller nogle få eksemplarer. Det drejer sig om en snoet slange (fig. s. 172, nr. 8), et lam under et træ (fig. s. 172, nr. 9), og en stående løve samt et utydeligt mærke, der nærmest kan tydes som en stubmølle. De findes alle i 4 eller 5 eksemplarer. Af disse er både slangen og lammet kendte Gouda-mærker, lammet for pibemester Jan Versluys, og løven og den mulige stubmølle findes begge i forbindelse med Gouda's byvåben, altså er også de 4 pibestumper med løver herfra. Endelig findes i et enkelt eksemplar yderligere nogle få hæl-mærker, nemlig bogstaverne SI med krone over (fig. s. 172, nr. 10), et kronet AM (fig. s. 172, nr. 11), et kronet 9-tal (fig. s. 172, nr. 12) og endelig en tretået hankegryde også med krone. Af disse har P'et og gryden Gouda's våben på siden af hælen, mens det kronede 9-tal kendes fra en Goudafabrik, der i 1740-erne ejedes af en W. van Noppen. Kun mærket SI, der ikke har noget andet mærke, kan derfor muligvis kan være lavet andetsteds.

Foruden de mange stumper med hæl-mærker findes nogle fragmenter med et stempel på pibehovedets bagside. Det drejer sig

Strykker fra 6 forskellige pibestilke, alle mærket med dele af betegnelserne LUCAS eller Dejong eller begge dele. Alle stammer fra et pibefirma i Gouda i Holland. 1700-tallet.

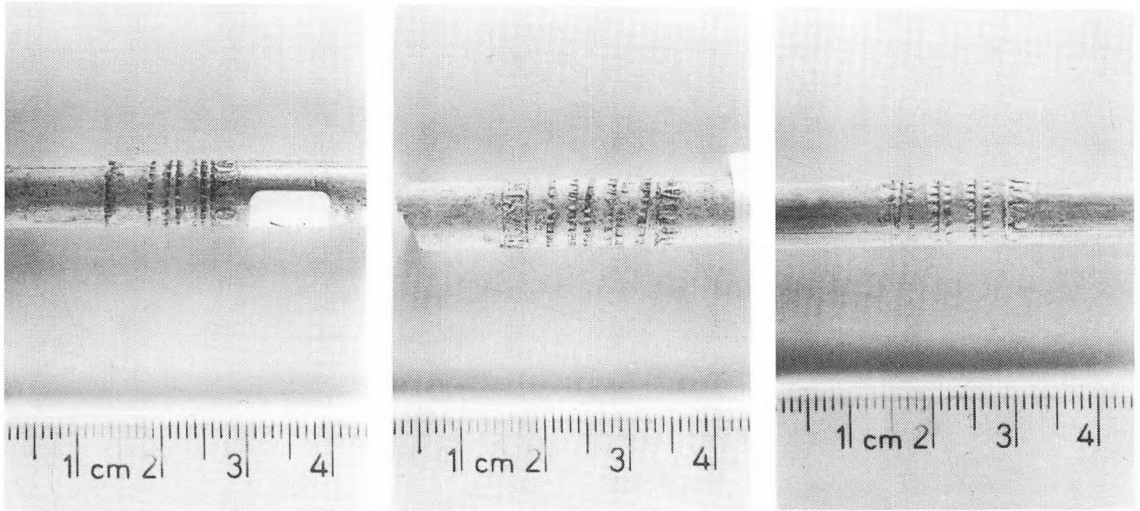

Foto af tre pibestilke fra kridtpibefabrikker i Gouda.

om et kronet R, et kronet men lidt utydeligt LT, en ret utydelig fugl samt de også som hælmærker kendte stempler med en slange, her i oval og lammet under et træ - de to sidste sikre Gouda-mærker. Fælles for disse få stykker er, at stemplerne er sat lidt skævt i leret, så de er blevet noget uklare eller kun delvist gengivet.

Som nævnt kan flere af de mange stumper af pibestilke også bestemmes nærmere. På nogle få står ligefrem indstemplet ordet Gouda, hver gang i forbindelse med andre bogstaver, der viser hen til forskellige pibeværksteder. To stykker har bogstaverne »VER-ZYL«, der står for en af de to pibemestre M. eller F. Verzijl. De virkede i Gouda mellem 1740 og 1780. Bogstaverne »VAN.ROO« gælder sandsynligvis pibemagermester C. de Roos, der kendes i Gouda i hele første halvdel af 1700-tallet. Endelig findes en stump med en meget tydelige indskrift, hvoraf nok ud over bynavnet Gouda kan læses bogstaverne »I:VAN.BEE-«, også et Gouda-fabrikat. Endelig har en 8 cm lang stump indskriften »Soufreuf«, der stammer fra et par Gouda-pibemagere T. og J. Sofvree, selv om der ikke står Gouda på stilken. 10 forskellige stykker af stilke, fra 4 cm til 22 cm lange, bærer alle større eller mindre dele af indskrifter, sat med lidt varierede stempler, nemlig øverst LUCAS eller (i et enkelt tilfælde) LUCKAS og nederst DEIONG, et par gange med ophold DE.IONG. Også disse stempler stammer fra et Goudafirma. Endelig er der tre fragmenter, 4-5 cm lange, der er stemplede med nogle bogstaver, som det ikke er lykkedes at få sammenhæng i - det ene kan måske læses som

DE.VOS, på det andet ses bogstaverne WOER tydeligt, måske efterfulgt af LE, altså WOERLE og endelig har det tredje nogle få bogstaver, fordelt i tre rækker over hinanden, øverst muligvis T og mindst et bogstav til, derunder RTM og nederst et J fulgt af to helt ulæselige bogstaver.

Alle indskrifter på stilke er indrammede af prikkede linier over og under bogstaverne, og desuden findes på de fleste andre stemplede linier, så der dannes et 3-5 cm bredt dekorationsbånd rundt om stilken, mens denne i øvrigt er glat. Desuden er der enkelte stumper med stempeludsmykning uden ord eller bogstaver. Bortset fra den sidstnævnte næsten ulæselige stump er alle de stemplede bånd af helt samme type, en række firkantede fordybninger sat i lange rækker, der snor sig omkring et lille afsnit af stilken. Stykket med delvis ulæselig bogstaver har derimod over og under linierne nogle X-lignende bånd med små knopper mellem krydsene.

Forskellige udgaver af denne sidste dekoration kendes tilbage til før 1700 og op gennem hele 1700-tallet. En del af de øvrige stempler kan imidlertid dateres mere præcist. Værkstedet C. de Roos synes således at opføre omkring 1750, mestrene M. F. Verzijl arbejdede mellem 1740 og 1780, T. og J. Sofvree kendes fra ca. 1730 indtil 1765, de mange hælstykker med Goudas våben under et S kendes fra 1739/40 og indtil ca. 1760, og hælmærket med den kronede pibe kan dateres til århundredets midte.

De mange fundne stykker synes således, for så vidt de overhovedet kan dateres, at være ældre end ca. 1780. Det passer meget godt sammen med en række af de øvrige fund, der også synes at være i alt fald fra før 1800.

I betragtning af de mange pibestykker og i betragtning af, at huset har været fast beboet siden 1643, forekommer det mere ejendommeligt, at der ikke er fundet et eneste stykke, der med sikkerhed kan dateres til 1600-tallet. Et par enkelte fragmenter kan muligvis være så gamle, men de behøver ikke at være det. Langt størstedelen kan med rimelig stor sikkerhed placeres midt i 1700-tallet og kan teoretisk set endda være næsten samtidige.

Det kan være svært at finde en sikker forklaring herpå. En mulig og vel endda sandsynlig forklaring kunne være, at piberne stammer fra én og samme affaldsbunke, vel snarest fra et sted udenfor og ikke i huset. Denne forklaring bør nok sammenholdes med bemærkninger om glasset s. 166 f.f. og kan måske medvirke til at give et billede af, hvordan kælderens i Kirkegade 8 i sin tid er blevet fyldt op.

Litteratur vedr. kridtpiber:

J. Ahlefeldt-Laurvig: Clay Pipes from Denmark. The Archeol. of the Clay Tobacco Pipe. (Ed. P. Davey). BAR-internat. Series 92, 1980, s. 219-251.

F. H. W. Friederich: Pijpelogie. Archeol. Werkgemeinschaft voor Nederland, Monografie no. 2.

I. Kaijser: Clay Pipes from 3 eighteenth-Century Wrecks in Sweden. The Archeol. of the Clay Tobacco Pipe (Ed. P. Davey), 1980, s. 257-271.

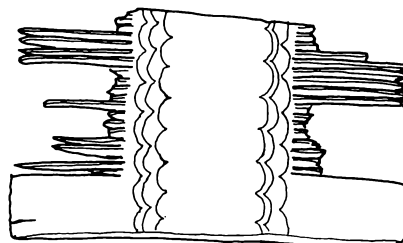
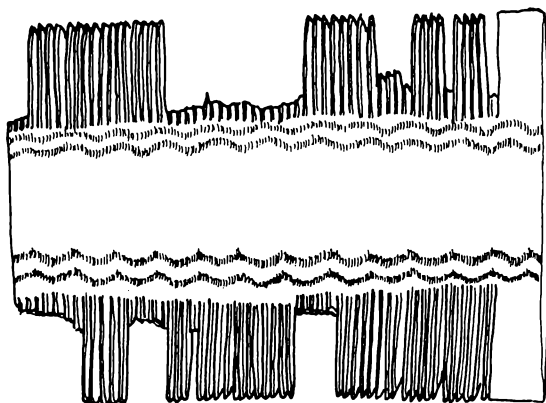
A. Monrad Møller:

Poul C. Olrik: Bogen om Piber og Tobak, København 1978, s. 11-18 og 75-79.

T. Puktörne: Tobakspipor från Gouda och Varberg. Varbergs Museum, årsbok 1968, s. 61-82.

A. and C. Scott: Tobacco and the Collector, London 1966, s. 13-22.

Lasse Wallin: Datering med hjälp av kridtpipor. Fornvännen 1983/2, s. 128-135.

Dobbeltkamme, dekoreret med bølgelinier.

2 knapper af ben.

Træ, jern, ben og andre ting

Af Jørgen Slettebo

Udover de mange genstande, der er blevet grundigt gennemgåede i de foregående afsnit, indeholdt kælderens en masse ting, der endnu ikke er blevet endeligt analyserede. Det er mest ting, der er så ødelagte, at de kun kan bestemmes eller dateres ved specielle undersøgelser, eller som overhovedet slet ikke mere lader sig bestemme. En ret stor gruppe er her de mange knogler og knoglestumper, der indgik i fundet, og som måske for en dels vedkommende kan artsbestemmes, men hvor dette ikke er forsøgt. Andet ubestemmeligt er en del sammenrustede jernklumper, hvor det oprindelige udseende ikke mere kan ses. Også andre genstande lader sig ikke mere bestemme. I det følgende vil enkelte ting fra disse grupper dog blive omtalt.

Til de materialegrupper, der allerede er gennemgåede, hører en del endnu ikke omtalte ting af ler. Det drejer sig om fundets yngste og ikke særlig interessante dele, der har ligget i kældrens øverste lag. Herimellem er et 16,5 cm højt, næsten helt, cylindrisk fajancekrus, gråt med en brun kant. Det er ustemplet og svært at datere, men hører snarest hjemme i slutningen af 1800-tallet eller begyndelsen af 1900-tallet. Fra samme tid er formentlig et lille, 9,5 cm højt, tøndeformet bæger i hvidligt, helt tyndt stentøj, dekoreret med vandrette riller. En grå stentøjskrukke, 20,5 cm høj, er mere ubestemmeligt af alder. Imellem det nyere lertøj er desuden stykker af røde urtepotter, de to med den ene side klemt flad, som om urtepotten har skullet hænge på en væg.

Til bygningsdelene i fundet hører nogle mursten. Der

er to hele og en del brudstykker af munkesten og nogle af de såkaldte helt tynde »Flensborgsten«. De første kan være ældre end eller samtidig med husets opførelse, de andre er sandsynligvis fra 1700-tallet eller fra første del af 1800-tallet. Rester af mørtel viser, at de alle har været brugt i byggeri, men om de stammer fra reparationer eller ombygninger af Kirkegade 8, kan selvfølgelig ikke afgøres. Nogle hele og halve gulvfliser af forskellig størrelse og tykkelse lå også i fundet. De hører sandsynligvis til i husets første tid, men også de kan være kommet andetsteds fra. Nogle stumper af nyere, grønnglaserede fliser ser derimod mere ud til at stamme fra en køkkenvæg fra slutningen af 1800-tallet. Fra et vindue stammer dels en rest af et 6 cm langt blystykke, der udmærket kan stamme fra et af de stykker vinduesglas, der er behandlet side 134-140, dels en tynd jernstang, 45,5 cm lang med et hul i hver ende. Den har været støttet fra side til side af rammen på et vindue med blyindfattede ruder, og sådanne jernstænger er almindeligt kendte. Stangens længde angiver den indvendige bredde af vinduet, og der er her intet i vejen for, at den ligesom blystumpen kan have hørt til et af husets oprindelige vinduer. Derimod er det nok tvivlsomt, om nogle stumper af tagskifer kommer fra dette hus, der nok altid har været tegltækket.

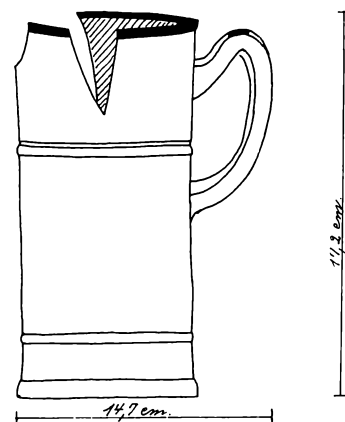
Det meste træ var så forrådet, at det fremtrådte som ubestemmelige stumper. En enkelt knagerække i umalet træ med 4 knager var dog velbevaret, men den er næppe heller særlig gammel.

Tilsvarende var meget af jernet rustet sammen i klumper og faldet fra hinanden igen i småstykker. Velbevaret var dog en meget lang klinke fra en dør, sandsynligvis en port, som har været i husets bageste del. En samlet jernklump har måske været en dørlås, og nogle beslag kan stamme fra døre eller vinduer. Der fandtes en halv snes håndsmedede søm af forskellig størrelse, hvoraf nogle var betydeligt bedre bevarede end de øvrige jerngenstande. En stump af en hestesko kunne også genkendes.

I fundet er der en del mere eller mindre medtagne læderstumper. De er alle stærkt forvredne, men kan nok efter konservering bestemmes nøjere. Enkelte stykker er tynde læderflager, der kan være vanskelige at bedømme, men sikkert genkendelige er 11 stykker af sko-såler. Et par ser mest ud til at stamme fra mandssko, flere er helt sikkert damesko og i alt fald ét hælstykke er mest sandsynligt fra en barnesko. De har ret store syhuller langs randen og er af forskellig tykkelse – et par hælstykker består af flere lag læder. En datering er dog ikke mulig på det nuværende grundlag.

Til dagligdagen hører også de mange knapper, nogle stumper af skeer, 5 små brudstykker af grifler, lidt af et lommeur, et par redekamme og forskellige andre småting. Der er godt 40 metalknapper i tin, bronze eller blik, de fleste meget medtagne, enkelte, de mindste, med en øsken på bagsiden. Desuden er der en enkelt perlemorsknop, formodentlig nyere, og 9 benknapper, drejede ud og forsynede med huller. Skeerne er en stærkt forrustet ske af blik, en spiseske af tin og en teske, også af tin. De to sidste er lidt itu og uden mærker, der kan steds- eller tidsfæste dem nøjere. De små grifelstumper er fra 3 til 7 cm lange og vidner om tidligere tiders skriveundervisning.

De bevarede dele af et lommeur består af en bagkapsel, en plade fra værket og en hel lille, vistnok forsølvet, urkæde af den type, der hang fra vestelommen. Til de mange småting af ben hører foruden knapperne to nåle

Hvidt fajancekrus
med smal brun kant.

med nåleøje, 5,0 og 6,5 cm lange. Et lille, 9 cm langt, benskaff har i den bredeste, flade ende nogle tætstillede små huller. Det er formodentlig rester af en lille børste, måske en tandbørste, men heller ikke det kan dateres nøjere. Endelig er der rester af nogle meget fine dobbelte benkamme. I alt er der fem små brudstykker, det længste 5,1 cm, men to af de andre kan sættes sammen til et 5,7 cm langt stykke. Kammene er skåret ud af meget tynde benskiver med indsavede tænder til hver side, som de kendes mere end 1000 år tilbage. De to sammenhørende brudstykker er smykkede med en dobbelt, helt fint indridset bølgelinie på fladen lige inden for hver tandrække, mens de øvrige stykker er uden særlig dekoration.

Alle de mange ting af vidt forskelligt materiale og af vidt forskellig art kan næppe hjælpe til en nærmere bestemmelse af fundet. De medvirker derimod til at understrege kælderindholdets overordentlig brogede karakter. De mange forskellige genstande af træ, jern, ben, læder og ler tjener således til at fuldende billedet af en blandet opfyldning af alt muligt mellem hinanden, smidt ned uden orden, samlet af affald og kasserede ting, der alt har været brugt i Sønderborg og af sønderborgere.

Afslutning

Af Jørgen Slettebo

Den gennemgribende restaurering af Kirkegade 8 har givet en forøget viden om Sønderborgs ældre huse, således som det er skildret i denne bogs første del. De mange fund, der blev gjort under restaureringsarbejdet, har dertil føjet et uddybet billede af de mange ting, som folk i Sønderborg kunne bruge i dagligdagen. Alene derved er undersøgelserne af bygningen og fundene overordentlig værdifulde.

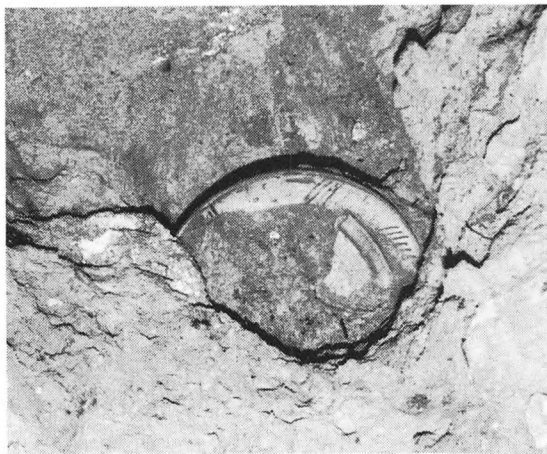
Meget er endnu uafklaret eller usikkert omkring huset og især omkring kælderfundet. En del vil måske yderligere kunne afklares ved endnu flere analyser af fundstoffet og af arkivalier. Meget må dog afvente tilsvarende restaureringsarbejder og andre heldige fund dels i Sønderborg, dels også undersøgelser i andre købstæder, der efterhånden vil give sammenligningsmateriale, der kan bidrage til afklaring af nogle af de usikre forhold omkring Kirkegade 8.

Husets byggeår, 1643, har hele tiden været kendt, da det direkte fremgår af bygningens indskriftstavle. Restaureringsarkitekternes bygningsundersøgelser har afdækket en række af de forandringer, huset har været ude for siden da og har tydeliggjort dets oprindelige udseende og indretning. Fundet af ovnakler har fortalt om en enkelt del af husets oprindelige inventar. Om det løse inventar tier alle kilder.

Kælderen, der blev opdaget ved restaureringen, har hørt med fra 1643. Dens brogede indhold og dens opfyldning giver derimod stadig anledning til overvejelser. Meget af indholdet har kunnet bestemmes nøje, an-

det vil nok kunne analyseres yderligere. Men allerede ved den her i bogens anden del givne grundige gennemgang rejser sig nogle ikke helt afklarede spørgsmål.

For det første viser undersøgelserne, at en del ting, med størst sikkerhed blandt glasset og stentøjet, må være ældre end huset. De kan jo derfor alligevel have været brugt i huset, men fundets meget brogede sammensætning synes dog, især sammenholdt med ejerlisten, at udelukke, at alt i kælderen også er fra huset selv. Hvor er da alt fyldet kommet fra? Foreløbig forekommer det mest sandsynligt, at der simpelthen ved opfyldningen er hentet affaldsmateriale fra andre steder i byen eller måske fra en større samlet affaldsdyng.

Et dekoreret lerkarskår er dukket op under udgravningen af kælderen.

For det andet har det været vanskeligt at fastsætte et tidspunkt for kælderens opfyldning. Arkitekternes undersøgelse synes mest at tyde på, at det kan være sket i sammenhæng med en ombygning i husets bageste del, der måske kan sættes til 1820-erne. Analysen af kælderfundet peger derimod på en lidt tidligere opfyldning, snarest omkring 1780. Hertil kommer så, at der ret sent, måske omkring 1900, er sket en yderligere, mindre opfyldning, vel i forbindelse med en gulvfornyelse.

For det tredje siger fundet i sig selv intet om grunden til, at kælderen har skullet fyldes op. Det mest sandsyn-

lige er nok et ønske om at undgå fugt, som kælderen måske har givet dette hjørne af huset. En sikker forklaring kan dog næppe gives.

Trods disse usikre punkter har undersøgelserne af Kirkegade 8 givet uventet store og gode resultater. Huset vil fremover stå som et fornemt minde om byens storhedstid som »hovedstad« i et ganske vist meget lille hertugdømme. Samtidig vil denne bog forhåbentlig bidrage til at give et billede af en bygning og af den by, hvori bygningen blev opført for næsten 350 år siden.

Den opgravede jord fra kælderen sigtes, og alle enkeltstykker af lertøj, glas, ben osv. pilles fra og gemmes.

Historisk Samfund for Als og Sundeved

Årsberetning for 1988 - 1989

Historisk Samfund for Als og Sundeved har hjemsted på Sønderborg Slot. Samfundet har 1300 medlemmer, der ved at bevise deres medlemskab har gratis adgang til samlingerne på Sønderborg Slot.

Medlemskab opnår man ved henvendelse til sekretariatet på Sønderborg Slot - tlf. 74 42 25 39 eller ved indbetaling af 60 kr. på giro 4 07 37 70. Man kan også melde sig ind ved direkte henvendelse til

Boye Andersen (formand)

Storegade 84, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 46 63.

Lorenz P. Christensen, sognepræst (næstformand)

Vester Sottrup, 6400 Sønderborg, tlf. 74 48 73 20.

Svend Hollensen (kasserer)

Mølmark 25, 6310 Broager, tlf. 74 44 11 29.

Jørgen Slettebo (sekretær)

Slottet, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 38 23.

Ester Fick, arkivleder

B. S. Ingemanns Vej 8, 6400 Sønderborg,
tlf. 74 42 68 64.

Birgit Christensen, lærer, Meklenborg

Vibæk Mølle 2, Lebølløkke, 6470 Sydals,
tlf. 74 44 76 90.

Frederik Christensen, teglværksejer

Vandmøllevvej 1, Nybøl, 6400 Sønderborg,
tlf. 74 48 77 25.

Karsten Müller, læge

Skovbrinken 10, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 75 31.

Christian Fægteborg, lærer

Voldstedvej 1, Østerholm, 6430 Nordborg,
tlf. 74 46 43 23.

Samfundets årlige generalforsamling finder sted i marts - som regel på Sønderborg Slot. Men i 1990 vil det dog ske i Menighedshuset i Østergade, Sønderborg, af hensyn til kaffebordet.

Årbogen udsendes sædvanligvis omkring 1. december, og i år er emnet »Kirkegade 8 i Sønderborg«. Næste år bliver emnet »Gamle kort«, hvor fhv. museumsdirektør for Frederiksborg Slot, Jørgen Paulsen, har stillet manuskript til rådighed. Med medlemskabet følger, at man modtager årbogen gratis, og derfor er et årskontingent på 60 kr. også uhørt billig, og vi tør ikke love, at det ikke stiger i 1990.

Samfundets gode økonomi hidtil har været betinget af, at vi har haft mange trofaste medlemmer, at vi har kunnet regne med gode kommunale tilskud fra de seks kommuner, som vi regner for vort bagland, og at vi også har fået et tilskud fra tipsmidlerne. Et par gange er vi også blevet betænkt med en arv fra afdøde gamle medlemmer, som derved har støttet os, så vi kunne løse særlige opgaver.

Årbogen 1988 hed By og Bolig - Sønderborg. Det var en bog på 168 sider, som kom i et stort oplag, der var betinget af et godt samarbejde med Sønderborg Andelsboligforening. Det blev en meget værdifuld bog, som i lang tid fremover vil være en fin opslagsbog til lokalhistoriske oplysninger om Sønderborg. Bogen har fået megen ros.

Den blev udsendt i forbindelse med 50 års jubilæum i Sønderborg Andelsboligforening allerede i april 1988. Derfor er der måske nok en del medlemmer, der

synes, det er længe siden, vi har fået en årbog sidst. Det er jo også næsten 1½ år siden. Men nu er vi her altså igen med et værk, som vi synes også er af høj kvalitet. Det er det hus, der rummer det lokalhistoriske arkiv i Sønderborg. Det er Ester Ficks hjertebarn, og vi håber, at bogen vil glæde de mange, der betragter huset som en af de skønne perler i den perlekrans af gamle huse, der er bevaret i Sønderborg.

Hvad er der sket i Historisk Samfund for Als og Sundved, siden sidste årbog blev udsendt? - Ved generalforsamlingen 14. marts 1988 talte museumsdirektør Jørgen Paulsen, Hillerød, om Christian den Fjerde og viste en serie fine lysbilleder. Der var god tilslutning til denne aften, og det skyldtes ikke mindst Jørgen Paulsen. Vi blev bagefter bebrejdet, at han havde fået for lidt tid til sit foredrag, og at det var kommet for sent i gang. Vi tager denne kritik til efterretning, selv om Jørgen Paulsen ved aftalen var indforstået med, at generalforsamlingen under rektor Keller Hansens faste ledelse skulle afvikles først. Og den tager bestemt heller ikke længere tid end højst nødvendig. Vi håber og tror, at Jørgen Paulsen har tilgivet os.

Så holdt vi bestyrelsesmøde 14. april og planlagde årets ture. 15. april deltog vi i præsentationen af årbogen på Sønderborg Andelsboligforenings kontor, og det var festligt.

Turudvalget var i maj af sted for at tilrettelægge sommerens store udflugt syd for grænsen, og den fandt sted 18. juni 1988 og gik til Husum og Tønning. Der var deltagere til to busser, og vi kom planmæssigt til Husum, hvor vi så Nissenhaus - et særdeles interessant og instruktivt museum, som er en vældig god optakt til et besøg derude vesterpå. Vi brugte måske også nok lidt mere tid, end vi måtte, og bagefter manglede vi en deltager, som vi måtte vente lidt på. Anden misforståelse bevirkede, at busserne på vej gennem Husum kom fra hinanden. Den ene bus kom ikke ad den planlagte rute til Tønning, og begge busser kom for sent til

aftalt tid i Tønning, hvor Flemming la Cour Møller ellers holdt en spændende introduktion om Tønning kirke og Ejdersted. Halvdelen af vore deltagere fik kun halvdelen med, og det var synd - både for dem og for Flemming Møller, som for mig egentlig var turens højdepunkt. - Mødet med den mand, der har viet hele sit liv til en opgave i grænselandet, og som har løst denne opgave, så der i dag står respekt om hans navn og hans person og holdning langt ud over Tønning. Flemming Møller afleverede os ved den danske skole, hvor vi spiste frokost og hvor skolens leder, Uwe Stolberg, fortalte meget interessant om det danske skolearbejde og viste os hele Uffeskolen.

Dette besøg blev nu nok turens højdepunkt i Tønning. Derefter kørte vi halvøen rundt og var helt ude ved Westerhever, hvor vi på diget kunne se til Pelworm og Nordstrand. På hjemvejen kørte vi på sydsiden af Eideren til Frederiksstad, hvor vi drak eftermiddagskaffe, inden vi kørte hjem - uden besøg i grænsekioskerne.

Et væsentligt plus på denne tur var næstformandens gode orientering med skriftligt materiale til deltagerne undervejs. Lorenz Christensen har erfaringer som rejseleder, og det har været med til at forny vore ture, at alle deltagere er forsynet med fyldigt kortmateriale og orientering om løst og fast undervejs.

Bestyrelsen syntes, at det var et stort tab, at H. P. Hansen og Hans Lind trak sig ud af bestyrelsen i 1988. Vi har forsøgt på behørig vis at takke dem for deres store arbejde gennem mange år. Men vi har jo så erfaret, at nye medlemmer også er et aktiv for foreningen. Vi er særdeles godt kørende med deres afløsere, Karsten Müller og Chr. Fægteborg, som ikke holder sig tilbage med nye ideer.

Slettebos hjerte slog lidt uregelmæssigt, da han passerede de 60, så derfor blev et fødselsdagsarrangement ændret. Det var et memento, som forhåbentlig lærte ham at standse op ind imellem og ikke sige ja til hvad

som helst. Vi fik senere lejlighed til at hylde ham i det festskrift, som de sønderjyske museer udsendte. Det er et meget fint skrift, som alle bør læse/købe, og det kan vist nok fås endnu. Vi benytter lejligheden her endnu en gang til at takke Tove og Jørgen Slettebo for deres indsats - også for Historisk Samfund for Als og Sundevad.

16. juni deltog jeg i åbningen af en udstilling på Sønderborg slot: Fra kongelig kappestrid til folkelig forlystelse. Det var i anledning af Ringridningens 100 år, og det var ikke nogen helt almindelig udstilling. Den var på mange måder sjov. Men bedst husker jeg måske Hans Helmer Kristensens festlige stålhest, der stormede frem under loftet. Hans H. Kristensen er registrator på slottet og bemærkelsesværdig til andet end registrering blandt museets andre meget dygtige og flinke medarbejdere, som arbejder med godt humør og somme tider i døgndrift, når en udstilling skal stables på benene.

24. september havde vi planlagt efterårsturen til Kobbermølle. Men det blev til Vester Sottrup i stedet for, og det fortrød vi ikke. Der var god deltagelse, og Lorenz P. Christensen fortalte muntert og sagligt om kirken. Bagefter drak vi kaffe i forsamlingshuset, og her fortalte Viggo Aleksandersen sobert og spændende om kulturlivet i V. Sottrup og hvad der har været og var af folkeligt liv omkring forsamlingshuset. Det var en god eftermiddag, selv om den endte med orkan.

Efterårets fordragsserie begyndte 13. oktober 1988 med museumsinspektør Per K. Madsen, Ribe, der viste lysbilleder og fortalte om Vesterhavsområdets bebyggelse efter vikingetiden. Arkæologiske vidnesbyrd fra Ribe og sydpå. Det var velforberedt og interessant, og vi fik meget at vide om Ribes middelalder og nyere tid. Det var især geografisk det snævre område omkring Ribe, som er den største marsk- og gestbebyggelse. Ribe er den ældste middelalderby. Kulturen i området - marsklandet - er i middelalderen præget af skipperli-

vet. Der sejles og handles fra Ribe og fra Vesterhavserne. Ved nyere udgravninger er der dukket meget op, der giver ny viden i detaljer om livet i det ældste Ribe på begge sider af Ribe åmunding.

Foredragsrækken fokuserede på Vestkysten, og næste foredrag 27. oktober var af skoleinspektør Folmer Christiansen, Højer. Han kaldte sit foredrag Nationale forhold på Vestkysten, og det gjorde han godt ved at fortælle om Højer og om sit eget liv blandt folk derude i mere end en menneskealder. Det var om dansk og tysk både i krigens tid og i tiden derefter. Nogle var måske nok ængstelige for, hvordan han ville håndtere det nationale spørgsmål objektivt. Men forsamlingen fulgte hans fremstilling med lydhørhed. Vi fik et sobert og levende indtryk af dagliglivet, som det har formet sig og er udviklet i en spændende egn, der i generationer er præget af brydninger mellem dansk og tysk - bl.a. i skolen. Men vi fik også indtryk af, hvordan det er at leve med hinanden i gensidig respekt og samarbejde. Det blev også en god aften.

Torsdag d. 10. november fortsatte rækken med museumsdirektør H. Meesenburg, Esbjerg. Foredraget hed Dyr og mennesker i marsken. Det fik vi også noget at vide om. Meesenburg var på hjemmebane i sin barndoms by Sønderborg, og han blæste på manuskriptet og fortalte løst og fast, mens han gik rundt mellem sine tilhører. Det var medrivende og morsomt. Det var helt anderledes end de andre. Nogle ville nok kalde det den bedste aften.

Vi havde koblet et fjerde foredrag på rækken, idet formanden 24. november under emnet: Sømandsliv og sømandsvilkår fortalte og genfortalte en historie om et mord på Kaptajn Holst på det gode skib "l'Ésperance" i 1817. Det var en drabelig og spændende skildring af sømandens barske vilkår i disse dage. Sømandsliv var jo Vestkystens liv og lod, og kaptajnen havde hals- og håndsret over sit mandskab. Det var her, der opstod konflikt om bord i l'Ésperance.

Alle foredragene havde omkring 100 tilhørere i gennemsnit. Vi siger tak til Sønderborg Slot for samarbejdet omkring denne foredragsrække, hvor slottets folk ordner alle praktiske gøremål.

26. november deltog vi i en temadag på Folkehjem i Åbenrå sammen med Historisk Samfund for Sønderjylland. Også de Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland (LASS) var med i arrangementet, og der var så velbesøgt, at det gav os 465 kr. i overskud. Den slags er vi ikke vant til. Temaet var: Hvordan bevarer vi vore gamle landsbyer og kirkegårde?

Der var meget interessante oplæg af bl.a. Birgitte Kragh Rasmussen og John Kronborg Christensen, og der er ingen tvivl om, at dette samarbejde vil fortsætte.

Der er måske grund til her igen at gøre rede for, at Historisk Samfund for Als og Sundeved ikke er det samme som Historisk Samfund for Sønderjylland. Vort samfund har hjemsted på slottet i Sønderborg og er ældst. Det andet Samfund har hjemsted på Landsarkivet i Åbenrå. Vi er ret så forskellige, men vi kan godt samarbejde.

Vi har et medlemskab i Dansk Historisk Fællesforening, som indkalder os til årsmøde på landsplan en gang om året. Vi deltager ikke hvert år. Men medlemskabet er betingelsen for, at vi får tilskud fra tipsmidlerne, og hidtil har det kunnet betale sig. Vi kan da forøvrigt også hente gode impulser fra landsforeningens konsulenter og arrangementer. Andre foreninger er vi ikke kollektivt indmeldt i. Det mener vi ikke, vi kan. Har vi lyst til at blande os i en eller anden diskussion, så må vi gøre det privat, uden at tage Historisk Samfund for Als og Sundeved til indtægt. En undtagelse har vi dog gjort, idet vi har skrevet under på protesten mod fjernelsen af Sergentskolen i Sønderborg. Vi har haft lyst til offentligt at blande os i det, der sker på Dybbøl med hensyn til skanse 4 og centerplanerne, idet vi synes, at disse planer kørte helt uden om Sønderborg Slot. Der synes dog nu at være opnået et vist

samarbejde, så vi er bedt om foreløbig at holde en lav profil i sagen. Men det som sker på Dybbøl har i høj grad også interesse for os. Vi har deltaget i arrangementer i forbindelse med 125 års dagen for 18. april. Vi har været med til præsentationer af bøger og skrifter, som er kommet i den anledning.

1989 startede med et bestyrelsesmøde 19. januar, hvor vi gjorde stillingen op og planlagde generalforsamling og ture i 89.

Generalforsamlingen 16. marts var igen godt besøgt. Valgene var genvalg, og både regnskab og beretning godkendtes under Keller Hansens kvikke styre. Så holdt museumspædagog Inge Adriansen et spændende foredrag med lysbilleder om danske og tyske nationale symboler. Det kunne ikke have været bedre. Forsamlingen havde hun i sin hule hånd. Det blev en særdeles god generalforsamling. Jeg citerer Inge Adriansens egen forhåndsomtale: »De nationale symboler bliver ofte fremført af myndighederne og opfattet af befolkningen som ældgamle og rodfæstede begreber, der viser kontinuiteten i nationens historie. Således forholder det sig imidlertid ikke, når man ser nærmere på den forunderlige symbolverden. Dette viser en gennemgang af de mest yndede danske og tyske nationale symboler. Herom fortæller museumspædagog Inge Adriansen i et foredrag ved generalforsamlingen i Historisk Samfund for Als og Sundeved. Udgangspunktet vil være Mor Danmark og Frau Germania, og efter en gennemgang af en række af kendte symboler som De slesvig-holstenske Dobbeltege og De sønderjyske Piger vil der blive redegjort for, hvad det er for særlige egen-skaber, som er knyttet til disse symboler. Nationale symboler udløser automatisk hengivenhed, loyalitet og respekt.«

Det er ikke så sært, at Inge Adriansen er en efterspurgt foredragsholder.

Så blev turudvalget sat på opgaven at tilrettelægge en heldagstur til Langeland 10. juni 1989. Lorenz P.

Christensen påtog sig at være formand for turudvalget og alt klappede. Ganske vist blev der kun 68 deltagere i turen, og selv om turens pris blev 170 kr., så gav den et mindre underskud. Vi havde kalkuleret med 90 af hensyn til busserne. Men det blev en meget fin tur i et strålende vejr. Vi besøgte Tåsinge og fik et godt foredrag i Bregninge kirke. Vi så museet i Bregninge. Vi kørte videre til Langeland, hvor vi spiste frokost i »Herskabsstalden« ved Tranekær og gik gennem parken rundt om sø og slot. Vi havde en vidende og munter buschauffør, der underholdt os og viste os rundt. Men først og fremmest havde vi Lorenz P. Christensens grundige turbeskrivelse, så alle kunne følge med. På hjemvejen besøgte vi Elvira Madigans grav og græd lidt i fællesskab over hendes tragedie, som netop udspillede her for 100 år siden. På hjemvejen fik vi eftermiddagskaffe i Korinth, hvor vi drøftede, om vi skulle opgave de efterhånden ret dyre heldagsture. Men det blev kraftigt afvist af deltagerne, som fandt, at denne tur havde så absolut været pengene værd. Men vi vil nok alligevel vende tilbage til spørgsmålet på næste generalforsamling.

Vi har planlagt og prøvekørt efterårsturen, som finder sted 30. september og går til Gram. Det bliver en god tur - med bus. Men den kommer også til at koste 100 kr. pr. deltager.

Efterårets foredragsserie bliver i samarbejde med Folkeuniversitetet i Sønderborg. Vi er tit blevet bebrejdet fra flere medlemmers side, at vi holdt vore foredragsaftener samme aften som Folkeuniversitetet, og ingen kan være to steder på én gang. På Inge Adriansens foranledning har vi så kontaktet Folkeuniversitetet, som gerne vil være med til et samarbejde. De tre foredrag i efteråret er derfor hentet fra en række, der blev holdt i Åbenrå sidste år.

Torsdag den 12. oktober: Museumsinspektør Steen W. Andersen, Haderslev. Fra Jels til Hedeby. Jæger og bonde i oldtidens Sønderjylland.

Onsdag den 25. oktober: Museumsinspektør Lennart S. Madsen, Haderslev. Mellem asatro og reformation. Sønderjylland i middelalderen.

Torsdag den 9. november: Lektor Henrik Fangel, Åbenrå. Fra kulturel og økonomisk vækst til krig og krise. Sønderjylland i 1500- og 1600-årene.

Til sidst vil jeg omtale enkelte arrangementer, som jeg her deltaget i på Historisk Samfunds vegne.

1. juni var jeg med til åbning af udstillingerne Keramik og Tyllsbroderier og Kniplinger på Sønderborg Slot. Det var en fornem udstilling, som var med til at trække mange gæster til slottet.

27. juni var vi med til åbningen af fotoudstillingen: »Arbejdets mænd og kvinder« på Catrinesminde Teglværk. Det var museets formand, amtsrådsmedlem Grethe Zachariassen, der stod for den, og blandt talerne var formanden for SID, Hardy Hansen. Arrangementet blev meget fornøjeligt og sluttede med fedtemad og kaffepunch.

12. juli åbnede udstillingen: 60 år i tråd med tiden under tre Dronninger. Det er en udstilling i samarbejde med Haandarbejdets fremme, og Dronning Ingrid var til stede ved åbningen, der blev meget festlig.

At udstillingen også var et besøg værd, viser den store tilstrømning til museet i sommerens løb, så besøgstallet er blevet over al forventning.

Vi følger, hvad der sker på Sønderborg Slot med stor interesse, og vi glæder os over samarbejdet og takker alle medarbejdere for venstrehåndsarbejde i forbindelse med vor forening.

Vi takker bevilgende myndigheder for tilskud - lidt eller meget. Det luner. Det er nødvendigt, selv om vi godt ved, der skal spares alle vegne. Det gør vi også i vor forening. Vi takker for hvert medlem, som betaler kontingent, og som hverver et nyt medlem til Historisk Samfund for Als og Sundeved.

Boye Andersen

Museet på Sønderborg Slot

Museet på Sønderborg Slot har også i 1988 gennemført en hel række særudstillinger. De kræver alle en energisk arbejdsindsats fra museets personale og betyder - i forskellig grad for de forskellige udstillinger - en ekstra indsats af de ansatte. De er imidlertid også med til at fastholde det høje besøgstal. I 1988 havde museet i alt 87.507 gæster, en beskedent nedgang i forhold til året før i et år, hvor de fleste museer mærkede en tydelig afmatning.

Fra året før fortsatte den fine og spærprægede udstilling af kinesiske mønter, udstillingen »Ordsprog og talemåder«, der var blevet til i samarbejde med Haderslev Museum, og som siden har fungeret som vandreudstilling rundt i landet, og endelig legetøjsudstillingen, der fik lov at blive stående. Som forårsudstilling vistest tre lokale kunsthåndværkere, væveren Annemette Heltoft, keramikeren Karin Torre Jørgensen og guldsmeden Ejler Skjerning. I påskedagene var de til stede og fortalte det interesserede publikum om deres arbejder. Tilsvarende var der i efteråret en kunsthåndværkerudstilling med imponerende tekstilbilleder af Solveig Refslund og med spændende arbejder i træ, stentøj og jern af Niels Helledie. De klædte hinanden og de klædte rummene, så det blev en meget smuk og særpræget udstilling, der åbnedes med et charmerende og levende indlæg af Niels Helledie. Af andre udstillinger er der grund til at nævne en lille, fornem fremvisning af Olav Bonfeldts samling af Chr. IV-mønter i anledning af Chr. IV-året. Desuden vistest fra december og

ind i det nye år en moderniseret og fornyet udgave af legetøjsudstillingen.

Årets hovedudstilling drejede sig imidlertid om ringridning i anledning af 100-års jubilæet for Sønderborg Ringriderfest. Ved hjælp af komiteen, ved lån fra adskillige private og fra enkelte andre museer og med anvendelse af materiale, der var udført et par år tidligere i samarbejde med Aabenraa Museum, kom en meget stor og levende udstilling op at stå - fra ringridningens tidlige historie, om udviklingen i Sønderjylland til den særlige historie i Sønderborg og helt til »dagen derpå«. Det blev en morsom og velbesøgt udstilling, der med talrige ting gav et alsidigt indtryk af denne populære folkefest. Den medførte også, at museets ringridersamling blev forøget med talrige fornemme ting, idet mange private udlånere skænkede deres ringriderminder til museet.

Ud over det meget omfattende arbejde med særudstillingerne, hvor de lidt større udstillinger på den ene eller anden måde kræver en indsats af alle museets ansatte, var der i 1988 også andre krævende arrangementer. Museets 80-års dag i marts fejredes ved en helt speciel særudstilling, hvor et rigt udvalg af alle gaver og nyerhvervelser fra 1987 blev præsenteret. Det var en helt overvældende mængde, der kunne vises, et overbevisende udtryk for museets faste lokale forankring og for den levende forbindelse mellem museum og befolkning, der altid har været og altid bør være museets største aktiv. Mange hundrede ting fra over 100 givere blev

her vist frem, store og små ting mellem hinanden, enestående kostbarheder og slidte brugsgenstande i en broget mængde fordelt i 6 rum, der alle var fyldt godt op. På selve jubilæumsdagen den 13. marts, hvor udstillingen åbnede, var der således »Åbent hus«, hvor alle ansatte var i gang - på værksteder, arkiv, kontor eller med foredrag rundt i huset, mens nogle - suppleret med fagfolk udefra - sad i Riddersalen for at bestemme en masse ting, som gæsterne medbragte, og atter andre solgte kaffe og kringle i køkkenet. Over 1100 besøgte museet i dagens løb, så der var travlhed overalt på slottet.

I december havde museet et særtilbud til de mindre. Efter i nogle år at have fortalt om »Nissen på Sønderborg Slot«, havde undervisningsmedarbejderne lavet bagerummet og kælderens ved siden af om til en hyggelig kælder, hvor de på skift kunne fortælle eventyr og tilføje lidt oplysning om jul og om bagning i ældre tid, før børnene drog af sted med en bolle. Også dette arrangement samlede mange - adskillige hold måtte desværre afvises, da der kun var plads til 5 hold om dagen. I alt deltog over 70 hold i dette arrangement.

Som nævnt kræver både udstillinger og arrangementer en stor indsats af personalet, der i forvejen er travlt optaget af andet, lige så nødvendigt arbejde - registrering, undervisning, restaurering, tekstskrivning, renholdelse, foredrag, udstilingsopbygning, magasinordning, arkivarbejde, fotografering og alt det meget alsidige arbejde, der er centrale dele af et museums dagligdag. Det er derfor gang på gang tydeligt, at der er for få ansatte ved museet. En fastholdelse af det nuværende aktivitetsniveau kræver yderligere personale - de sønderjyske museer ligger i bund hvad angår stillinger, sammenlignet med andre danske provinsmuseer. Enhver nedskæring vil betyde bortfald af de aktiviteter, der sikrer det høje besøgstal. En overflytning af midler fra andre sektorer til kulturbevillingerne burde være en selvfølge i en tid, da vores nabolande prioriterer kultur-

arbejdet stadig højere og derfor netop i disse år har forøget deres kulturbevillinger markant. Selv om museet i høj grad benytter sig af de eksisterende jobtilbudningsordninger - og har stor gavn af dette - er en forøgelse af det fastansatte personale stadig mere påkrævet.

Som det meget klart fremgik af udstillingen »Årets gaver«, modtager museet mange gaver, de fleste lokalt, men også en del fra andre dele af landet, gaver, der på bedste vis supplerer de eksisterende samlinger.

Alle afdelinger er i årets løb blevet forøgede. Flest gaver er som sædvanlig modtaget inden for grupperne tekstil og legetøj, og ringriderudstillingen resulterede som nævnt i mange usædvanligt fornemme gaver. Årets tilvækst ligger på flere hundrede numre, hvortil så kommer mange billeder til arkivet og en jævn forøgelse af biblioteket - en forudsætning for arbejdet med samlingerne. Indkøbene har derimod været mere beskedne i 1988 - de er især sket til mønt- og medaljesamlingen og til kunstsamlingen. Til den kulturhistoriske samling er bl.a. købt en velbevaret gotisk stolpe-kiste, der stammer fra en alsisk gård.

Et særligt stort arbejde har hjemtagningen af to gamle værksteder medført. Det drejer sig om et sadelmagerværksted fra Hørup og et karetmagerværksted fra Ragebøl. Her er foretaget omfattende opmålinger og fotograferinger på stedet, før tingene blev hentet, og det er så efter hjemtagning fulgt op af registrering, bl.a. med opmåling og tegning eller fotografering af hvert enkelt stykke.

Begge værksteder kom til at indgå i forårets udstilling, og en del af registreringsarbejdet i karetmagerværkstedet foregik midt i udstillingen, så museets gæster kunne se, hvordan det udførtes - et arbejde, der tog adskillige måneder. Væsentlig hurtigere foregik en spændende registrering af en stor privatsamling, men da deltog også næsten alle museets medarbejdere i en energisk, koncentreret indsats.

Et museums opgaver omfatter indsamling - både af ting og af viden om disse ting - bevaring, d.v.s. sikring af, at også kommende generationer kan få glæde af de indsamlede ting - formidling, både gennem udstillinger og ved foredrag eller i bøger samt forskning. For at kunne udføre alt dette og for at udnytte ressourcerne bedst muligt, deltager museet på mange måder i samarbejdet ikke blot med andre museer, men også med biblioteker, universiteter og andre forskningsinstitutioner. Det er medlem af de landsdækkende museumsorganisationer og er medlem af flere samarbejdspuljer mellem grupper af museer, der beskæftiger sig med bestemte emner, f.eks. industrihistorie, teglværkshistorie og dragt- og tekstilhistorie. Adskillige forskere udnytter derigennem museets samlinger i deres arbejde, ligesom andre både danske og udenlandske forskere benytter museet. Det kan ske ved besøg på museet eller ved forespørgsler, hvor museets personale inddrages i undersøgelserne. Desuden medfører mange af årets nyerhvervelser i sig selv undersøgelser, udført af museets personale. Det gælder således hjemtagningen af de to hele værksteder, sadelmagerværkstedet og karetmagerværkstedet. Arbejdet med Chathrinesminde Teglværk har også betydet fortsat forskning og et omfattende formidlingsarbejde omkring den ældre teglværksindustri.

De fleste af disse undersøgelser resulterer før eller senere i artikler eller indgår som led i forskellige publikationer, skrevet af forskere udefra eller af ansatte ved museet.

Den største og vigtigste afhandling, resultatet af flere års grundig forskning, blev i foråret indleveret til bedømmelse ved Københavns Universitet som licentiatafhandling af museumsrådgiver Inge Adriansen. Med titlen »Fædrelandet, folkeminderne og modersmålet« blev det 469 sider store manuskript antaget, og med en forelæsning i september blev Inge Adriansen lic.phil. I forvejen havde arbejdet med det enorme stof

resulteret i mindre afhandlinger, hvori beslægtede emner var taget op til detail-undersøgelse. En artikel om »Mor Danmark« kom i 1987, og i Sdj. Årb. 1988 skrev hun om »De sønderjyske Piger«.

Inge Adriansen har desuden i 1988 virket som medredaktør af »Sønderjysk Månedsskrift«, hvortil hun har leveret flere artikler, ligesom hun har skrevet mindre artikler og anmeldelser til forskellige fagtidsskrifter. Hun leverede også et bidrag til Nordslesvigske Museer, bind 15, hvor hun desuden var medredaktør, om myter og realiteter omkring Christiern II's fangenskab. I dette bind, der var tilegnet Jørgen Slettebo i anledning af hans 60-års dag, var der også artikler af flere andre ansatte ved museet - Rudolf Lassen (om museet i årene 1955-88), Hans Helmer Kristensen (om »Fugle ved Sønderborg Slot«) og Ellen Weiss (om museets børnepædagogiske arbejde) - ligesom en række venner og kolleger fra ind- og udland havde skrevet artikler til det smukke og fyldige bind. Både Inge Adriansen og J. Slettebo skrev et afsnit i bogen »By og Bolig i Sønderborg«, og J. Slettebo leverede desuden en artikel om nogle specielle fynske standure til et festskrift til museumsdirektør Niels Oxenvad, en artikel til Sdj. Mdskr. samt et hæfte om »Ringridning i Sønderborg« og nogle anmeldelser. Et foredrag fra Stavnsbåndsfesten på Rønhave blev trykt som kronik.

Museet har således haft travlt på alle områder og alle har slidt i det hele året igennem. Det var derfor med stor beklagelse, museet modtog besked om, at dets mest erfarne og meget flittige medarbejder, Rudolf Lassen, havde besluttet at holde op. Han var blevet ansat i foråret 1955 og var lige siden en trofast, altid loyal og vellidt medarbejder, som år efter år lagde et kæmpearbejde i museets tjeneste. Hans kendskab til alle grene af museets samlinger var indgående, og man kunne altid hos ham hente hjælp og gode råd til ethvert arbejde med museets gamle ting. Som hans efterfølger ansattes 1. juni lærer H. H. Hvelplund. En anden mangeårig,

trofast medarbejder, rengøringsassistent Marianne Friedrich, holdt af helbredsgrunde op i efteråret. I hendes sted ansattes Bodil Lorenzen. Museet beskæftigede desuden i årets løb en række henviste, der er en væsentlig forudsætning for, at museets mangesidige arbejde som sædvanlig kan udføres. Kun ved at udnytte disse særlige jobtilbudsordninger kan museet fastholde den store åbningstid - museet har fast åbent 1.876 timer om året - og opretholde det store aktivitetsniveau.